

Sociologie pro pedagogy

(Základní studijní texty ze sociologie a sociálních patologií)

Ladislav Zapletal

Nová Forma

2020

Název: Sociologie pro pedagogy

AUTOR: Ladislav Zapletal

Rok: 2020

Počet stran: 209

AA: 15, 3

Vydalo nakladatelství Nová Forma, s.r.o.

Písecká 413, 375 01 Týn nad Vltavou – Malá Strana

V roce 2020 jako svou ..... publikaci

www.novaforma.cz

Tisk: Nová Forma, s.r.o., Týn nad Vltavou, 2020

Vydání první

Text neprošel jazykovou úpravou

ISBN:

Obsah

I. Základy sociologie	
1. Vznik a předmět sociologie. Vybrané okruhy sociologického myšlení.	4
2. Pospolitosť jako společenská kategorie. Tradiční versus moderní společnost. Sociální normy ve společnosti	14
3. Sociální struktura a stratifikace společnosti. Sociální status, problém sociální nerovnosti.	18
4. Sociální skupiny, skupinové normy a hodnoty.	22
5. Práce jako sociální proces. Instrukce, organizace, byrokracie.	31
6. Proces socializace a regulace lidského chování	37
7. Rodina, postavení ženy ve společnosti, fenomén stáří	41
8. Metody, procedury a techniky sociologického výzkumu	48
9. Kultura, masová kultura, životní styl	57
10. Masová komunikace	62
11. Veřejnost a veřejné mínění	65
12. Spotřebitelské chování	69
II. Sociální patologie	
1. Úvod, charakteristika	72
2. Patologické závislosti	85
3. Faktory vzniku závislosti	108
4. Sekty a sektářství	117
5. Sebevražednost	130
6. Kriminalita	141
7. Agresivita	148
8. Některé další sociálně patologické jevy	158
III. Jedna kapitolka navíc	167
IV. Vybrané osobnosti	179
V. Stručný slovník	186
Informační zdroje	207

I. Základy sociologie

1. Vznik a předmět sociologie. Vybrané okruhy sociologického myšlení.

S čím mě seznámí tato kapitola:

se vznikem sociologie, se souvislostmi provázejícími vznik sociologie jako samostatné vědy, se stručnou charakteristikou jednotlivé vývojových etap sociologie, s definicí předmětu, struktury a funkce sociologie.

Která klíčová slova potřebuji znát:

protosociologie, průmyslové revoluce , období velkých teorií, globální vymezení historické situace, urbanizace společenského života, interpretativní sociologie, formální sociologie, objektivistické paradigma, interpretativní paradigma, struktura sociologie, funkce sociologie.

Vznik sociologie.

Snahy porozumět společnosti a světu, ve kterém žijeme, mají pradávno tradice. Úvahy nad mezilidskými a společenskými vztahy, platnými normami, uznávanými hodnotami, pravidly soužití, vztahy mezi muži a ženami, problémy výchovy, nad úlohou státu, náboženství, kultury, umění i nad mírou svobody občana nalezneme již v antice, později v sociálních úvahách teologů a filozofů středověku, u humanistických a renesančních myslitelů, v době reformace i osvícenství. Nacházíme je i v krásné literatuře. Tyto úvahy, sociální koncepce a disputace bývají souhrnně označovány jako **protosociologie**.

Jako samostatná vědní disciplína vzniká sociologie až v polovině 19. století. Její vznik souvisí se vznikem problémů, kterými se zabývá. Nemohla vzniknout dříve, než dožrály problémy, které jsou předmětem jejího zkoumání. S nástupem **průmyslové revoluce** (v první polovině 19. století) a **urbanizací společenského života** došlo postupně ke zhroucení všech kontrolních mechanismů regulujících tzv. tradiční společnosti. Tyto ztratily schopnost kontrolovat jednání svých členů, zhroutil se systém mocenské legitimacy i celý výklad světa. Vytvářely se nové hierarchie a nové orientace a především člověk přicházející do města z venkovského prostředí, kde byla jeho společenská pozice určena již jeho narozením, se musel učit žít společně s cizími lidmi,

sdílet s nimi dosud neznámé problémy. A právě tyto společenské proměny vyvolaly potřebu nové funkce vědy o společnosti, a tou se stala sociologie. Stručně lze sociologii charakterizovat jako vědu o zákonech vývoje a struktury společnosti. Název sociologie vytvořil A. Comte a poprvé jej použil v roce 1839 ve čtvrtém svazku svého základního díla *Cours de philosophie positive*.

Původně byla společenská problematika rozvíjena v rámci filozofie, prostřednictvím sociální filozofie a filozofie dějin. Vznik samotné sociologie spadá do 30. a 40. let XIX. století. Společenské požadavky, které vedly ke konstitování sociologie jako samostatné vědy, byly vedeny snahou vytvořit takovou sociální teorii, která by nebyla jen čistou spekulací o společnosti, ale naopak by přinášela relativně správné údaje o společenské realitě.

V duchu shora uvedených souvislostí je potřebné položit si otázku. V čem spočívá specifikum sociologického pohledu na společnost?

1. Na rozdíl od speciálních společenských věd usiluje sociologie o celkový obraz společnosti, o formulování obecně platné pravidelnosti společenského vývoje, tedy výpovědi o společnosti jako celku.
2. Na rozdíl od specificky a úzce zaměřeného pohledu speciálních věd, se sociologie zabývá těmi partikulárními jevy a procesy, které nejsou součástí předmětu jiných věd, nebo se jimi zabývá z širšího pohledu (např. fenomén zločinnosti je především předmětem sociologie, ačkoli se jím zabývá právo, psychologie, politologie).
3. Současně sociologie přistupuje ke zkoumání partikulárních sociálních jevů ve spojitosti s ostatními sociálními jevy, např. ekologické jevy zkoumá ve vazbě na ekonomii, právo, morálku, aj.

V doslovném překladu slovo „**sociologie**“ znamená „**vědu o společnosti**“. Takováto definice je však velmi široká. Obvykle se pro definování vědy používá jednoznačně vymezený předmět a specifické metody užívané pro zkoumání tohoto předmětu. Na rozdíl od mnoha jiných věd to v sociologii jednoznačně nelze. V dějinách sociologie se o přesné vymezení a definici sociologie soupeřilo po celé první vývojové období (od 40. let 19. století až do 1. světové války). Toto období bývá nazýváno **obdobím velkých teorií**. Kromě zkoumání konkrétních témat se mimořádná pozornost věnovala snahám o **globální vymezení historické situace** (např. periodizace vývoje společnosti) a **specifický** a zároveň **jednotící princip** výkladu společenské skutečnosti.

Období do první světové války

Za zakladatele sociologie i autora pojmenování nové vědy je považován Francouz **Auguste Comte** (1798-1857). I když mu v dějinách sociologie nebývá věnována velká pozornost, stále platí jeho požadavek pozitivního vidění a přísně vědeckého zkoumání sociální skutečnosti. Jeho přístup byl spíše evoluční, kladl důraz na stabilitu hodnot, na osvětu a výchovu. Rozlišoval sociální dynamiku a sociální statiku.

Za spoluzakladatele sociologie bývá považován angličan **Herbert Spencer** (1820-1903). Reprezentuje naturalisticko - evolucionistický přístup. Společnost je v jeho pojetí organismus, komplexně fungující a strukturovaný celek. Zároveň však klade důraz na individualitu člověka.

Karel Marx (1818-1883) orientuje sociologii na studium tzv. společensko-ekonomických formací. Jeho periodizace dějin je založena na převládajícím způsobu výroby. Dějiny jsou produktem aktivního procesu reprodukce člověka a společnosti (materialistické pojetí dějin).

Émile Durkheim (1858-1917) představuje druhou vlnu pozitivistického myšlení ve Francii. Sociální jevy (fakty) podle ně ho představují zcela svébytnou skutečnost, něco co stojí nad jednotlivcem a ovlivňuje ho. Zabýval se analýzou procesů dělby práce, náboženství a sebevraždami.

Vilfredo Pareto (1848-1923). Italský inženýr a ekonom chápe sociologii jako logicko-- experimentální vědu. Je autorem teorie vzniku a koloběhu elit a pokusů o analýzu lidského jednání, zejména jeho iracionálních příčin a forem.

Max Weber (1864-1920). Německý sociolog a historik vytvořil svou teorií sociálního jednání alternativu proti pozitivistickému proudu. Analýzu jednotlivých událostí spojil s teoretickými konstrukcemi tzv. **ideálních typů**. Soustředil se na otázky racionality moderní společnosti, přičemž usiloval o porozumění lidskému jednání. Zabýval se problematikou politiky, moci a byrokracie. Znamé jsou jeho úvahy o vztahu ekonomiky a náboženství. Jedinec je v jeho pojetí smysluplně jednajícím aktérem. Svými teoriemi položil základy **interpretativní sociologie**.

Georg Simmel (1858-1918). Německý autor, který podal hluboký a objemný rozbor několika dílčích problémů (role peněz v moderní společnosti, analýza módy, teorie konfliktu). Bývá řazen do skupiny tzv. **formální sociologie**, která usilovala o vytvoření obecnější teorie forem sociálních vztahů.

Období mezi dvěma světovými válkami

Pro období mezi první a druhou světovou válkou je charakteristický příklon k **empirické a prakticky orientované sociologii**, a to zejména v USA. Předmětem zkoumání se staly jednotlivé, často dílčí společenské jevy. Sběrem dat v terénu a jejich **kvantitativním zpracováním a vyhodnocením** se snažil autoři rozsáhlých výzkumů získat zcela konkrétní poznatky o sledovaných jevech. V důsledku odklonu zájmu od teoretických otázek však došlo k jistému zploštění výsledků výzkumů.

Úsilí o **objektivizaci poznání** vedlo k soustředění zájmu badatelů na pozorovatelné, **vnější projevy** chování jednotlivců a ke zdůrazňování **kvantitativních** přístupů. Sociologie se snažila o postavení **nezávislého, nehodnotícího** experta, který se orientuje na praktickou použitelnost svých výsledků, aniž by bral v úvahu historické a politické vize, souvislosti a konstrukce.

Tématické okruhy bádání a jejich představitelé:

- novopozitivistické teorie a metodologie ([G.A.Lundberg](#), [K.R.Popper](#), P.F. Lazarsfeld),
- výzkumy sociální struktury a stratifikace, města a sociálních problémů (L.Warner, manželé Lyndovi, chicagská škola),
- studie o emigrantech (W.Thomas, F. Znaniecki - Polský sedlák v Evropě a v Americe)
- výzkumy průmyslového podniku (E. Mayo),
- výzkumy veřejného mínění a propagandy (R. Gallup, H. Lasswel),
- výzkum amerických vojáků za druhé světové války (S. Stouffer),
- výzkumy sociální patologie (W.I. Thomas, W.F. Whyte),
- výzkum sexuálního chování (R. Kinsey).

Období po druhé světové válce

Po druhé světové válce se sociologie vrátila k pluralistickému modelu rozvoje. Vycházela ze **základny faktických poznatků** a zásady **empirického ověřování teorie**. Zároveň však hledala další teorie, které by podaly ucelenější výklad lidské společnosti. Snažila se o různé úhly pohledu na komplikované problémy moderního světa, o podchycení **komplementárnosti** společenských problémů a jevů. O všech poznatcích a výsledcích je nutno **diskutovat** a permanentně je **kriticky prověřovat**. Teoreticky zaměřené školy:

- strukturní funkcionalismus (T. Parsons, R.K. Merton),
- symbolický interakcionalismus (G.H. Mead),
- fenomenologická sociologie (A. Schutz),
- teorie sociální směny a mikrosociologie (G.C. Homans),
- sociometrie (J.L. Moreno,) neofreudismus (E. From),
- sociologie vědění (K. Mannheim).
- sociologie konfliktu (R. Dahrendorf, L. Coser),
- radikální a kritická sociologie (C.W. Mills, A. Gouldner, H. Marcuse),
- teorie postmodernismu (M. Foucault, V. Bělohradský),
- teorie neomodernismu (J.C. Alexander),

Soudobá sociologie

V soudobé sociologii působí souběžně několik škol či směrů. Nejvýrazněji působí:

- teorie komunikativního jednání (J. Habermas),
- systémové teorie (N. Luhman),
- historizující teorie (N. Elias),
- teorie moci (C.V. Mills, D. Riesman)

Zakladatelem tradice české sociologie je T.G. Masaryk (1850-1937). Byl autorem několika pozoruhodných sociologických prací, jejichž témata představovala závažné otázky doby. Ať už to byla problematika sebevraždy nebo analýza sociální otázky, která byla chápána jako filozofická kritika teokracie a revolucionismu, anebo studie o náboženství v moderní době či studie o ruském sociálním a filosofickém myšlení. Vždy se jednalo o téma ta, kde se propojovaly aspekty sociologické a dějinně filozofické. Ve všech svých vědeckých studiích reagoval T.G. Masaryk velmi pružně a exaktně na základní ideové problémy své doby.

Rovněž tak významnou osobnost počátků české sociologie představuje Gustav Adolf LINDNER, který se pod silným vlivem německého filozofa a pedagoga J.F. Herbarta zabýval sociální filozofií a pedagogikou.

Za Masarykova nástupce je všeobecně považován Břetislav Foustka, který se zejména věnoval překladatelské činnosti a sehrál významnou roli v propagaci sociologie. Centrem jeho vědecké pozornosti byly zejména otázky sociální politiky, nezaměstnanosti, zločinnosti, postavení ženy ve společnosti, což řešil pomocí pozitivismu a pragmatismu.

Další význačnou osobností české sociologie byl Josef Král, který se věnoval zejména dějinám sociologie a významu G.A. Lindnera. Patřil k významným představitelům tzv. pražské sociologické školy, která považovala za hlavní úkol sociologie konstatování zjištěných fakt.

Profesionálním sociologem byl původně také Edvard Beneš, který se zabýval problematikou politického stranictví, dějinami sociologických idejí a úlohou násilí v dějinách. Velkým tématem jeho sociologického studia byly aspekty života moderních demokracií, avšak nevyhýbal se ani takovým otázkám jako byl alkoholismus.

K významným českým sociologům meziválečného období patřili Inocenc A. Bláha, Emanuel Chalupný, J.L. Fischer, A. Obrdlík a další, kteří představovali tzv. brněnskou sociologickou školu, kladoucí velký důraz na hodnotovou angažovanost sociologie a její strukturálně funkcionalistické pojetí. Přední postavení zde zastával zakladatel Sociologické revue, A.I. Bláha, výrazně funkcionalisticky orientovaný, v jehož pojetí je sociologie vědou o sociálních jevech.

Autor Úvodu do sociologie a rozsáhlého čtyřdílného díla Sociologie byl Emanuel Chalupný, pro něhož byla sociologie hlavně vědou o kultuře. Ve svých pracích položil Chalupný důraz na klasifikaci a statiku. Byl rovněž známý jako zastávce sociálního konsensu. Vývoj českého sociologického myšlení ovlivnil nemalou měrou také filozof J.L. Fischer, jehož pojetí sociologie bylo výrazně strukturálně funkcionální.

Česká sociologie prošla od 40.let velmi složitým a nelehkým obdobím, když byla vystavena tvrdým zásahům v důsledku ideologické indoktrinace, což vedlo dvakrát k jejímu zákazu a následnému zrušení. Poprvé se tak stalo v roce 1944, kdy byla Česká sociologická společnost obviněna z "kulturní špionáže a činnosti nepřátelské Říši", a podruhé v roce 1949, kdy byla sociologie prohlášena za "buržoazní pavědu a ideologickou služku imperialismu". Následovala dlouhá léta odmlčení, která byla přerušena až v polovině 60. let prvními pokusy o novou institucionalizaci sociologie. Výsledkem bylo založení Sociologické společnosti a Sociologického ústavu ČSAV, vysokoškolských kateder a resortních výzkumných ústavů. Vyšla řada původních prací, byly provedeny významné empirické výzkumy a přeloženy a vydány základní práce moderní světové sociologie, a navíc začal vycházet Sociologický časopis. Ještě jednou se česká sociologie pod tlakem ideologie ocitla téměř na samém pokraji vědeckého a společenského života, když v období po roce 1969 byla tematicky zredukována a personálně tvrdě "pročištěna". V současnosti se česká sociologie plně vrací do evropského kontextu.

Předmět, struktura a funkce sociologie

Vymezení předmětu sociologie

Na rozdíl od jiných věd, které lze jednoznačně vymezit jejich předmětem zájmu a metodami, je to u sociologie obtížné, a je to předmětem sporů od samého vzniku sociologie. Bez ohledu na tyto spory lze vycházet z vymezení **sociologie** jako **vědy o společenských jevech, vztazích a procesech**. Na rozdíl od dalších společenských věd se sociologie zabývá **společností komplexně**, usiluje o celkový obraz a **různé úhly pohledu na jevy, vztahy a procesy**. Snaží se postihnout obecné pravidelnosti ve vztazích a vývoji. Dílčí společenské jevy zkoumá ve vztahu k jiným společenským jevům (např. ekonomické ve vztahu k politickým, k náboženství, k morálce, kriminalitě, delikvenci, atd.). Sociologické aspekty můžeme najít ve světě práce, sociologicky lze zkoumat volný čas, kulturu, umění, literaturu, jazyk, politiku, veřejné mínění, právo, ekonomické procesy. Sociologie svým zájmem přesahuje do problémů či témat každodenního života Sociologie se zabývá především současností. Historický pohled a

spolupráce s historiky bývá používána pro lepší pochopení současných jevů a postižení základních vývojových tendencí.

Sociologie je vědou **teoretickoempirickou**; ke společenské skutečnosti přistupuje z hlediska určitých pojmů, kategorií, prověřených tvrzení a z teorie odvozených hypotéz ale současně zhodnocuje konkrétní fakta a na jejich základě prověřuje platnost stávajícího systému kategorií, pojmů a hypotéz prověřuje jejich platnost a zároveň teoretický aparát rozšiřuje. Pomocí vlastních metodologických nástrojů se snaží společenské jevy popsat (empirická složka) a aspiruje také na jejich vysvětlení. Soudobá sociologie si ve velkém rozsahu klade **otázky praktické povahy** a nabízí pomoc při řešení konkrétních společenských problémů.

V soudobé sociologii existují různé pohledy na společenskou skutečnost, na sociální svět, který nás ovlivňuje. Mnoho sociologických škol a směrů, se kterými se setkáváme se vyvinulo v rámci dvou hlavních paradigmat. Paradigmatu **objektivistického** (různé varianty pozitivismu, marxismu a strukturálního funkcionalismu) a **interpretativního** (školy symbolického interakcionalismu, fenomenologické sociologie, etnometodologie). (*M. Petrusek, Teorie a metoda v moderní sociologii, Karolinum Praha 1993*).

Objektivistické paradigma - společnost je chápána především jako **soubor relativně stabilních struktur**, které vytvořila lidská činnost, a jimž se **jednotlivci přizpůsobují**. Patří sem síť společenských **vztahů, normy a hodnoty, struktury** jazyka, materiální struktury atd. Společnost je systém „daností“, na které jedinci a skupiny reagují, které jejich chování v mnoha směrech předurčují, determinují a limitují.

Interpretativní paradigma – jedinec je postaven do daných společenských vztahů a normativních struktur, ale **není jejich pasivním příjemcem**. Vstupuje do nich jako **aktivní subjekt, normám, vztahům a hodnotám připisuje vlastní smysl, význam, různě si je vykládá a interpretuje**. Jedná teprve za základě této interpretace. Člověk nejedná podle toho, jaká skutečnost objektivně je, ale podle toho, jak ji díky svým vědomostem, poznatkům a zájmům **subjektivně vidí**.

Jan Keller v Úvodu do Sociologie uvádí tři základní směry, jimiž se sociologie vyvíjela. Jde o teorie konsensuální, teorie konfliktu a sociologii interpretativní.

Teorie konsensuální předpokládají existenci nepsané úmluvy o dodržování pravidel soužití, což jim umožňuje maximalizovat výhody společného soužití a minimalizovat problémy. Lidé se sdružují proto, že z toho mají výhody a bylo by nerozumné nerespektovat pravidla soužití. Společnost se utváří v zájmu všech jejích členů. K sociálním změnám dochází postupně přizpůsobováním systému měnícím se potřebám, nebo vnějším okolnostem.

Teorie konfliktu vychází z předpokladu, že jakákoliv forma soužití vyhovuje vždy jen části zúčastněných. Ostatní jsou k účasti na daném sociálním řádu donuceni. Každý sociální řád zvýhodňuje jisté skupiny lidí a diskriminuje ostatní. Změny společnosti jsou důsledkem střetávání odlišných zájmů různých skupin v rámci téže společnosti případně v důsledku konfliktu s cizími společnostmi.

Teorie interpretativní přesunují střed zájmů ke každodennímu životu běžných lidí. Společnost existuje díky tomu, že ji řadoví členové svými aktivitami utvářejí. Zárukou předvídatelnosti ve fungování společnosti je určitá setrvačnost v myšlení a reagování. Jednání lidí i celé společnosti se může měnit se změnou převládající interpretace světa.

Nelze kategoricky rozhodnout, které z uvedených paradigmat je správné, protože

každé vyjadřuje podstatné prvky pravdivého poznání společnosti. Svět na jedné straně existuje nezávisle na jedinci a s jeho realitou toho nemůže mnoho udělat, ale na druhé straně konkrétní podoba světa v mnohém závisí právě na tom, jaký k němu má člověk vztah a co s ním dělá. Sociologie je tedy věda **multiparadigmatická**, charakterizuje ji pluralita teorií.

Struktura sociologie

Soudobí sociologové studují společnost jako celek a zákonitosti jejího vývoje, ale současně probíhají výzkumy jednotlivých jevů nebo sociálních problémů. Tyto výzkumy samozřejmě potřebují určitá teoretická východiska – **hypotézy**, jejichž prostřednictvím jsou získávána jednotlivá fakta, která mohou být východiskem zobecnění, formulace zákonitostí nebo doporučení. Sociologie svým zájmem přesahuje do dalších vědních disciplín. V teoretické rovině je to filozofie, ekonomie, antropologie, psychologie, historie a etnologie. Teorie dílčích stránek společenské skutečnosti přesahují do demografie, práva, estetiky, politologie, jazykovědy, medicíny a pedagogiky. Konkrétní sociologické disciplíny a empirický výzkum při sběru a zpracování dat využívá poznatků matematiky, statistiky, logiky a kulturní antropologie.

Sociologie je tedy společenská věda, která zkoumá a analyzuje společnost v úzké vazbě s dalšími společenskými vědami. Ani rozdělení věd na společenské a přírodní neznamena, že mezi těmito vědami není úzká souvislost, která je zřetelná zejména s těmito vědními disciplinami:

- filozofii:

ačkoli sociologie není filozofickou vědou, je s filozofií svázána jak historicky, tak věcně. Historicky se sociologie vyvinula z filozofie, zejména z tzv. sociální filozofie, filozofie dějin a morální filozofie. Otázky sociologie si kladla již klasická řecká filozofie, stačí si připomenout Platona a Aristotela. V 17. a 18. století vznikla a začala se rozvíjet filozofie dějin, jejíž významní představitelé G.B. Vico, F.M. Voltaire, J.G. Herder a G.W.F. Hegel jsou řazeni mezi předchůdce sociologie. Ani v moderní době neznamena osamostatnění sociologie přetrhání vazeb s filozofií. Věcně totiž má každý sociologický směr a koncepce ve svém pozadí určitou filozofickou soustavu. Výrazný je zejména vliv pozitivismu, marxismu, existencialismu, pragmatismu, novotomismu a v poslední době fenomenologie.

- historii:

některé klíčové problémy společnosti, (např. otázky sociální instituce), nelze pochopit bez jejich historických souvislostí, bez historického vědění jejich vzniku, vývoje a také zániku. To se týká problémů jednotlivých, historicky odlišných společností, sociální struktury, sociálního rozvrstvení a nerovnosti, procesů společenských změn a vývoje. Bez historického vědění není možné postihnout podstatu globálních vývojových tendencí, např. přechod od tradiční k moderní a od moderní k postindustriální společnosti. Významným představitelem úzkého propojení sociologie a historie byl M. Weber.

- psychologii:

sociologie se nesnaží vysvětlit sociální život psychickými pohnutkami, bez psychologického vědění je však neúplná. Sociální psychologie zkoumá,

jak se utváří a jak funguje psychika ve společenských souvislostech. Současně registruje, jak psychické jevy ovlivňují společnost a jak regulují sociální činnosti a sociální vztahy lidí. Takové problémy jako potřeby, zájmy a hodnotové orientace analyzuje jak sociální psychologie, tak i sociologie, které se v některých partiích zkoumání, např. ve studiu interpersonálních vztahů v malých skupinách, dokonce překrývají.

- ekonomii:

zkoumání vývoje společenské výroby, rozdělování, směny a spotřeby statků a služeb je záležitostí ekonomie, která objasňuje takové jevy jako jsou např. peníze, úvěry, banky, trh, zisk, burza a další, jenž představují závažné problémy ekonomického života společnosti, bez nichž se sociologie nemůže obejít. Ne všechny sociální jevy se dají vysvětlit přímo ekonomicky, byť je hospodářský život podstatnou složkou sociálního života. Ekonomické chování může být dokonce modelem sociálního chování, ne náhodou se proto mnozí významní sociologové sami ekonomii přímo zabývali (Marx, Weber, Pareto, Parsons) a naopak někteří významní ekonomové jsou současně pokládáni za sociology (Schumpeter, Veblen).

- politologii:

tato u nás poměrně mladá věda (nazývaná také politickou vědou), zkoumá mocenské a státní instituce, politické vztahy, politickou kulturu, politické strany, politické režimy, politickou kulturu, a jiné, a je tak svým významem a údaji těsně spjata se sociologickými analýzami, které se naopak těsně prolínají s politologií. Toto vzájemné překrývání je zřetelné např. při zkoumání takových témat jako je volební chování, neformální mocenské struktury, apod.

- antropologii:

sociální (v USA) a kulturní (Velká Británie) antropologie, jindy antropologie spojovaná s archeologií, jazykovědou nebo obecně pojatá filozofická antropologie poskytuje velké množství údajů, materiálu i zobecnění, což přispívá k objasnění mnoha sociologických otázek. Zejména v poslední době vznikají antropologické studie věnované moderním společnostem, takže dochází k ještě užšímu sepětí se sociologií.

- přírodními vědami:

při zkoumání společnosti se sociologie neobejde bez znalostí přírody, která je obecnou podmínkou života člověka. V této souvislosti se setkáváme jednak se sociologickým naturalismem, který považuje přírodu a společnost za identickou a jednak s metodologickým naturalismem, který považuje přírodní vědy a jejich metody zkoumání za závazné pro sociologii.

Zároveň je třeba připomenout, že **v poslední době dochází k velmi zřetelnému prolínání sociologie a ekologie**, neboť se ukazuje, že ekologické problémy nemají jen přírodovědný základ, ale jsou propojené s řadou sociálních, ekonomických a politických problémů. Je tedy možné konstatovat, že sociologie je úzce spojena se všemi sociálními vědami a rovněž vědami exaktními.

Funkce sociologie

V běžném životě jsme zvyklí řešit situace převážně na základě úsudku opřené o „**zdravý rozum**“. Tam kde nemáme k dispozici vlastní zkušenost, pomáhají nám zkušenosti jiných lidí, osvojujeme si určité vzorce chování, hodnoty normy, zvyky či rituály. Přesto se nám může stát, že se ocitneme v situaci zcela nové a zažíváme pocity cizince, některé předpoklady o povaze skutečnosti se ukážou jako falešné, nabízené návody na řešení se jeví jako vnitřně rozporné nebo navzájem protichůdné. Je to především proto, že naše poznání ulpívá na povrchu skutečnosti a často není schopno zachytit skryté vnitřní mechanismy a vnější zákonitosti dění. Právě sociologie vždy usilovala o proniknutí pod povrch dění a postihu souvislostí, které nemusí být laickým poznáním patrné. K tomuto cíli směřují i následující funkce sociologie:

- funkce poznávací
- funkce praktická
- funkce ideologická
- funkce terapeutická
- funkce poradenská
- funkce kritická
- kultivace lidského potenciálu

Bylo by však příliš optimistické předpokládat, že všechny uvedené činnosti budou nezávislé a zcela objektivní. Sociologie, stejně jako řada jiných společenských věd naráží na některé problémy, které pramení ze skutečnosti, že:

- a) je spjata se sférou politiky a zasahuje do sféry skupinových, často přímo konfliktních zájmů,
- b) řeší problémy, které se opakovaně vracejí v nových podobách, takže nejsou k dispozici osvědčené recepty na jejich řešení,
- c) je dobově omezena, protože její předmět se trvale obměňuje, ale sociologické poznání má historický charakter,
- d) je jen minimální možnost jednoduchých vysvětlení příčin obvykle velmi složitě determinovaných jevů,
- e) její předpovědi se mohou jistým samohybem sociální reality stejně tak dobře naplnit jako likvidovat,
- f) aplikace jejich doporučení (ale stejně tak jejich ignorování) může vyvolat neočekávané důsledky,
- g) těžko se prosazuje proti setrvačnosti pravd založených ne tzv. zdravém rozumu, stereotypch a předsudcích,
- h) cítí se bezpečněji v rovině kritické reflexe nebo v úloze „nezávislého“ poradce; značně neochotně se ujímá bezprostřední řídicí role.

Otázky a úkoly k zamyšlení

- S jakou etapou společenského vývoje v Evropě je spojen vznik sociologie jako vědy?
- Kdo je považován za zakladatele sociologie jako vědy?
- Které významné české osobnosti se zabývaly sociologií?

- Co je předmětem sociologie?
- Uveďte některou z oborových sociologických disciplín a pokuste se vymezit její zájmový okruh.
- Jaké funkce ve společnosti sociologie plní?
- Čím je omezena časová platnost závěrů sociologického zkoumání?
- Co může omezovat realizaci navrhovaných opatření?

Použitá a doporučená literatura:

BEDRNOVÁ, E. - Nový, I. *Psychologie a sociologie řízení*, Praha: Management Press, 1998.

BURIÁNEK, J. *Sociologie*, Praha: Fortuna, 2003.

HAVLÍK, R. *Úvod do sociologie*, Praha: Karolinum, 1997.

KELLER, J. *Úvod do sociologie*. Praha: SLON, 1997.

KELLER, J. *Sociologie byrokracie a organizace*, Praha: Sociologické nakladatelství, 1996.

TOMŠÍK, M. *Sociologie pro ekonomy*. Praha: VŠE, 1996.

2. Pospolitost jako společenská kategorie. Tradiční versus moderní společnost. Sociální normy ve společnosti.

S čím mě seznámí tato kapitola:

s pojmem společnost, která se dělí na tradiční a moderní, stručnou definicí globální společnosti a stručnou definicí společenských norem a společenské kontroly.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Společnost, moderní a tradiční společnost, stavovská příslušnost, sociální rozvrstvení, kasta, stav, sociální status, univerzalistické náboženství, globalizace, společenská norma.

Problematičnost pojmu společnost.

Pojem **společnost**, který se objevuje i v definicích sociologie jako vědy (Sociologie je věda o společnosti) je ve skutečnosti dosti nejasný, mnohoznačný, umožňující množství nejrůznějších výkladů a definic. Dále uvedeme některé (podle: J.Keller, Úvod do sociologie):

- společnost je vnímána jako národní stát, v němž jedinec žije. I sociolog – teoretik běžně ztotožňuje společnost se svou vlastí. Hovoří-li o společnosti, popisuje pouze v abstraktní rovině funkci mocenských prostředků národního státu. Funkcionální centrum splývá s hlavním městem, systémové hranice jsou totožné se státní hranicí, hraničními přechody a celnicemi.
- úvahy o společnosti automaticky implikují (zahrnují) představy společnosti moderní se všemi jejími znaky (vysoký stupeň industrializace, urbanizace, masové komunikace. Problematické a zavádějící může být významově stejně označovat soužití v tzv. společnosti archaické, tradiční a moderní.
- podle názorů některých sociologů společnost ve skutečnosti neexistuje. Empiricky se vyskytují pouze jednotliví lidé se svými zájmy a konkrétním jednáním. Hovořit o „zájmech společnosti“ nebo „tlaku společnost“ je sice běžné, ale zavádějící. Za „potřebami společnosti“ je nutné vždy vidět konkrétní jedince nebo skupiny jedinců. Společnost není osoba, která by byla schopná si stanovit pouze takové cíle, které je schopna zvládnout.

V dalších úvahách budeme termín společnost používat k „označení souhrnu individuí, jednajících s ohledem na jednání druhých, a to v určitém historickém, prostorovém, kulturním a sociálním kontextu, jehož parametry mohou svým jednáním ovlivňovat jen částečně. Termín společnost je jen fiktivní zkratkou pro vyjádření těchto

skutečností“ (J. Keller, Úvod do sociologie)

Tradiční versus moderní společnost.

Téměř všichni klasikové sociologického myšlení ve svých úvahách rozlišují dvě formy lidského soužití. Jde o společnosti tradiční a společnosti moderní.

Tradiční společnost.

Tradiční společnost pokrývá období počínaje neolitem a končící nástupem průmyslové revoluce v polovině 19. století. Vznik tradičních společností je spojován s přechodem obyvatelstva k **zemědělství**, se vznikem větších **měst, dělba práce** a výrazným **sociálním rozvrstvením** obyvatelstva do **kast či stavů**. **Moc** je organizována do podoby tradičních říší, městských států nebo feudálních útvarů. Existuje **písmo** a dominující formou výkladu světa jsou **universalistická náboženství**.

Existující moc v tradičních společnostech měla k dispozici pouze omezené prostředky, kterými by mohla kontrolovat celé území. Proto se vládcové snažili udržet především **loajalitu** svého **správního a vojenského aparátu** a zásahy do života ostatního obyvatelstva byly sporadické a byly vykonávány právě prostřednictvím vojska a správy. V těchto tradičních společnostech existovaly dvě vrstvy – mocenská elita organizovaná na principu soupeřících klientel a masa obyvatelstva organizovaná na principu rodových nebo místních komunit, žijících **z 90% na venkově**. Sociální jednotku tvoří „opevněná“ domácnost rolníků, řemeslníků, venkovských i městských urozených. Do poměrů uvnitř těchto domácností zasahuje státní moc jen minimálně. Společnost je strukturována stavovsky. **Stavovská příslušnost** je přenášena rodově, nevztahuje se na jednotlivce, ale na celou domácnost a vyznačuje se charakteristickým životním stylem. Příslušnost k domácnosti jistě stavovské úrovně určuje celkový status, práva a povinnosti členů společnosti. Příslušnost k stavu není dána ekonomickými poměry, ale může tyto poměry ovlivňovat. Využívány jsou zdroje, které poskytuje příroda a k jejich zpracování je využívána čistá přírodní energie lidská síla, zvířata, vítr, voda, slunce).

Výroba, směna i spotřeba jsou zajišťovány na úrovni celých domácností. Směna je orientována především na potřeby vyšších vrstev a městského obyvatelstva. Venkov žil do značné míry soběstačně. Trh dosud nebyl rozhodujícím faktorem organizace výroby. Výklad světa měl mytologickou nebo náboženskou podobu.

Moderní společnost.

Moderní společnost je produktem **průmyslové revoluce** ve spojení s **centralizací moci** v rámci národních států v první polovině 19. století. Rozvíjející se dělba práce, proces urbanizace a rychlý rozvoj dopravy a komunikace vede k tomu, že domácnost ztrácí své postavení univerzálního a soběstačného subjektu sociální reprodukce. Její jednotlivé funkce přecházejí postupně na vznikající formální organizace, jejichž činností je zabezpečován chod celé společnosti. Specializované formální organizace zajišťují nejen válčení a obranu (armáda) a státní správu (byrokracie), ale i výrobu prostředků denní potřeby a poskytování služeb v oblasti vzdělávání, zdravotnictví, vědecké činnosti, sportu a rekreace. Domácnost ztrácí v těchto podmínkách své dosavadní funkce a význam; dochází k přeměně stavovské společnosti na společnost třídní. Regulátorem chodu ekonomiky a postupně celé společnosti se stává trh.

Vyberte si typickou asijskou a evropskou společnost a pokuste se na nich analyzovat tradiční a moderní společnost.

Sociální status jednotlivců přestává být určován jejich příslušností k domácnosti jistého stavu, ale je jednoznačně určen jeho **místem na trhu**. Rozhodující je, zda na trh přichází s kapitálem nebo pouze s vlastní pracovní silou. **Těžiště ekonomiky** se přenáší ze zemědělství do oblasti průmyslové výroby a narůstá váha služeb.

Přírodní prostředí se v procesu urbanizace a v důsledku rozvoje dopravy proměňuje stále více v **umělé prostředí** moderní společnosti. Roste míra dělby práce a rozvíjí se specializace funkcí (profesionalizace). Moderní společnost se snaží kontrolovat přírodu ve stejné míře, v jaké moderní stát kontroluje své občany. Převládá vědecký výklad světa. Rostoucí kontrola přírody je zdůvodňována potřebami co nejúčelněji organizovaného blahobytu. Tato kontrola však působí nezamýšlené důsledky, které mohou ohrozit samotné přežití člověka a jeho kultury.

Skutečná hranice mezi oběma typy společnosti je poměrně ostrá a je vyznačena zásadní přeměnou instituce trhu

Globalizace, globální společnost.

Globalizace je fenoménem konce 20. století. Vzniká jako důsledek prolínání a propojování národních ekonomik a jejich integrací. V rámci tohoto prolínání a propojování se integrují nejen technologie a manažerské znalosti, ale dochází i k propojování kultury a sblížování životního způsobu. Postupně zanikají typické národní životní styly. V rámci „globálního světa“ se prolínají vlivy asijské, americké i evropské (japonská lojalita a kvalita, americká dravost, racionalita, etika a evropský kulturní a vědomostní základ).

Při sjednocujících tendencích se současně prosazují tendence k autonomii dílčích celků. Přestože se mezinárodní prostředí brání uniformitě, jsou oblasti, ve kterých prakticky nepoznáte rozdíly mezi jednotlivými zeměmi (nadrárodní společnosti provozující supermarket a hypermarkety). Platí to i globalizaci řízení. Vznikají nová ekonomická centra, výrazně vzrůstá vliv světových institucí (Světová banka, Mezinárodní měnový fond, Světová obchodní organizace).

Globalizace však má kromě neustále se zvyšující produkce a rozvoje trhu i negativní důsledky - prohlubují se rozdíly mezi vyspělými a zaostalými ekonomikami, nedaří se zabránit lokálním válkám, ale i mezinárodním konfliktům, negativní dopad má globalizace i na ekologickou situaci celé planety. Proti globalizaci pravidelně vystupují především mladí lidé. Protestní akce organizují hlavně při jednání vrcholných ekonomických institucí.

Společenské normy a společenská kontrola

Život lidí ve společnosti, jejich jednání a chování je vždy určitým způsobem regulováno. Jsou ustanovena pravidla, která říkají, jaké chování je od jednotlivců, ale i skupin a institucí očekáváno. Tato pravidla označujeme jako normy. Slouží jako standardy, podle nichž lidé řídí své vlastní chování a jejichž prostřednictvím zlepšují vzájemnou koordinaci.

Normy obvykle spadají do jedné ze dvou zcela rozdílných skupin:

1. **nařizovací normy** určují, jak se má jedinec chovat
2. **zakazovací určují**, čeho se má jedinec vyvarovat.

Normy obsahují prvek hodnocení. Chování těch, kteří je překročí, je považováno za špatné a vystavuje je sankcím ze strany institucí nebo ostatních členů společnosti (nebo určité skupiny).

Normy mohou mít podobu formálních zákonů a právních sankcí, kterými jsou trestáni narušitelé platných norem, ale i o neformálních a nekodifikovaných prostředků, jimiž společnost uplatňuje kontrolu nad svými členy. Tyto neformální normy a pravidla mívají podobu zvyků, zvyklostí a tradic. Mají značnou setrvačnost, mění se pozvolně a jsou mnohdy účinnější než oficiální zákazy a příkazy. Sankce mají podobu veřejného odsouzení, zesměšnění, zahanbení. Často otevřený nesouhlas nebo výsměch namířený proti jednání určitého jedince je jedním z hlavních prostředků odrazujících od deviantního chování. Jedinec mnohdy upustí od nepřijatelného chování z obav před zesměšněním nebo veřejným odsouzením. Svě nepsané normy a zákony si vytváří každá skupina. Jejich porušení může vést v krajnosti až k vyloučení jedince ze skupiny nebo dokonce k fyzickým trestům nebo i usmrcení. (vendeta, useknutí roky za krádež).

Otázky a úkoly k zamyšlení.

- V čem spočívá rozpornost pojmu společnost?
- Čím jsou charakteristické tradiční společnosti?
- Co je mezníkem mezi tradiční a moderní společností?
- Jakou funkci plní společenské normy?
- Uveďte příklady formálních a neformálních norem a sankcí za jejich porušování.

Použitá a doporučená literatura

KELLER, J. Úvod do sociologie, Praha, SLON 1997

MURPHY, R. F. Úvod do kulturní antropologie, SLON, Praha 1999

3. Sociální struktura a stratifikace společnosti. Sociální status, problém sociální nerovnosti.

S čím mě seznámí tato kapitola:

Se sociální strukturou, jako složitým, vnitřním uspořádáním strukturovaného celku určité společnosti. Pochopíme, že jde vždy o složitý, relativně stabilní systém vztahů sociálních seskupení, jedinců, jejich sociálních pozic a rolí. Přiblížíme si hlavní společenské diference a strukturní řezy a rovněž si definujeme sociální stratifikaci.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Sociální struktura, sociální pozice a role, demografická struktura, sociokulturní diferenciace, teorie tříd, teorie stratifikační, kapitál, sociální stratifikace

Sociální struktura a stratifikace

Pojem struktura pochází z latiny a znamená stavbu, složení, vnitřní uspořádání, systém složitěho celku, zařízení, rozdělení, vnitřní řád, soustava. **Sociální strukturu pak můžeme definovat jako složení, vnitřní uspořádání složitěho celku určité společnosti.** Můžeme vydělovat strukturu společnosti jako celku určité země, regionu, obce, odvětví, podniku, školy, případně i školní třídy. Jde vždy o **složitý, relativně stabilní systém vztahů sociálních seskupení, jedinců, jejich sociálních pozic a rolí.**

Sociální struktura je stabilní jen relativně, protože ve skutečnosti se stále proměňuje pod vlivem vnitřních i vnějších faktorů, kterými mohou být vzájemné interakce lidí, ekonomické změny a sociální změny, velké historické události, vědecké objevy, případně i přírodní události (např. přírodní katastrofy). Poznatky o stavu společenské struktury a jejím vývoji umožňují poznat současný stav určité společnosti (nebo skupiny, regionu, obce) a usuzovat na možné alternativy a tendence dalšího vývoje. Stávající sociální struktura je vždy důsledkem dějů v minulosti a zároveň je i východiskem a faktorem možných dějů budoucích.

Každá společnost (společenství) je určitým způsobem diferencovaná. Pro rozčlenění může být použito různých kritérií. Mohou jimi být statistické kategorie (např. věk, ekonomická aktivita, příjmová skupina), ale i složitěji definované soubory a skupiny (např. postoje, hodnotová orientace, chování). Diferenciační hlediska mohou vyjadřovat rozměr **horizontální** – nepostihují rozdíly v dimenzích vyšší – nižší (např. učitelé střední školy různých aprobací), nebo **vertikální** – zahrnují rozměr vyšší – nižší, umísťují jedince, nebo celou skupinu, na určitém společenském žebříčku. Uvedené diference v sobě mohou mít prvek odlišnosti, ale i nerovnosti; mohou zakládat významné rozdíly v přístupu ke zdrojům (bohatství, vliv, prestiž), jestliže s sebou nesou nerovnost práv. Mnohé existující nerovnosti jsou dlouhodobě zafixovány i v hodnotovém systému, ve zvycích, tradicích, náboženství i právu.

Hlavní společenské diference a strukturální řez

Pro studium společenských vztahů a procesů jsou používány následující společenské diference a strukturální řez (základní kritéria členění):

Demografická struktura zahrnuje rozdílnost postavení a úlohy příslušníků obou pohlaví, různých věkových skupin, lidí v různých fázích životního cyklu a jejich vzájemné vazby.

Etnická a národnostní struktura zachycuje obraz vztahů mezi etnickými skupinami, národnostmi a národy, jejich kulturní odlišnosti, projevy skupinového vědomí a organizování na základech příslušnosti k určité národnosti nebo etniku.

Profesní struktura je odvozena od dělby práce, povolání, kvalifikace (přípravy na povolání). Zvláštní oblastí zájmu jsou zejména procesy, podmínky a důsledky restrukturalizací v důsledku změn používaných technologií a socioekonomické transformace.

Zamyslete se nad profesní strukturou české společnosti, analyzujte její historické kořeny, porovnejte profesní strukturu České republiky a Německa.

Socioekonomická struktura zahrnuje především vztahy a postavení v systému vlastnictví, majetku, příjmů, diference životní úrovně. Zahrnuje i diferenciaci podle míry ekonomické aktivity, často spjaté i s fázemi životního cyklu (žák základní školy, student, ekonomicky aktivní, nezaměstnaní, důchodci,..).

Sociokulturní diference postihuje členitost a vztahy kultur, subkultur, způsob trávení volného času, vztah k tvorbě a užívání kulturních hodnot. Souvislosti vzdělání, kultury v užším slova smyslu (percepce umění), jazyka a řeči.

Struktura moci, vlivu a autority je spjata především s dělbou práce, s kooperací a koordinací (manažer-výkonný pracovník) a s politickým systémem. Struktura moci však prostupuje i do všech oblastí života – struktura autority v obci, v rodině, ve školní třídě.

Prostorová struktura představuje uspořádání společnosti v prostoru, ve vztahu k přírodnímu i umělému prostředí. Bývá zkoumána ve vztahu k předcházejícím částem struktury (město, venkov, region, zeměpisná poloha,..).

Sociologie sleduje jednotlivé strukturální řez a vztahy mezi nimi, a to ve vývoji, v čase nebo daném momentu s cílem zjistit, které typy vztahů jsou v určitých společnostech a v určité době určující pro ostatní vztahy, pro způsob života. Snaží se hledat cestu k žádoucím změnám, případně jak nežádoucím změnám bránit.

Problém sociální rovnosti nerovnosti.

Jednou z kardinálních otázek sociologie i moderní politologie je problém sociální rovnosti (nerovnosti). V současném světě se setkáváme s velmi rozmanitými podobami i velmi příkrých nerovností, s tím spjatými rozpory a konflikty zájmů i s hledáním společenského konsensu ve způsobech řešení těchto rozporů a konfliktů. V sociologii se dlouhodobě rozvíjejí v zásadě dva přístupy ke studiu a hodnocení společenských nerovností a vertikální diference. Jde o **teorii tříd** a **teorie stratifikační**. Teorie tříd zdůrazňuje vztahy závislosti ve vyhraněné až polární, antagonistické podobě. Stratifikační teorie akceptuje spíše kontinuální rozdíly v postavení a možnost výkonově založené sociální mobility.

Třídní přístup

Třídní přístup ke společenským nerovnostem a vertikálnímu rozčlenění společnosti je historicky starší. **Třídní rozdíly** byly pojmány jako výrazné projevy **nerovnosti majetku, moci a bohatství**, které vyústily do **třídních konfliktů**. Hlavním představitelem a zakladatelem teorie tříd je Karel Marx. V jeho pojetí jsou třídní rozdíly založeny na vztazích k výrobním prostředkům, k jejich vlastnictví a dispozici s nimi, na pozici v dělbě práce, ve směně a rozdělování, tedy především na ekonomických vztazích. Odstraněním soukromého vlastnictví a přivlastňování nadhodnoty vytvořené námezdním pracovníkem dojde k odstranění sociálních nerovností. Utopickým vyústěním je vize revoluční cesty k beztřídní společnosti pod vedením dělnické třídy.

Chápání nerovnosti jako důsledku příslušnosti k určité třídě prodělalo svůj vývoj. Hlavní změny se týkaly především odmítnutí ideje revolučního poslání proletariátu a nutnosti politické revoluce a odmítání vlastnictví výrobních prostředků jako určujícího jádra třídních vztahů. Modernizované verze třídního přístupu k analýze sociální struktury berou v úvahu zřetelné změny jak ve vývoji kapitalismu, tak v zemích tzv. reálného socialismu. Významným momentem ve vývoji je vznik tzv. „nových středních tříd“ nebo „nové maloburžoasie“. Tyto skupiny tvoří obvykle vysoce kvalifikovaní zaměstnanci nebo drobní podnikatelé. Hlavními představiteli modernizovaných koncepcí tříd jsou E. O. Wright (USA) a J. N. Goldthorpe (Velká Británie).

V pojmu třídy je pevně zafixována skutečnost vztahů k určitým hodnotám, a tím i k jiným třídám či skupinám lidí. Při úvahách o sociální struktuře, jejich změnách a životních šancích jednotlivce se často setkáváme s pojmem „**kapitál**“. Nejčastěji je spojován s kapitálem ekonomickým. Se širším pojetím pojmu kapitál se můžeme setkat u francouzského sociologa Perra Bourdieua. Používá pojem **kulturní kapitál**, který představuje sumu **vědění, vzdělání, poznávacích schopností, naučených sociálních dovedností a kulturnosti**. Cestou k získání kulturního kapitálu je přístup ke vzdělání. Vedle školního úspěchu, podmíněného schopnostmi, hraje významnou roli sociální původ (primární efekt – přenos části kulturního kapitálu rodinnou socializací; sekundární efekt – ekonomická a sociální situace rodiny).

Pro obsazení a udržení řady pozic je nezbytný tzv. **sociální kapitál**. Jde o dispozice plynoucí z existujících vztahů jedince a jeho rodiny, o systém známostí, konexí a různých účelových a neformálních vazeb. Specifickým příkladem sociálního kapitálu je **politický kapitál**, zajišťující síť určitých vazeb prostřednictvím politických struktur.

Sociální stratifikace

Sociální stratifikace (rozvrstvení) představuje hierarchickou diferenciaci společnosti do vrstev, do širokých skupin, odlišujících se navzájem podle celé skupiny kritérií. Tato kritéria mohou být zčásti **materiální povahy** (vlastnictví, výše příjmu, životní standard, bydliště, skupina povolání), zčásti **povahy kulturně ideové** (vzdělání, životní styl, sociální chování, prestiž povolání, stupeň přitažlivosti jednotlivých skupin), zčásti **politické a obecně sociologické** (společenská pozice a status v hierarchii řízení). Intenzita stratifikace vyjadřuje míru společenské nerovnosti a rovnosti.

Impulz k rozpracování teorie sociální stratifikace dal Max Weber, který vymezil tři základní osy rozvrstvení:

- **třída** – vztahuje se k rozdílným šancím v oblasti ekonomické,
- **politická strana** – vztahuje se k oblasti politiky a moci,
- **stavy** – vztahuje se ke kulturní sféře, způsobu života a prestiži.

Teorie stratifikace byla hlouběji rozpracována ve 30. letech minulého století na zá-

kladě empirických výzkumů americké společnosti. Tyto výzkumy vycházely z komplexního pojetí sociálního statusu, v němž důležitou roli hrálo místo bydliště, vzdělání a způsob života. Zajímavé jsou dílčí charakteristiky příslušnosti k jednotlivým vrstvám – domácí služebnictvo, vlastnictví určitého předmětu. Zvláštní kapitolu představují statusové symboly – drahé automobily, byt nebo dům ve správné čtvrti.

Při zkoumání postavení člověka ve společnosti je třeba brát v úvahu skutečnost, že může být rozdíl mezi postavením objektivním, zjišťovaným např. podle kritérií životní úrovně a příjmu a subjektivním zařazením. Potvrzuje se tendence většiny lidí řadit se spíše ke střední třídě.

Typ společnosti podle stratifikačního rozvrstvení:

- **Společnost kastovního typu**
- **Hierarchická sociální struktura**
- **Nivelizovaná společnost**
- **Diferencovaná společnost**

Typ nebo přímo tvar rozvrstvení závisí na historických okolnostech. Každá společnost si definuje (někdy i formou zákona) hranici chudoby, životního minima nebo bídy. Naše společnost se v současné době mění ze společnosti nivelizované na diferencovanou. Nejde jen o rozdíly v majetku a v příjmech. Významným **prostředkem sociální mobility** zůstává **vzdělání**. Nelze přehlížet také vliv etnické nebo národnostní příslušnosti na příslušnosti ke společenským vrstvám. Zaznamenána byla tendence k vytěsnění nebo marginalizaci některých etnických skupin; nemusí jít přímo o rasismus, ale o podstatné omezené šance těchto skupin dosáhnout postavení s majoritní populací.

Otázky a úkoly k zamyšlení

- **Co rozumíme společenskou strukturou?**
- **Podle jakých kritérií je možné členit sociální strukturu?**
- **Čím se liší teorie stratifikační a teorie tříd?**
- **Co je sociální status?**
- **Co je sociální mobilita a jaké mohou být její příčiny?**

Použitá a doporučená literatura

KELLER, J. Úvod do sociologie, Praha, SLON 1997

MURPHY, R. F. Úvod do kulturní antropologie, SLON, Praha 1999

BOURDIEU, P. Teorie jednání, Praha, Karolinum 1998

4. Sociální skupiny, skupinové normy a hodnoty

S čím mě seznámí tato kapitola:

Co je sociální skupina a jaké jsou její znaky, jaký je rozdíl mezi formální a neformální skupinou, co jsou to referenční skupiny, co jsou to skupinové normy, odměny, tresty a sankce, jaké jsou nejčastější typy postojů členů skupiny, jaký je vztah pozice a role, jakou podobu může mít konflikt role a co bývá jeho příčinou, jak se formuje struktura moci ve skupině.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Sociální skupina, agregát, malá a velká sociální skupina, sociometrie, interakce, sankce

Sociální skupinou rozumíme určitý počet lidí, kteří se ze společenského celku vyčleňují na základě určitého společného znaku (například společné činnosti, zájmů) a její členové cítí vzájemnou spolupatříčnost. Společenskou skupinou v širším slova smyslu je jakýkoliv, velký či malý počet lidí, mezi nimiž jsme zjistili takové vztahy, které nás nutí, abychom je považovali za určitý celek (A.W. Small, General Sociology).

Podle jiného pojetí (J. Szczepański) je společenskou skupinou určité množství osob (nejméně tři) spojených systémem vztahů ustavených institucemi, osob majících určité společné hodnoty a oddělených od jiných seskupení určitou rozlišující zásadou.

Kdybychom si chtěli udělat určitý orientační přehled sociálních skupin, mohli bychom použít např. tohoto členění (D. Slejška). :

- **agregáty** představují nahodilá a dočasná seskupení (diváci sportovního utkání, divadelního představení apod.),
- **kolektivy** představují malé skupiny bezprostředního styku a vzájemné interakce členů, kteří se navzájem všichni znají (pracovní skupina, studijní skupina, sportovní oddíl apod.),
- **komplexy kolektivů**, tj. skupiny složené z kolektivů a tyto kolektivy integrující (větší dílna, škola),
- **sociální kategorie**, tj. abstraktní skupiny, odlišující se určitým příznakem a zpravidla nesložené z reálných kolektivů (věkové skupiny, profesní skupiny, určité vrstvy - např. inteligence, ale také národ, státní celky, které tvoří reálná seskupení lidí).

Druhy sociálních skupin.

Podle velikosti:

Malé skupiny tvoří základní buňky společenských struktur. Za malou skupinu budeme považovat takové seskupení lidí, kteří jsou jeden vůči druhému ve vztahu vzájemného

působení, scházejí se, vnímají se tvář v tvář a vykonávají společenské činnosti.

Velké sociální skupiny zahrnují velký počet členů, kteří nemohou být v bezprostředním kontaktu a ani se nemusí všichni vzájemně znát. Mezi členy velkých společenských skupin se komunikuje obvykle prostřednictvím specifických komunikačních prostředků (shromáždění, školení, prostředky masové komunikace). Členy takových skupin spojují zpravidla společné názory, podobnost zájmů, společný původ a charakterizuje je jednota názorů na určité otázky která se projevuje v podobě veřejného mínění. Pro tyto skupiny jsou často příznačné i vnější projevy příslušnosti ke skupině, jako je stejnokroj, uniforma, odznaky, zvyky, obřady a pod. Takovéto velké sociální skupiny představují například zaměstnanci velkých organizací, obyvatelé větších obcí, a měst, politické strany, zájmové organizace, společenské třídy, kmeny, rasy, národy

Podle vzniku a způsobu komunikace.

Formální skupiny se vyznačují tím, že jejich organizační struktura, náplň činnosti a volba vedoucích je určena danými formálními pravidly. Plnění funkcí, práva členů a jejich povinnosti a vztahy k ostatním členům skupiny jsou předepsané. Do formální skupiny se jednotlivec obvykle zařazuje na základě jistých společenských požadavků. Příkladem takové formální skupiny může být vojenská jednotka, třída, pracovní kolektiv a pod.

Neformální skupiny se utvářejí spontánně bez vědomí a zásahu nějaké organizace v okamžiku, kdy určitý počet lidí cítí společné potřeby, touhy, zájmy, snahy a cíle. Pozice a funkce v těchto skupinách získávají jednotliví členové na základě svých vlastností, schopností, na základě své neformální autority a popularity ve skupině. Členy neformálních skupin spojují výrazné emocionální vazby. Takovou neformální sociální skupinou je skupina přátel, zájmový kroužek apod.

Podle charakteru vazeb mezi členy.

Primární sociální skupiny charakterizují bezprostřední, důvěrné vztahy, přirozená pouta, intimní citové vazby, vzájemná spolupráce a bezprostřední komunikace mezi členy. Primární skupinou je především rodina, do které se člověk dostává přirozenou cestou - rodí se do ní nebo do ní vstupuje manželstvím (případně adopcí).

Sekundární skupiny jsou všechny další větší skupiny, do kterých se člověk postupně dostává a které mají formální i neformální charakter. Vznikají na základě určitého zájmu nebo úkolu. Vztahy v nich jsou obvykle nahodilé a kontrolují je formální pravidla. Takovými skupinami jsou například sportovní družstva, školní *kolektivy*, kolektivy na pracovištích. Tvoří je lidé s podobným povoláním, se shodnými nebo podobnými názory. Obvykle se týkají jen jisté části osobnosti (např. pracovních zájmů) a člověk se v nich neangažuje celou osobností. Jejich vliv na utváření osobnosti není tak pronikavý jako v primárních skupinách, které působí na utváření osobnosti a na socializaci člověka rozhodujícím způsobem.

Podle způsobu, jakým je jedinec se skupinou spjat

- **členské** - skupina, do níž jedinec aktuálně náleží
- **referenční** - na referenční skupinu se jedinec orientuje svými hodnotami a svým jednáním i v případě, že není jejím členem. Má zájem členem této skupiny se stát,

- „**out – group**“ jsou v jistém smyslu opakem referenční skupiny. Na rozdíl od „**in - group**“, kdy se individuuum považuje za člena skupiny a užívá v souvislosti s ní výrazu MY, v případě „out - group“ necítí se skupinou zhola nic společného, distancuje se od těch, které označuje výrazem „ONI“.

Malé sociální skupiny

Poznání vztahů a procesů v **malých skupinách** má pro sociologii, psychologii i řadu dalších společenských věd velký význam. Jejich studium však má význam i pro společenskou praxi. V malých skupinách (rodině, pracovní skupině, školní třídě, studijní skupině) prožije většina lidí podstatnou část svého života.

Podle svého působení, účelu a zaměření, můžeme rozlišovat skupiny **kulturní, herní, sportovní, vojenské, politické, přátelské, rekreační, genetické (rodina) a také skupiny společensky disfunkční (klika, banda, tlupa)**. Malé společenské skupiny se mimo jiného od sebe odlišují mírou formálních a neformálních prvků. Některé malé skupiny vyznačuje převaha formálních prvků, jiné malé skupiny mají převahu neformálních prvků. Příkladem malé sociální skupiny, v níž se formální i neformální stránky prolínají je pracovní skupina. Problémy neformálních mezilidských vztahů v pracovních skupinách a jejich vzájemných souvislostí se vztahy formálními se musí zabývat každý, kdo se zabývá řízením a vedením lidí

Ze sociálně psychologického hlediska můžeme pro malé sociální skupiny určit některé společné rysy :

- Skupina **sdržuje členy ke společnému provádění činností**, ať již je cílem pracovní výkon nebo uspokojení rozmanitých potřeb. Při společných činnostech dochází zároveň k vzájemnému ovlivňování. Výsledkem těchto procesů je pak míra soudržnosti čili koheze skupiny.
- Pro skupinu je charakteristický určitý **způsob komunikace a komunikačních vazeb**
- Vedle **skupinového cíle** mají členové skupiny své **individuální potřeby**. Vztah individuálních potřeb a skupinového cíle určuje **motivační struktura** skupiny.
- Skupina má určité **vnitřní členění horizontální i vertikální**, dané rolemi, normami a statusy, vztahem nadřízenosti a podřízenosti
- Skupina se řídí určitými **hodnotami**.

Při studiu malých skupin jsou nejčastěji sledovány následující znaky :

- **velikost skupiny** je důležitý znak - skupiny s počtem členů přesahujícím 15 osob mají ztíženou integraci a komunikaci svých členů
- **stabilita skupiny** vyjadřuje fluktuaci členů skupiny v určitém časovém období
- **vedení skupiny** - formy vedení, existence neformálního vůdce, vliv vedoucího na skupinu a zpětné ovlivňování vedoucího skupinou
- **kultura skupiny** - kulturní úroveň skupiny jako celku i jejích jednotlivých členů
- **pracovní prostředí** skupiny
- **soudržnost a soulad** ve skupině- otázka sociálních konfliktů a jejich vliv na skupinu

homogenita skupiny ukazuje rozdíly mezi členy skupiny

Skupinové procesy a vedení skupiny.

Sociální skupiny **uspokojují psychosociální potřeby** svých členů, nebo v nich jednotlivci uspokojují svou potřebu být mezi lidmi, získávat uznání druhých a podobně. Zároveň má sociální skupina velký vliv na každého svého člena. Sociální skupina se výrazně uplatňuje zejména při **utváření osobnosti** každého svého člena. Spoluvytváří jeho **společenské citění, zájmy, společenské potřeby**, výrazně ovlivňuje **motívy, i charakterové a volní vlastnosti**. Rozhodující je **kvalita skupiny**, do které se jednotlivci zařadí, jaké v ní působí vztahy, hodnoty a normy spolužití a spolupráce. Velmi negativní vliv na vývoj osobnosti a charakterových vlastností mohou mít skupiny s protispolečenským zaměřením (bandy, kliky).

Sociální skupina výrazně ovlivňuje **činnost členů** (výkon ve sportu, v učení, v práci). Kladně působí především skupiny, ve kterých se jednotlivci cítí dobře, je rád, že se stal jejich členem nebo usiluje, aby byl za člena přijat.

Důležitou úlohu při utváření sociálních skupin má **formování skupinových norem** (skupinovými normami rozumíme systém požadavků, které jsou ve skupině kladeny na jednotlivé členy, odrážejí cíle, názory a postoje skupiny a povinnosti a práva jejích členů). Skupinové normy stanoví žádoucí a nežádoucí chování členů skupiny, obsahují kriteria hodnocení chování členů skupiny, určují **odměny a sankce** za odchylku od vyžadovaných norem. **Skupinové odměny** se obvykle projevují souhlasem a sympatiemi ostatních členů skupiny nebo i zlepšením postavení ve skupině, získáním autority nebo dokonce získáním vedoucího postavení ve skupině. **Skupinové tresty a sankce** mají podobu posměchu, pohrdání, materiálního nebo finančního postihu, ztráty postavení ve skupině, nakonec i vyloučení ze skupiny. Někdy dochází i k tělesným trestům a jsou dokonce i případy odsouzení na smrt (například za zradu). Prostřednictvím odměn, sankcí a trestů má skupina podstatnou **kontrolu nad chováním svých členů** a nad tím, jak dodržují stanovené normy. Jejich prostřednictvím má rovněž možnost vykonávat na své členy **společenský tlak**. Silná společenská kontrola působí především v malých sociálních skupinách, v primárních skupinách (v malé obci, v rodině). Ve velkých sociálních skupinách (například ve velkoměstech, ve velkém podniku) žijí lidé v porovnání s tím lidé ve **značné anonymitě** a sociální kontrola a tlak se tam uplatňují velmi málo.

Postavení jednotlivce ve skupině.

O postavení jednotlivce ve skupině vypovídá jeho pozice, role a status.

- a) **Pozice** je místo, které ve struktuře skupiny jedinec zaujímá, které je mu přiděleno, na které je zařazen, případně, které si vybojuje. Každý člen zaujímá ve své sociální skupině určitou *pozici*. Z tohoto pohledu můžeme pak mluvit o členech **populárních, oblíbených, akceptovaných, trpěných, odmítaných a o členech izolovaných - stojících mimo skupinu**. V každé sociální skupině se setkáváme i s pozicí **vůdce nebo vedoucího skupiny, s jejich pomocníky, se soupeřníky (závislými členy skupiny), s pasivními a periferními** členy skupiny.

Zkoumání pozice jedince v síti skupinových vztahů je jedním z ústředních témat zkoumání sociální psychologie. Mezi nejznámější a nejpoužívanější teorie určování pozice jedince ve skupině patří následující teorie:

Pozice ve skupině podle Schindlera:

- alfa – vůdce, který imponuje a druhé podněcuje k aktivitě, dodává program a odvahu
- beta – expert, který má speciální schopnosti, znalosti, které skupina potřebuje a náležitě si jich váží
- gama – členové skupiny, kteří se identifikují s alfou, jsou to výkonní členové skupiny
- omega – člen na okraji sociálních vztahů; od ostatních se odlišuje, je vnímán jako méně schopný nebo méně oblíbený; každá skupina má svého „omega“.

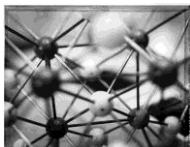
Pozice ve skupině podle Morena:

- vůdce – vyznačuje se vůdčími schopnostmi a prestiží
- hvězda – oblíbený, populární, společenský, zábavný, nekonfliktní
- černá ovce – má vlastnosti, kterých si skupina necení, černá ovce je nesympatická a skupinou odmítaná
- šedá eminence – osoba spojená pozitivními vztahy s vůdcem; svým jednáním vůdce podporuje (většinou nenápadně, někdy i skrytě), ostatními členy skupiny zůstává nepovšimnuta
- ambivalent – vyvolává u druhých rozporné reakce; ve svých preferencích není v souladu s většinou
- outsider –; jeho mínění je v souladu s míněním většiny, ale skupinou je odmítán
- izolát – je na okraji skupiny, nikomu nepřekáží, je „do počtu“, netouží po změně pozice.

Velmi významné ve skupině je postavení - **pozice vedoucího skupiny** nebo jejího **vůdce**. Je to nejvyšší funkce v sociální hierarchii skupiny. V neformálních skupinách se na tuto pozici dostávají vůdci na základě své neformální autority a tak se dostávají do čela skupiny bez toho, aby je bylo třeba jmenovat nebo volit. Ve formálních skupinách bývají vedoucí obvykle jmenování nebo voleni do této funkce. Pro činnost skupiny je důležité, aby formálně ustanovený vedoucí získal i přirozenou, osobní autoritu ve skupině, kterou má vést. Pokud se mu to nepodaří, může nastat situace, že vedle formálně ustanoveného vedoucího začne na svou stranu strhávat vedení člen skupiny, který vyniká určitými schopnostmi, výkonem nebo vlastnostmi.

- b) Role** v sociálním chování člověka představuje **určité očekávání ostatních nebo souhrn chování jednoho nositele role vůči druhému**, které oběma usnadňuje vzájemnou komunikaci, představuje soubor pravidel realizace povinností a práv, jež ostatní od nás očekávají. Jde o určité vzorce chování a tradovaná pravidla. Vžitá forma někdy může dostávat i formu psanou. Žádná sociální role nemůže existovat odděleně. Vždy tvoří součásti reciproční soustavy, které jsou vzájemně koordinovány a vytvářejí funkční celek (role podřízený - nadřízený, otec - syn).

Znamená to, že role nadřazeného se, může realizovat jen prostřednictvím podřazených. Zároveň má role i stránku subjektivní. Tato subjektivní stránka vyjadřuje představu nositele role o jejím optimálním a přiměřeném vykonávání. Člověk často vstupuje současně do několika rolí. Některé z nich jsou krátkodobé (cestující v tramvaji) některé jsou dlouhodobé (role týkající se rodinných vztahů), některé jsou dlouhodobější, ale časově omezené na určité životní etapy (student, důchodce). S realitou sociálních rolí je spojen i **konflikt role**. Může mít podobu **konfliktu v roli, konfliktu s rolí a konfliktu rolí**.

Sestavte si vlastní model malé sociální skupiny, popište jednotlivé pozice a role.

Role má normativní charakter, tj. Vyžaduje určitý způsob chování, případně vymezuje individu u určitý „prostor volného pohybu“. Tak může dojít k rozporu mezi rolí, do které je jedinec uváděn (je mu z vnějšku indukována která je jedinci zvnějšku

Pracovní skupiny.

Struktura skupiny.

Pracovní skupinou nazýváme každou skupinou skupinu lidí, spjatou vnitřními účelově kooperačními svazky, a to bezprostředními a do určité míry zprostředkovanými . Je to formálně do podskupin nerozložitelná malá skupina pracovníků, studentů, vojáků, spjatá bezprostředními účelově kooperačními svazky (brigáda, četa, parta, oddělení).

Na pracovních skupinách (malých skupinách) lze zkoumat ještě celou řadu dalších dílčích znaků jako je **flexibilita, pevnost, intimita skupiny, účast členů skupiny na činnosti skupiny, různé druhy uspokojení členů skupiny** a další. Význam vymezuje individu u určitý „prostor volného pohybu“. Tak může dojít k rozporu mezi rolí, do které je jedinec uváděn (je mu z vnějšku indukována), významné je i studium postavení jednotlivců ve skupině.

Struktura vazeb.

Jednou z důležitých metod výzkumu pracovních skupin (malých skupin) je **sociometrie**. Je to metoda mikrosociologického **měření směrů a intenzity neformálních vztahů** v malých skupinách i bezprostředně je integrujících skupinách širších a jejich souvislostí s formálními vztahy. Sociometrii založil americký sociální psycholog a psychiatr Moreno, který studoval vnitroskupinové vztahy založené na **sympatiích a antipatiích** tím, že zjišťoval , komu z ostatních členů skupiny by dotazovaný člen dával přednost v případě, kdyby bylo třeba vykonat určitou společnou činnost.

Nejčastěji bývají zjišťovány **volby pracovní** (koho by dotyčný člen volil ze své skupiny pro splnění nějakého pracovního úkolu) a **volby rekreační** (s kým ze své skupiny by nejraději trávil volný čas). Přitom je důležité zjišťovat nejen volby pozitivní (koho by člen skupiny volil), ale také volby negativní (koho by v žádném případě nevolil).

Kromě pracovních a rekreačních vazeb je možno sociometricky zjišťovat ještě celou řadu dalších vazeb (volba ideové autority ve skupině, volba referenční skupiny, tj. skupiny v níž by pracovník rád pracoval, kdyby si mohl vybrat, volba týkající se vedení skupiny a další).

Pro získávání sociometrických údajů při výzkumu pracovní skupiny lze použít tři způsobů terénního zjišťování :

Sociometrický test se provádí s pomocí dotazníku. Každý tázaný sám zatrhne příslušná jména a příznaky

Sociometrický rozhovor (interview) - při něm se výzkumník táže osobně každého člena zkoumané skupiny a odpovědi si zaznamenává do referentského archu.

Pozorování interakcí - při něm má výzkumník možnost pobývat ve skupině a pozorovat vzájemné vztahy , a to buď formou zúčastněného pozorování, to znamená, že je integrovaným členem skupiny (pracuje ve skupině) anebo jako vnější neintegrováný pozorovatel.

Pro fungování skupiny mají značný význam i postoje jednotlivých členů k sobě navzájem a ke skupině jako celku.

Při studiu **postojů** jednotlivých členů skupiny je možno vyčlenit zhruba tyto čtyři typy :

- Postoj **neformální autority** (tzv. neformální vedoucí-vůdce)
- Postoj **kritika** (například vůči formálnímu vedoucímu nebo vůči většině skupiny)
- Postoj **samotáře** (člověka, který se do záležitostí skupiny příliš neangažuje)
- Postoj **epigona** (jedince podporujícího neformální autoritu ve skupině nebo jádro skupiny)

Výsledky sociometrického měření se zpravidla vyjadřují graficky pomocí **sociogramů**, které plasticky ukazují celkovou sociální strukturu sledované skupiny. Prostý kruhový záznam (sociogram) jedné pracovní skupiny je uveden v příloze 2.

Struktura vzájemných vazeb (jejich charakter) je důležitou součástí struktury malé skupiny. Má velký vliv na ostatní její struktury, počítaje v to i strukturu podskupin, jako v jistém smyslu důsledek charakteru vzájemných vazeb.

Tato struktura v sobě zahrnuje systém komunikací a interakcí, dále takové struktury, jako je struktura sympatií a antipatií, struktura moci, struktura činností a pod.

Struktura moci.

Mocenská struktura malé skupiny je určitým souhrnem ostatních struktur malé skupiny, počítaje v to i struktury vzájemných vazeb. Zvláště se to týká struktury interakcí a sympatií a antipatií. Dá se očekávat, že ten ke komu směřuje nejvíce vazeb sympatií od ostatních členů skupiny, bude mít pravděpodobně také jejich nejvyšší důvěru a tedy i největší potenciální možnost k získání moci. Do jisté míry pak bude opak pravdou - co se týče antipatií. Na druhé straně však v tom případě, že si takový člen skupiny, ke kterému

směřuje nejvíce vazeb sympatií osvojí moc, se může stát, že ji bude užívat takovým způsobem, že ztratí sympatie několika nebo všech členů malé skupiny. To však neznamená, že by musel okamžitě přijít o moc. Získané mocenské postavení mu totiž umožňuje, aby si vytvořil mocenský aparát, který již není závislý jen na sympatiích a antipatiích, ale má svou svébytnou existenci. Vzájemné působení (interakce) může na různých stupních existence malé skupiny spoluvytvářet mocenskou strukturu ale je jí zároveň velmi silně ovlivňováno. Síla interakce může podporovat nositele moci, nebo jim může podkopávat půdu pod nohama.

Struktura komunikací.

Struktura komunikací ve skupině má přímý vztah k mocenské struktuře. Jak je budována a zajišťována zpětná vazba? Jak pevná je vazba mezi členy mocenského jádra? Jak intenzivní je komunikace mezi členy jádra?

Čím je intenzivnější komunikace mezi členy jádra, tím je zpravidla nižší stupeň komunikací (sympatií, interakcí) vůči ostatním členům skupiny, a tím slabší je i zpětná vazba. To může mít za následek odtržení jádra od skupiny a i tvorbu podskupin, které mají tendenci stát se samostatnými malými skupinami nebo může dojít i k tvorbě jiného jádra a pak se původní jádro vyděluje samo v podskupinu nebo novou skupinu.

Typy vrcholu mocenské skupiny.

- **Ostře vyhraněné jádro**, které vzniklo jako první vzájemný výběr dvou nebo více individuí mezi ostatními (obvykle ne více než čtyřmi) členy skupiny
- **Řetězové jádro** je založeno na principu výběru jednoho a ten vybírá dalšího (A vybírá B, B vybírá C, ...ale ne do nekonečna)
- Jádro **založené na jednotlivci**: silná osobnost, ke které se sbíhají nitky sympatií
- Jádro vytvořené **jako protiváha** přílišné popularity jednoho člena skupiny
- **Izolovaní jedinci**, kteří nikoho nevyhledávají, přestože k tomu mají předpoklady. Nestarají se o svou skupinu a přesto tvoří její jádro.

Jádro malé skupiny je do jisté míry nositelem, mluvčím a zpětně i nejsilnějším ovlivňovatelem či udržovatelem statusu quo skupinového vědomí, tvůrcem veřejného mínění skupiny. V pracovních skupinách mohou za jistých okolností vznikat **vedle formálních i neformálních ohniska moci**. Obvykle se tato situace formuluje jako poměr mezi vedoucím a vůdcem. Jde o zvláště významný jev v těch malých sociálních skupinách, které fungují v rámci nějaké organizace, dejme tomu v rámci vojenské jednotky, podniku, instituce.

Vůdce (neformální vedoucí skupiny) se nemusí ve skupině objevit vždycky. Jsou události, které vysloveně vedou ke vzniku vůdce. Jestliže se v situaci kdy je skupina ohrožena (z vnějšku nebo zevnitř) nebo je třeba ohrožen některý z jejích cílů a skupina není zajedno v otázce obrany proti ohrožení, vyskytne jedinec, který je pro své osobní vlastnosti, odborné znalosti, zkušenosti nebo kvalifikaci považován za schopného tuto situaci řešit, pravděpodobně se z něj stane vůdce. Závisí to však na určitých osobnostních předpokladech. V první řadě u něj musí být vyvinuty potřeby moci, prestiže a zisku (materiálního, sociálního, emočního). Základ pro vznik vůdce je však v míře

shody jednotlivého člena skupiny se skupinovým vědomím v ní existujícím. Fungování vůdce se projevuje prostřednictvím interakcí s ostatními členy skupiny. Prostřednictvím těchto interakcí (včetně sympatií a antipatií) je možné aby se vůdce „zrodil“ a fungoval.

Ideální je situace, ve které je vedoucí i vůdce jednou osobou. Obvykle však k tomu nedochází. Jak má reagovat formální vedoucí na vznik vůdce ? Může se pokusit získat si důvěru vůdce a využít jeho postavení k ovlivňování členů skupiny. Může jeho existenci přehlížet (nebo jen zdánlivě přehlížet) nebo proti němu může „bojovat“.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- **Co je sociální skupina, jaké jsou její znaky ?**
- **Jaký je rozdíl mezi formální a neformální skupinou ?**
- **Co jsou to referenční skupiny ?**
- **Co jsou to skupinové normy, odměny, tresty a sankce ?**
- **Jaké jsou nejčastější typy postojů členů skupiny ?**
- **Jaký je vztah pozice a role ?**
- **Jakou podobu může mít konflikt role a co bývá jeho příčinou?**
- **Jak se formuje struktura moci ve skupině?**

Použitá a doporučená literatura

BEDRNOVÁ, E., NOVÝ, I. Psychologie a sociologie řízení, 1. vyd. Praha, Management Press, 1998

HRONÍK, F. Jak se nespálit při výběru zaměstnanců, 1. vyd. Computer Press Brno, 1999

HAYESOVÁ, N. Základy sociální psychologie, 1. vyd. Portál, Praha 1993

TYSON, SH., JACKSON, T. Organizační chování, 1. vyd. Grada, Praha, 1997

KELLER, J. Úvod do sociologie, SLON, Brno, 1997

VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. Aplikovaná sociální psychologie I, 1. vyd. Portál Praha, 1998

5. Práce jako sociální proces. Instituce, organizace, byrokracie.

S čím mě seznámí tato kapitola:

Co je předmětem zkoumání sociologie práce, jak máme rozumět pojmu instituce, v jakém významu se používá pojem organizace, co je to byrokracie, jak vznikají a čím se liší formální a neformální organizace a jaké jsou jejich charakteristické znaky?

Která klíčová slova potřebuji znát:

Práce, sociální proces, organizace, instituce, byrokracie.

Práce jako sociální proces

Práce je základní sociální činnost, přetvářející s pomocí pracovních nástrojů a využíváním intelektového potenciálu přírodní předměty v užitné hodnoty. Prostřednictvím práce je zajišťována existence lidské společnosti a vytvářeny základní společenské hodnoty. V realitě je až na výjimky práce činností interpersonální nebo skupinovou.

Sociologie se zabývala prací již od samotného svého vzniku a od 30. let 20. století se začala vydělovat jako speciální sociologická disciplína, která pracovní činnost zkoumá z hlediska:

- její společenské podmíněnosti (struktura organizace, organizace pracovního procesu, širší ekonomické vztahy, utváření pracovních skupin)
- společenského významu práce (působení práce na rozvoj jednotlivce, skupiny i společnosti, na morálku, politiku, výchovu),
- jejího významu na utváření hodnotového systému (vztah člověka k práci, pracovní motivace, stimulace a satisfakce).

Sociologie práce se prolíná s řadou dalších speciálních sociologických disciplín- sociologie podniku, sociologie výchovy, sociologie povolání, sociologie průmyslu, sociologie řízení, sociologie zemědělství a venkova,...).

Práce jako komplexní činnost má stránku:

- fyziologickou – vynakládání svalové i mozkové energie,
- technickou – ovládání pracovních strojů a nástrojů,
- ekonomickou – odměňování, motivace a stimulace, výrobně-spotřebitelské vztahy,
- psychologickou – psychické vlastnosti člověka jako předpoklad výkonu určité činnosti, uspokojení z práce, pocity odcizení,
- sociální – interpersonální vztahy, spolupráce, kompetice, konflikty...

Práce není jen zprostředkovaným zdrojem obživy člověka, ale spoluutváří kulturu a

sociální strukturu společnosti. Práce, zejména její charakter je důležitou součástí získaného sociálního statusu.

Instituce

Pojem instituce je velmi mnohoznačný. V nejširším slova smyslu označuje soustavu stránek nebo prvků společenské skutečnosti, které:

- jsou relativně stálé, nevztahují se k jednotlivým procesům, ale k soustavám opakujících se činností,
- obecně určují, typizují jednotlivé způsoby, formy, druhy společenských činností a současně stanoví i podíl lidí na těchto činnostech,
- mají objektivní charakter, jsou ve svém působení a ve své existenci nezávislé na konkrétních lidech nebo skupinách; institucionalizace přesahuje i osobní vztah lidí, má neosobní charakter,
- institucionální sféra se vztahuje jak na normativní systém společnosti, tak na faktické společenské procesy,
- vzhledem k jednajícím vystupují instituce jako soustavy regulativů, které určují jeho jednání, prosazují se i v jejich orientaci, motivaci a postojích; jsou v určitém vztahu k potřebám lidí jako jednotlivců i jako členů skupin,
- instituce umožňují uspořádanost společenského života, představují jednu ze základních složek společenské struktury.

Instituce nereprezentují konkrétní seskupení lidí ve vzájemných vztazích, ale vystupují spíše jako organizující a řídicí složka určitých systémů. Zařadíme – li mezi instituce například trh, soukromé vlastnictví, ale i manželství, vynikne jejich neosobní charakter, i když zásadním způsobem může ovlivnit život konkrétních jednotlivců.

Funkční pojetí – analyzuje úlohu institucí při zachování řádu a systému. Do centra pozornosti vstupuje stát, rodina, soudy, policie, armáda, církev, instituce kulturní i vzdělávací. Instituce může být považována i za produkt organizace aktivit, které měly původně spontánní nebo samosprávný charakter. Sociologie může přistoupit k instituci jako k regulačnímu systému, který se skládá z určitých názorů, konkrétních normativů, symbolů a rituálů, ale také jako k hierarchicky organizovaným strukturám.

Antropologické pojetí – člověk rozvíjením institucí kompenzuje svou nedostatečnou a omezenou pudovou, instinktivní výbavu. Kulturou zprostředkované vzorce jednání fungují jako určité recepty na uspokojování potřeb; zbavují ho nutnosti rozhodovat se o vhodnosti či nevhodnosti chování při uspokojování potřeb.

Na rozdíl od zvyků a obyčejů jsou instituce obvykle racionálně zdůvodňovány, v moderních společnostech nacházejí oporu i v zákonech, nejde tedy o tradiční nebo afektivní typy sociálního chování. Instituce jsou produktem vývoje, ale mohou být aktivně zřizovány a ustavovány (např. systém sociální podpory je garantován sítí pracovišť sociální podpory, ochrana pracovníků vznikem odborových organizací).

Organizace

V sociologické praxi i v běžném jazyce se pojem organizace zafixoval v několika významových rovinách. Pojem organizace má tyto základní významy:

- Organizace jako specifický druh společenské činnosti (ve smyslu organizování), způsob manipulování lidmi a různými prostředky, způsob harmonizování úsilí a ověřování výsledků dílčích skupin z hlediska určeného cíle.
- Organizace jako uvědomělý a cílevědomý proces s dominantní integrativní funkcí,

system prvků společenské vazby, které zajišťují integritu a fungování skupiny.

- Organizace jako účelová skupina, jako produkt organizování se; jako konkrétní, strukturovaný a ohraničený útvar, vymezený a naplněný společenskými vztahy, které jsou hierarchicky uspořádány podle předem stanovených modelů a fixovány v relativně stabilních schemech. V soudobé sociologii vystupuje organizace nejčastěji právě v tomto významu.

Sociologické pojetí organizovaného útvaru má blíže ke skupinám, které však mohou být velmi rozsáhlé (např. armáda, podnik s nadnárodní působností,...). Pro organizaci je charakteristická:

- jednoznačná orientace na realizaci cíle (výroba a zisk, sportovní výkon, politický program),
- diferenciací pozic a přítomnost vztahů řízení,
- budování vlastní identity (image na veřejnosti) a rozvoj specifické organizační (podnikové, vnitřní) kultury.

Kromě ochrany a propagace své značky, organizace také deklarují určité normy a hodnoty, mnohdy pěstují legendy o vzniku organizace a jejích zakladatelích. Platí to nejen ve sféře výroby, ale týká se to i existence politických stran, sportovních klubů i kulturních zařízení. Ve vztahu k okolí hraje důležitou zprostředkovatelskou roli určité řídicí centrum. Získání pozice v tomto centru je pro jednotlivce zdrojem prestiže a také moci.

Organizace mohou v průběhu času vytvářet velmi složité struktury (členění na závody, divize, provozy, oddělení); existence takto složité organizace vyžaduje vymezení základních pravidel fungování (rozdělení pravomocí a odpovědnosti), komunikace a kontrolních mechanismů. Důležitou složku fungování představuje autorita a mocenské vztahy, zejména pak vztahy nadřízený – podřízený a systém sankcí a odměn pro udržení přijatých pravidel. Výkonem moci je v organizaci pověřena určitá skupina lidí (management, vedení podniku) a zároveň určeny i kontrolní mechanismy nad výkonem svěřené moci (různé kontrolní a revizní komise). Moc může být delegována směrem „nahoru“ i směrem „dolů“. Mezi jednotlivými složkami organizace by měly převládat vztahy kooperace nebo nanejvýš soutěžení. Zákonitě však dochází i k různě závažným konfliktům, které mohou mít kořeny jak ve struktuře formální, tak ve struktuře neformálních vztahů, které nutně vznikají v každé organizaci.

Formální a neformální vztahy v organizaci

Osu fungování moderní společnosti představují formální organizace, které se staly dominantním způsobem společenského uspořádání lidí. Jejich hlavním znakem je vysoký stupeň racionalizace organizačního života a formálních vztahů. Formální vztahy zahrnují postupy organizačního chování určené pro koordinaci a kontrolu členů organizace při dosahování společných cílů. Charakteristickým znakem moderních formálních organizací je zařazování specializovaných pracovníků, kteří se zabývají koordinací činnosti ostatních lidí. Řídící pracovníci – manažeři - se vydělují jako samostatná profese s vysokým oceněním práce.

Formální pravidla organizace většinou regulují a upravují následující skutečnosti:

- Rozdělení práce a činností mezi členy organizace (náplň pracovních funkcí).
- Podíl na formální autoritě jednotlivých pracovních funkcí (pravomoci a odpovědnost).
- Způsoby komunikace mezi členy organizace (kdo, s kým a jakými prostředky).
- Způsoby přijímání rozhodnutí (kdo rozhoduje, o čem rozhoduje).

- Způsob výběru do manažerských pozic.
- Soubor sankcí a odměn (systém odměňování a mzdové politiky, disciplinární řád).

Vedle oficiálního regulačního aparátu v organizaci existuje struktura neformálních vztahů, na jejichž základě se vytvářejí vazby mezi členy. Tyto vazby tvoří neoficiální sociální kontrolní a regulační systém chování jedinců v organizaci. Neformální vztahy vznikají spontánně vyjednáváním a jsou základem pro vytváření neformálních skupin. Jsou to přirozené sociální útvary, které vznikají jako reakce na lidské potřeby sociálních kontaktů a interakcí. Neformální vztahy jsou přirozeným produktem života každé, delší dobu trvající skupiny.

Neformální vztahy zahrnují:

- přirozené reakce pracovníků na oficiální příkazy manažerů, jejich podporu nebo odmítání,
- neformální vztahy mezi jednotlivými odděleními a jednotlivci,
- strategie budování kariéry jednotlivých pracovníků,
- existenci neformálních skupin v organizaci,
- působení neformálních zájmových skupin (kliky – obvykle zaměřené proti vedení, kabaly – obvykle zaměřeny na podporu vedení).

Neformální vztahy vznikají zpravidla z osobních kontaktů, jsou založeny na vzájemné důvěře a lojalitě. Obvyklá je vysoká míra soudržnosti vyplývající ze shody sdílených hodnot a norem nebo z vědomé vzájemné užitečnosti členů. Utvářejí se v časté interakci v práci i v mimopracovní době.

Typy neformálních skupin v organizaci:

- Kruhy přátel vznikají na základě blízkých citových vazeb mezi kolegy na pracovišti. Do těchto skupin se pracovník začleňuje celou svou osobností a je silně spjat s hodnotami a normami.
- Kliky jsou zájmové skupiny usilující o vliv v organizaci tím, že rozvíjejí a šíří hodnoty a normy organizačního chování, které jsou v rozporu s dominantními hodnotami a normami organizace. Kliky jsou obvykle zaměřeny proti nadřízeným manažerům.
- Kabaly jsou neformální skupiny, jejichž členové usilují o vliv tím, že podporují a šíří hodnoty a normy organizačního chování shodné s dominantními hodnotami a normami v organizaci. Jsou zaměřeny na podporu nadřízených. Kabaly většinou tvoří mladší pracovníci, usilující o kariérní postup.

Formální a neformální vztahy se vzájemně doplňují a společně tvoří celkovou organizační strukturu. Vzájemně se ovlivňují a spoluurčují dosažené cíle a výsledky. Oficiální normy a předpisy jsou realizovány jen do té míry, jak jsou neformálně akceptovány ostatními členy organizace.

Byrokracie

Pojem byrokracie vyvolává u většiny lidí negativní asociace spojené s představou úředních praktik, zdlouhavého a nepružného vyřizování úředních záležitostí, obíhání různých institucí, arogancí a neochotou úředníků.

V politologii je byrokracie chápána jako vláda uskutečňovaná prostřednictvím úřadů, prostřednictvím státního aparátu složeného ze jmenovaných, nikoliv volených činitelů, který je organizovaný hierarchicky a závisle na legitimní autoritě. Vláda regulovaná zákony připouští jen minimální účast občanů na řízení veřejných záležitostí.

V sociologii byrokracie označuje vyhraněnou podobu formální organizace. Je to hierarchicky uspořádaná organizace, v níž převládají formální pravidla a postupy

činnosti. Tato pravidla jsou budována na základě racionální principů. V byrokracii není místo pro osobní vztahy mezi členy organizace ani pro individuální odchylky od předepsaných pravidel. Byrokratické prvky vznikají jak v hospodářských, tak politických a správních organizacích moderní společnosti.

Vznik byrokratické formy správy souvisí s modernizací společnosti. Dnešní úředník představuje námezdní sílu, kterou je možné odvolat nebo propustit, ale je zřejmé, že bez úředníků nemůže systém správy existovat a fungovat. První skutečně klasické pojetí byrokracie podal německý sociolog Max Weber (1864-1920), který byrokracii analyzoval jako určitý ideální typ, jako princip a považoval ji za moderní, racionální formu státní správy. K jejím hlavním znakům počítá:

- Byrokracie je založena na jasné dělbě práce.
- Pracovní a organizační pozice jsou v byrokracii uspořádány hierarchicky.
- Činnosti byrokratické organizace jsou řízeny a koordinovány podle formálních předepsaných pravidel a norem.
- Byrokraté jsou nuceni povahou předepsaných pravidel jednat s klienty neosobně (klient je případ).
- Pozice byrokrata v organizaci je založena na technické kvalifikaci. Nezávisí na osobních stycích.
- V byrokracii se přesně odděluje mezi veřejným (úředním) a soukromým (osobním). Úředníci nerozhodují podle subjektivních pocitů či vůle, ale podle přesně daných, neosobních pravidel.

Weberovo pojetí byrokracie mělo řadu kritiků. Např. R.K. Merton charakterizuje byrokracii jako trénovanou neschopnost, jako záležitost spíše dysfunkční, obracející se proti účelu, k němuž byla původně určena. Další z kritiků, Michel Crozier hovoří o zablokované společnosti, ve které se byrokracie chová ochránářsky, hájí své pozice a svou moc. V organizaci se vede boj o strategická místa ve vedení. Usiluje se nejen o prestiž a materiální hodnoty, ale především o informace a moc. Byrokratický systém chrání podřízené před nadřízenými, nadřízené před důsledky jejich rozhodování, všechny pak před odpovědností.

Navzdory všem kritikům důvody existence byrokracie stále přetrvávají. Bez vymezení pravidel a uznávaných postupů by společností hrozila uzurpace (převzetí) moci nebo překračování pravomoci nadměrnými aktivitami některých jedinců. Byrokracie blokuje iniciativu a účinnost, ale současně blokuje i případné snahy úředníků získávat pod svou osobní kontrolu svěřené prostředky. Proto si byrokracii ponechávají i ty společnosti, které jinak velmi lpějí na produktivitě, účinnosti a hospodárnosti.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- **Co je předmětem zkoumání sociologie práce?**
- **Jak rozumíte pojmu instituce?**
- **V jakém významu se používá pojem organizace?**
- **Jak vznikají formální organizace a jaké jsou jejich charakteristické znaky?**
- **Čím se liší neformální vztahy v organizaci od vztahů formálních?**
- **Popište šest rysů byrokratické správy (ideální typy) podle Maxe Webera.**

Použitá a doporučená literatura

BURIÁNEK, J. Sociologie, Praha: Fortuna, 2003

KELLER, J. Úvod do sociologie, Praha: SLON, 1997

TYSON, S., JACKSON, T. Organizační chování, Praha: GRADA, 1997

6. Proces socializace a regulace lidského chování

S čím mě seznámí tato kapitola:

S problematikou socializace člověka, s činiteli socializace a regulace lidského chování, s formami učení, které jsou spojené s procesem socializace.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Socializace, společnost, osobnost, sociální učení, observační učení, identifikace, raná a sekundární socializace, apentenční chování,

Pojem socializace

Socializací označujeme proces, během kterého člověk postupně vrůstá do společnosti, osvojuje si její poznatky, zvyky, postoje, víry, normy, ideály, internalizuje hodnoty a způsoby nahlížení světa převládající ve skupině a společnosti, osvojuje si její kulturu. Jedinec se v tomto procesu postupně vzdaluje od výchozího stavu novorozeněte a stává se z něho člověk jako kulturní bytost, schopná fungovat ve složitém systému lidské společnosti. Socializace je proces celoživotní, nekončí dosažením dospělosti. Každá změna role znamená pokračování socializace, učení se novým rolím (partner, rodič, prarodič, změny pozice v zaměstnání, důchod). V případně chybného nebo nepřiměřeného začlenění do společnosti je nutno uvažovat o resocializaci (nápravě).

Socializace vždy představuje vztah vzájemného působení mezi společností a jedincem:

Psychologie nahlíží otázky socializace především ve vztahu socializace – osobnost, sociologie a kulturní antropologie se zaměřuje na vztah socializace – společnost. Socializace zabezpečuje vrůstání člověka do společnosti a kultury. K tomu musí získávat sociální dovednosti, návyky a postoje potřebné pro styk s jinými lidmi. Učí se přejímat různé společenské role, respektovat morální i jiné normy společnosti. Socializace se uskutečňuje ve společenských a interpersonálních vztazích, vzájemným působením osob, skupin a institucí. Probíhá v rodině, škole, ve vrstevnických skupinách, působením umění, masmédií atp. Někdy má specifickou podobu záměrného působení (výchovy, cílevědomého postupu vedoucího k osvojení určité dovednosti nebo návyku např. pozdravit známého člověka), jindy podléhá nezáměrně působícím socializačním

stimulům (působení filmu, reklamy, ekonomických opatření, vzorů dospělých). Mezi záměrným a nezáměrným socializačním působením se mohou objevovat rozpory, které vývoj jedince může ovlivnit pozitivně, ale i negativně.

Sociologický přístup k formování osobnosti ukazuje především na úlohu druhých lidí, sociálního prostředí. V první fázi jde přirozeně hlavně o rodinu, zejména o interakci s matkou. Prostřednictvím interakcí s jinými lidmi se jedinec dovídá, jak se jmenuje (dítě o sobě mluví zpočátku ve třetí osobě), setkává se s reakcemi na své projevy, později pozoruje a napodobuje jednání druhých lidí. Interakce znamená vzájemnost působení, sociální učení tedy neprobíhá jednosměrně, přizpůsobování je oboustranné (dítě reaguje na matčiny projevy; matka reaguje na projevy dítěte, rodina se také přizpůsobuje).

Na socializaci se podílí kromě rodiny a blízkého sociálního okolí také celá řada institucí, což samo o sobě dokládá závažnost tohoto procesu pro reprodukci společnosti, pro zachování její stability a řádu. Uskutečňuje se prostřednictvím mezilidských vztahů, nemůže však být odtržena od základních vztahů společenských. Člověk se rodí do určité sociální situace, jeho výbava (příslušnost k rase, náboženství, barva kůže, majetkové poměry rodičů) může předznamenat proces socializace i šance na konečný úspěch v životě.

Sociální učení

Socializace je procesem sociálního učení. Učení je univerzální lidská aktivita, proces nabývání nových znalostí a nových způsobů reagování. Sociální učení znamená změnu, ke které dochází v důsledku mnohých aktivit v organismu i osobnosti. (učení nazpaměť, nácvik, slovní poučování, přesvědčování). V nižších stádiích psychické ontogeneze se sociální učení vztahuje na city, teprve později na fakta.

Raná socializace (primární) znamená: (Holmes):

- rozvoj jazyka a rozvoj jedincovy identity,
- osvojování kognitivních dovedností; rozvoj sebekontroly a sebeovládání,
- osvojování norem, vytváření a internalizace morálních standardů, postojevých a motivačních komplexů a hodnotové hierarchie,
- osvojování sociálních rolí.

Sekundární socializace (socializace dospělých) – socializace anticipační (očekávání)

Sociální učení je upevňováno sociálním odměňováním = pozitivní posilování, negativním posilováním = sociálním trestáním dochází k eliminaci nevhodných vzorců chování. V procesu socializace se uplatňují dva principy :

- **generalizace**, kdy se reakce na určitý podnět nebo situaci objevuje při podobném podnětu a podobné situaci
- **diferenciace** kdy progresivní redukce generalizace vede k selektivnímu zpevňování.

Pokuste se sestavit kasuistiku vám známé socializace z vašeho okolí, napište 2 – 3 stránkovou studii.

Činitelé socializace a regulace lidského chování

Základními socializačními činiteli zůstávají **rodina, škola a skupiny vrstevníků**. V minulosti byl připisován velký vliv i sociální komunitě a sousedským vztahům v místě bydliště. V současné době je nutno brát v úvahu především vliv **prostředků masové komunikace**.

Socializace musí člověka vybavit na život ve společnosti, na zapojení do pracovního procesu i na každodenní styk s jinými lidmi. Osvojení si určitého kulturního kontextu umožňuje pochopit jednání druhých a možnost komunikace s nimi. Ve většině životních situací je od jedince něco očekáváno, protože jsou určitým způsobem typizovány a standardizovány (odpovědět na pozdrav, poděkovat,..). V procesu socializace si člověk osvojuje celou řadu rolí (soustav předem daného, vyžadovaného a očekávaného chování). I když předem dané, společensky schvalované a potvrzované role nikdy nemohou zcela pokrýt všechny interakční situace, může naučené nebo natrénované chování jedinci řešení situace usnadnit.

Regulace lidského chování probíhá během socializace nejdříve na **úrovni citové**, teprve později na úrovni **poznávací a racionální**. Emoce navozují stav očekávání (naděje, strach) a navenek se projevují v chování. Podnět vyvolávající strach vede k **únikovému chování** a podnět provokující naději vede k **apetenčnímu** (přibližujícímu) chování. Projevování citů je spoluurčováno skupinovými a kulturními činiteli ve smyslu konvencí (dochází ke stylizaci citového výrazu, některé city jsou skrývány, jiné předstírány, odlišné projevy citů u různých etnik).

Podmínky a formy socializace

Socializace probíhá na dvou úrovních:

- na úrovni subjekt – objekt probíhá socializace psychických funkcí, operací a nadání,
- na úrovni osobnost – společnost dochází k formaci sociální percepce.
- Speciálními formami sociálního učení jsou:
- **nápodoba** (imitace) a ztotožnění (identifikace),
- **kanalizace** jako návykové uspokojení potřebné,
- **sympatie** je podmínkou či předpokladem socializace,
- **sugesce** vycházející z prestiže osoby a sugesce sovisející s očekáváním (nekritické přejímání toho, co vyslovuje osoba s vysokou prestiží,
- **hra** zpočátku spočívá v opakované činnosti a později se v ní uplatňují dva základní pochody- asimilace (jedinec vnáší do věci vlastní řád), akomodace – subjekt se přizpůsobuje objektu.

Zákony socializace

- Zákon učení **napodobováním** (jedinec napodobuje chování a jednání jiného jedince).
- Zákon učení sociálním **zpevněním** (sociální odměňování a sociální trestání).
- Zákon učení sociální **anticipací** (očekávaným chováním) - jestliže jedinec vnímá, že preferenční skupina očekává určitý způsob chování, chová se tak a při opakování situace si takový způsob chování či jednání osvojí.
- Zákon **observačního učení** – jedinec si osvojuje takové způsoby chování či jednání, které jsou sociálně odměňovány v činnosti jeho vzoru (stačí, když vidí, že je takové chování odměňováno).
- Zákon učení **identifikací** – jedinec si osvojuje způsoby chování a jednání, cíle, normy a hodnoty, které chápe jako podstatné znaky svého modelu. Ztotožňuje se s osobou, k níž má vztah a chce se jí přiblížit

Závěr

Jedinec dospívá v sociálním rámci a vstřebává přitom společenská pravidla a normy. Úspěšnost tohoto procesu je do značné míry zajištěna tím, že právě tomu

systemu, kterému se přizpůsobuje, současně oponuje. Dítě se brání výchově, a každý krok v dospívání je skokem přes překážku. Společnost může člověka zformovat podle svých představ, ale nikdy zcela nevymýtí jeho touhu po samostatnosti, obranu nebo i protest proti společenským konvencím. Proto má v procesu socializace (zejména v období dospívání) i prostor pro oponentní chování. Je dobré, když tento prostor mladému člověku dává rodina, ve které se naučí rozeznávat únosné hranice prezentování a prosazování některých názorů a požadavků.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- **Co rozumíme socializací člověka?**
- **Jako roli v procesu socializace hrají vrstevnické skupiny?**
- **Které speciální formy učení jsou součástí socializace?**
- **Co rozumíme sociálním zpevněním?**
- **V čem spočívá v procesu socializace učení identifikací?**

Použitá a doporučená literatura

BURIÁNEK, J. Sociologie. Praha: Fortuna, 2003

MURPHY, R. F. Úvod do kulturní antropologie. Praha: Slon, 1999

MUSIL, J.V. Úvod do sociální psychologie. Olomouc: 1996

7. Rodina, postavení ženy ve společnosti, fenomén stáří

S čím mě seznámí tato kapitola:

Se základními funkcemi rodiny, s faktory ovlivňujícími postavení a funkčnost rodiny, s dysfunkcí rodiny, s otázkami partnerských vztahů, s úlohou sociální kontroly, s problematikou mládeže a seniorů.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Rodina, reprodukce, mládež, senioři, dysfunkce rodiny, porozvodová adaptace, sociální kontrola.

Rodina

Rodina je specifickou biosociální skupinou, ve které se realizují některé činnosti a vztahy, které nemohou být převzaty jinými organizacemi a institucemi. Formy rodiny jsou velmi rozmanité, liší se v mnoha znacích, a proto je obtížné podat její obecnou charakteristiku. Zpravidla se její specifika spatřují v tom, že jde o malou, primární, neformální, intimní skupinu, která je tvořena lidmi spojenými příbuzenskými (pokrevními, manželskými, případně adoptivními) pouty, a která plní funkce reprodukční, ochrany jejich členů, ekonomické, vytváření statusu jejich členů, socializace a sexuální kontroly. Typické je pro tuto skupinu intimní soužití převážně ve společné domácnosti. Členové rodiny se řídí relativně stálými vzory chování. Role jednotlivých členů jsou vymezeny nejen osobními a citovými vztahy, ale i širším sociokulturním systémem a stupněm rozvoje. Rodina je nejuniverzálnějším socializačním činitelem, který poskytuje jedincům identifikační vzory, seznamuje je s předpokládaným chováním pro mužskou a ženskou roli. Rodina učí jedince reagovat žádoucím způsobem v procesu interakce a umožňuje mu i praktické ověření dovedností v rámci rodiny. Uplatňuje se rovněž jako regulátor chování jedince; poskytuje mu společensky žádoucí normy. Pod vlivem rodinného prostředí si jedinec vytváří vztahy k jiným lidem, k sobě samému i ke společnosti. Ve většině společností je rodina chápána jako specifická forma společenské instituce.

Charakteristika současné rodiny

K charakterizování současné rodiny je možné použít následující znaky:

- Nejčastěji se jedná o rodinu dvougenerační (rodiče a děti); vícegenerační soužití je spíše výjimkou.
- Výrazná zaměřenost na zájem jednotlivce; hledání smyslu života, upřednostňování vlastních potřeb před zájmy celku.
- Chybí očekávání trvalosti vztahu; jednotlivec nechce riskovat, nechává si prostor pro změnu; partnerství na zkoušku; dlouholetý trvalý vztah i s dětmi, ale bez formální stránky manželství; partnerství úmyslně bez dětí (děti jsou příliš velká odpovědnost, závazek, finanční zátěž).
- Odsouvání rodičovství na pozdější dobu. V důsledku takovýchto rozhodnutí dochází ke snižování porodnosti. Další nebezpečí pro založení rodiny

spočívá v neochotě měnit životní styl bez dětí, opustit slibně se rozvíjející profesní kariéru, ale také častější zdravotní komplikace spojené s vyšším věkem.

- Intimní vztah a i trvalé partnerství bez vazby na jeho přirozené možné důsledky - reprodukci, narození dítěte – ovlivňuje výrazně volbu intimního partnera.
- Předmanželská zkušenost v oblasti sexu je zcela běžně přijímána. Předmanželská intimní zkušenost je významným činitelem pro intimní soužití manželů.
- Zralost partnerů při prvních intimních zkušenostech je často pouze fyziologická, ale ne psychosociální a emoční. Sex je přijímán jako zdroj uspokojení bez možných vazeb na reprodukci.
- Specifičnost mužské a ženské role je na základě různých vlivů (snahy o rovnoprávnost, feministická hnutí) stále více stírána.
- V důsledku celkového životního způsobu, tempa a měřítek hodnot dochází k omezování bezprostředních kontaktů mezi partnery i mezi dětmi a rodiči.
- Současná rodina se vyznačuje ještě dalšími charakteristickými znaky :
  - Přímé výchovné působení rodičů je stále více nahrazováno institucemi a dalšími socializačními vlivy (vrstevníci, média).
  - Častěji se objevuje a je akceptována rodina dvoukariérová, kde je péče o dítě předána z velké části někomu jinému – prarodiče, vychovatelky, výchovné instituce, internátní školy. Oba partneři usilují o profesní kariéru.
  - Činnosti dříve zajišťované rodinou zajišťuje společnost jako celek (předškolní a školní zařízení, služby, zařízení společného stravování).
  - Pravidelné mezigenerační kontakty nejsou příliš intenzivní a omezují se většinou jen mezi dvěma generacemi (rodiče-děti).
  - Dochází k odklonu od dříve typické rodinné koalice (dominantní hostilnější otec a laskavá submisivnější matka) k pestřejší škále možností.

Od roku 1990 v návaznosti na celospolečenské změny dochází ke změnám také v české rodině. Ve srovnání s jinými evropskými zeměmi je v ČR vysoká rozvodovost (rozpadá se více než 45% manželství). Dochází k posunu průměrného věku partnerů vstupujících do manželství. Prakticky vymizela extrémně mladá manželství, uzavíraná před dosažením plnoletosti jednoho z partnerů. Dochází k diferenciaci forem soužití manželů a rodin. Snižuje se porodnost a zvyšuje se význam antikoncepce. Česká společnost vykazuje vysokou toleranci vůči rozvodům a současně chybí jakékoliv protirozvodové bariéry. Svou roli na změnách rodiny hraje i tradiční vysoká zaměstnanost žen, která má důsledky jednak v péči o rodinu a také ve feminizaci některých oborů.

Základní funkce rodiny

Obecně jsou uznávány tyto základní funkce rodiny:

- **reprodukční**
- **materiální**
- **výchovná**
- **emocionální**

Reprodukční funkce rodiny byla a je jedním z nejobvyklejších a nejpřijatelnějších důvodů pro existenci rodiny, přestože rozvojem genetiky a medicíny ztrácí svou nezastupitelnou úlohu.

Materiální funkce byla v minulosti, kdy bylo možné vnímat rodinu jako samostatně

hospodařící jednotku, významnější než nyní. Současná společnost disponuje nástroji, jejichž prostřednictvím je schopna se postarat o ty, kteří to sami nezvládnou.

Výchovná funkce se nevztahuje jen k dětem, kterým poskytuje základní orientaci v okolním světě a všechno, co potřebují pro plynulé zařazení do společnosti. Rodina v rámci interakcí formuje všechny členy rodiny bezprostředně i dlouhodobě (příkladem může být podobnost řešení konfliktů v původní rodině a v rodině, kterou zakládají potomci). Rodina působí jako regulátor tzv. nežádoucích činností (abúzy, sociální patologie). U jedinců bez rodinného zázemí bývá častěji toto, z normy vybočující chování, registrováno okolím mnohem později, a také mnohem později dochází ke snaze léčit nebo měnit negativní stav. Výchovná funkce je jen obtížně nahraditelná. Specifická dynamika probíhající v rodině tvoří zcela jedinečné prostředí pro formování postojů ke světu, blízkému okolí i k sobě samému. V rodině se vytváří základní hodnotová orientace, tvoří se základ formování koncepce vlastního života.

Emocionální funkce rodiny je zcela jedinečná a nezastupitelná. Představuje nutný mezičlánek mezi jedincem a společností a celkem. Emocionální funkce rodiny není vázána na věk jejích členů. Pro všechny věkové kategorie je významné uspokojování potřeb emocionálních, podpory a pomoci, klidu a uvolnění, sdílení společných zážitků a historie, důvěrnosti, společných plánů a perspektivy. To všechno rodina může funkčně poskytnout. V dysfunkční rodině je právě oblast emoční postižena nejhluběji. Negativně se to odráží i v procesu socializace.

Emocionální funkce se vztahuje i k volbě partnera a založení rodiny. Ve většině případů je v současné společnosti volba partnera založena na svobodné volbě, vycházející především z roviny emocionální. U emočně vyvrátěného člověka racionální rovina city nedevaluje.

Faktory ovlivňující funkčnost rodiny

Faktory ovlivňující funkčnost rodiny lze rozdělit do dvou skupin:

1.osobnostně podmíněné

2.vyplývající z původní rodiny.

Osobnostně podmíněné faktory jsou z části podmíněny biologicky a zčásti sociálně. Mezi biologické činitele lze zařadit nízkou odolnost proti zátěži, psychofyziologické poruchy, projevy temperamentu, disproporce mezi fyzickou a psychosociální zralostí v době dospívání.

Sociálně podmíněné faktory, které ovlivňují nestabilitu rodiny mohou:

- 1.vyplývat z procesu socializace a individualizace obecně,
- 2.vyplývat především z původní rodiny (vztah mezi rodiči, sourozenci, v širší rodině),
- 3.vyplývající z aktuální situace.

Zamyslete se nad podobou současné rodiny ve vztahu k naplnění základních funkcí.

Dysfunkce a rozpad rodiny

Rozpad rodiny je krajním řešením dlouhodobé partnerské krize. „Předrozvodové“

stadium je charakterizováno jednostrannými nebo oboustrannými pocity nespokojenosti partnerů a nesplněním vzájemných očekávání. V tomto stadiu, které obvykle trvá 1 – 1,5 roku před rozpadem rodiny, se projevuje neschopnost plánovat, pokračovat v dříve plánovaných úkolech, spolupracovat s partnerem. Partneri se vzájemně nepodporují, navzájem si snižují autoritu, vyznačují se menší schopností adaptace, malým pochopením a tolerancí, sníženou schopností snášet zátěž spojenou s chodem domácnosti a výchovou dětí. Konflikty postupně nabývají na závažnosti a intenzitě tak, že brání obvyklému chodu domácnosti. Vzájemné neuspokojování potřeb vede k frustraci, která může vyústit do klasických projevů: agrese nebo úniku.

Agresivní chování nebo únik může posléze vyústit ve skutečný fyzický únik z vypjaté atmosféry rodiny. Agresivní chování bývá častěji důsledkem, než příčinou konfliktní situace. Primární příčina neadekvátního chování spočívá ve vzájemné neznalosti, v neznalosti měřítek hodnot, hodnotových orientací, postojů a životní filozofie. V pozdějších vývojových fázích života takto narušené rodiny nemusí jít o neznalost, ale o úmyslné neakceptování hodnot partnera.

U extrémně mladých partnerů bývá příčinou krize jejich osobnostní nezralost a nutnost akceptovat v krátkém čase několik důležitých rolí, na jejichž zvládnání nejsou připraveni. Situaci mladých párů zhoršuje i soužití s rodiči, finanční závislost, nejasnost životních a pracovních perspektiv. Za kritický je považován třetí až pátý rok trvání manželství.

Rozvodová situace je značně zátěžová pro všechny zúčastněné, včetně širší rodiny a blízkých přátel. Často se dostávají depresivní stavy i pokusy o sebevraždu, nespokojenost s dosavadním způsobem života, se sebou samým, nejistota o vlastní hodnotě. Projevuje se zvýšená pracovní neschopnost, nechuť aktivně se zapojovat do zájmových aktivit a činností, pasivita, zhoršují se pracovní výsledky i vztahy.

Porozvodová adaptace

Porozvodová adaptace je relativně dlouhý proces vyrovnávání se se zátěžovou situací a specifickým stresem, který rozpad rodiny doprovází. Je to proces postupného obnovování až dosažení duševní rovnováhy a znovunalezení životní spokojenosti a smyslu života. To, jak dlouho bude trvat a s jakými výsledky, záleží na mnoha faktorech. Rodinných: délka trvání manželství, počet a věk dětí, intenzita vazeb a konfliktů, širší rodina a přátelé, akceptace rozvodu. Individuálních: typ osobnosti, intelektová úroveň, duševní a tělesný stav, tolerance vůči zátěžovým situacím, adaptabilita, sociální atraktivita). Mimomanželských: širší rodina a její podpora, přátelé, vztahy na pracovišti, pracovní ambice.

Adaptace na rozvodovou situaci může dosáhnout stupně:

- **maladaptace – rozvod je chápán jako životní katastrofa, jejíž důsledky trvají dosud;**
- **špatná adaptace – dosud nevytvořen nový životní styl, k partnerovi trvá poměrně silná citová vazba;**
- **problematická adaptace – snaha o vytvoření nového životního stylu, ale jen částečný úspěch;**
- **dobrá adaptace – nový životní styl, ale některé oblasti rozvodem dosud dotčeny, k bývalému partnerovi lhostejnost;**
- **velmi dobrá adaptace – nový životní styl vytvořen, hodnocen po všech stránkách jako lepší než předchozí, k bývalému partnerovi kladný přátelský**

vztah.

Partnerské vztahy a sociální kontrola

Statistiky rozvodovosti a počtu dětí vyrůstajících v neúplných rodinách nebo v náhradních zařízeních, a také vzrůstající počet nesezdaných párů vychovávajících děti ukazuje na určité tendence ke změnám v charakteru současné rodiny. Často jsou slyšet poplašné signály ohlašující krizi rodiny. Při pohledu na uvedené problémy je třeba brát v úvahu i změny v systému sociální kontroly. V naší společnosti hraje náboženství a jeho příkazy ve vztahu k rodině, sexualitě a rozvodům poměrně malou roli. Preventivně se snaží působit soudní praxe; někdy odrazují podmínky a předpokládané důsledky rozvodu. Ve společnosti se mění postoj k předmanželským i mimomanželským stykům. Milenecké vztahy se neomezují jen na primární skupiny, vznikají na pracovišti, ve škole, při zájmových aktivitách, přičemž veřejné mínění je schopno ledaco akceptovat. Kultura dokáže tolerovat, symbolicky ventilovat a nakonec i vstříbat mnoho různých věcí: atraktivní milenka se může stát symbolem sociálního statusu, pro řadu dalších zájemců tu existuje síť sex-shopů, video a erotické salony. Lidská sexualita se stává předmětem podnikání a komerčního využití.

Mezi vlivy, které naopak současnou rodinu stmelují, můžeme počítat například návrat k rodinným farmám a společnému podnikání. K omezení dezintegračních tendencí přispívá i reálná hrozba AIDS.

Postavení ženy ve společnosti

V současných úvahách o postavení ženy ve společnosti se objevuje několik závažných témat. Jde o :

- c) problém reálného zrovnoprávnění ženy a odstranění všech forem její diskriminace,
- d) problém zneužívání postavení k sexuálnímu obtěžování, ochrana práv ženy v práci a rodině, problémy domácího násilí, jehož obětí jsou často ženy,
- e) problém adekvátního podílu žen v různých oblastech lidské činnosti.

Proces emancipace žen souvisí s celkovou modernizací společnosti, ale v některých oblastech za ní v leccm zaostává. Dlouhou dobu se udržovala tradice využívání žen jako levné pracovní síly; odvětví, ve kterých jsou zaměstnávány převážně ženy tradičně vykazují jedny z nejnižších mezd (textilní výroba, maloobchod), ale i ve srovnatelných profesích statisticky trvale prokazují nižší průměrné platy žen.

Obecným problémem zůstává, jak propojit dělbu práce v rovině biologické s představou úplné otevřenosti všech ostatních společenských struktur (profesní, politické, kulturní). Potíž je v tom, že vznikly některé typicky ženské profese (zdravotní sestry, administrativní síly, učitelky v mateřských školách).

Občasné tendence zajistit ženám polovinu míst v řídicích orgánech, předkládat listiny kandidátů s povinným polovičním zastoupením se většinou mine očekávaným účinkem. Takovéto počínání je proti zásadám demokracie, protože hlasující nemají možnost volby, a vlastně i proti samotnému občanskému principu. Každé vydělování některé společenské skupiny nebo přidělování zvláštních práv vždy přináší i řadu obtíží a mnohdy nerespektuje ani přání a potřeby této skupiny.

V reálném životě nemusí jít v případě zapojení žen, například do politiky, o diskriminaci. Nižší míra usilování žen o politickou kariéru může prezentovat jejich racionální postoj, být jejich vlastní volbou. Intervence státu mohou někdy přinášet

paradoxní, až nečekané důsledky. Vlna zájmu o problematiku sexuálního obtěžování, zneužívání nebo vydírání, které bezpochyby existují a zasluhují trestní postih, může přinést i větší podíl neodůvodněných stížností a žalob. Obě strany se tak mohou ocitnout v patové situaci. (Organizace v obavách z podezření z diskriminace nastaví výběrové podmínky tak, že některá skupina není schopna jim vyhovět; pracovník nebo pracovníce může neodůvodněným nařčením diskreditovat nepohodlného kolegu nebo neoblíbeného šéfa). Změna v postavení ženy ve společnosti je záležitostí obou stran. Samotných žen i společnosti jako takové.

Mládež

Mládež bývá definována jako věková skupina, která je vymezena jako překlenovací období mezi dětstvím a dospělostí, v němž je završen fyzický a psychosociální vývoj včetně profesní přípravy. Dospělý člověk by měl být schopen samostatné, nezávislé existence.; Znamená to schopnost založit rodinu, občanskou vyspělost, integraci v komunitě a mnoho dalšího. Spodní hranice bývá stanovena na 15 let (začátek profesní přípravy a získání občanského průkazu); určení horní hranice je velmi diskutabilní, protože jednotlivé skupiny mládeže dosahují plné zralosti a nezávislosti na původní rodině, délce profesní přípravy, počátku ekonomické aktivity i materiálním zabezpečení. Ve statistikách se objevuje předěl na hranici 25 let, což zhruba odpovídá průměrnému přístupu k vymezení mládeže. (Naše legislativa např. stanoví horní hranici pro poskytování přídavků na děti na 26 let). Obecně lze říci, že období osamostatňování mládeže je v Evropě delší a pozvolnější než v Americe.

Sociologie respektuje vnitřní diferenciaci mládeže. V některých společnostech je přechod mezi dětstvím a dospělostí prakticky dílem okamžiku, v jiných je proces velmi pozvolný. Mezi charakteristik, jimiž se od dospělé populace mládež liší, je možné zařadit:

- měnící se závislost na rodině, postupné osamostatňování,
- intenzivní příprava na profesi, dokončení volby povolání a stabilizace v něm,
- specifický způsob života, zdůrazňující aktivity ve skupinách vrstevníků (party), převaha zábavných činností (diskotéky, sport),
- zvláštní psychické rysy a radikalismus postojů, zvýšená kritičnost a morální citlivost.

V sociologii se uplatňují dva pohledy na mládež. Pohled konsenzualistický zdůrazňující adaptaci mládeže na stávající vzory a mechanismy socializace a konfliktualistický, snažící se definovat mládež v opozici vůči světu dospělých, vidět je jako radikální, kritický a inovace prosazující element. Uvažuje se přímo o konfliktu generací. Obraz mládeže často zkresluje výskyt nejrůznějších protestních hnutí, usilujících o alternativní životní styly (hippies, zčásti anarchisté) nebo o zdůrazněnou sebe prezentaci (skinheads), nezřídka provázenou násilnými nebo xenofobními projevy. Ve vzniku a udržování těchto hnutí hrají svou roli psychologické motivy (budování sebevědomí, vyzkoušení vlastní síly) na pozadí sociálních faktorů (rodinné zázemí, nezaměstnanost, ztráta perspektivy).

Fenomén stáří

Charakterizovat stáří, jako specifickou sociální skupinu je poměrně obtížné. Obvykle bývá spojováno s postupným regresem životních funkcí, důchodovým věkem, vyřazením z produktivní pracovní činnosti a orientací dominantních zájmů na sociální zabezpečení. Tyto momenty spolu s postupným rozpadem nejsilnějších vztahů (rodina, přátelé, spolupracovníci) mohou být příčinou relativní společenské izolace. Do jisté míry mohou tuto izolovanost řešit organizace starých lidí. Stáří na druhé straně znamená obrovský

rezervoár životních zkušeností, vědomostí a dovedností, které v přirozené funkci věkových skupin mají být využity ve prospěch ostatních věkových skupin.

Stáří začíná být v současné době celosvětový problém. Zejména ve vyspělých zemích se průměrný věk zvyšuje, zároveň se v těchto zemích snižuje porodnost a tím narůstá podíl starých, ekonomicky neaktivních lidí. S tímto trendem vystupují do popředí nové společenské problémy. Jde o adekvátní zapojení starého člověka do společenské činnosti, o vyřešení emotivní náhrady za vlastní rodinu, která o starého člověka neprojevuje odpovídající zájem nebo za ztracené intimní přátelství.

V gerontologii (vědě o stárnutí a stáří) se často píše, že sociální rolí starých lidí je být bez role. Vzhledem k prodlužujícímu se věku, pokroku medicíny i změn v životním stylu získává člověk delší úsek života. Je otázkou, jak jej naplnit. Mnohdy to nevědí sami staří lidé, ale ani výrobci veřejného mínění, filozofové, lékaři, farmaceuti, pedagogové, ano tvůrci reklam. Ti všichni starým lidem vnucují jenom model „mládí“, nebo ještě přijatelného středního věku a slibují jim, že budou-li je poslouchat, cvičit, držet dietu, brát si léky a potravinové doplňky a hlavně, budou – li je volit, budou žít stejně kvalitně, jako obdivovaní mladí. Nabízejí jim péči a současně i laskavou závislost, tedy hodnoty, které jsou diametrálně odlišné od těch, ve kterých ti lidé celý život žili.

Stáří je fenomén, kterým je nutné se zabývat na celospolečenské úrovni. Všechna společenská opatření by měla sledovat i dopad na tuto početnou věkovou skupinu, nejen po stránce životní úrovně, ale i na sociální status stárnoucí generace, na vytváření stereotypů v chování a možnou diskriminaci.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- Jaké základní funkce rodina plní?
- Čím je ovlivněna funkčnost rodiny?
- Jaké problémy nejčastěji provázejí manželství příliš mladých partnerů?
- Co bývá příčinou dysfunkce rodiny?
- Co se rozumí porozvodovou adaptací, a jaká jsou její úskalí?
- Které specifické vlastnosti charakterizují mládež?
- Kde je možné hledat příčiny závadového chování některých skupin mládeže?
- V čem vidíte hlavní problémy starých lidí v naší zemi

Použitá a doporučená literatura

BURIÁNEK, J. Sociologie. Praha: Fortuna, 2003

MOŽNÝ, I. Kapitoly ze sociologie rodiny. Brno: 1987

ŠIKLOVÁ, J. Jak přežít stáří, Lidové noviny, 5.3. 2005

VÝROST, J. SLAMĚNÍK, I. Aplikovaná sociální psychologie I. Praha: Portál, 1998

8. Metody, procedury a techniky sociologického výzkumu

S čím mě seznámí tato kapitola:

S velmi důležitými otázkami metod, technik a procedur sociologického výzkumu, které budeme moci využívat v konkrétní manažerské praxi. Seznámíme se se základními metodami používanými ve výzkumu společenských věd, s konkrétními procedurami aplikovanými v sociologii a technikami výzkumu. základní metody používané ve výzkumu společenských věd.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Metoda, procedura, technika, dotazník, anketa, rozhovor, dokument, respondent, obsahová analýza

Metody sociologického výzkumu

Metoda vyjadřuje způsob vědecké práce teoretické či empirické. Mezi obecné vědní metody řadíme metodu historickou, logickou, srovnávací a genetickou). Volba odpovídající metody je dána předmětem zkoumání (nikoliv naopak).

- **Historická metoda** patří k základním metodám všech společenských věd. Zabývá se makrostrukturálními jevy a procesy, jakými jsou různé instituce nebo velké společenské celky (národy, národnostní skupiny, vrstvy, ..), většinou v delším historickém období (minulosti i perspektivě). V sociologii se zaměřuje na analýzu minulosti a pokouší se rekonstruovat minulé společenské útvary a děje za účelem hlubšího poznání historického vývoje. Výchozím materiálem, z něhož sociologie získává informace, jsou tzv. **prameny** osobní nebo veřejné povahy (dopisy, autobiografie, deníky, památníky, statistické materiály z minulosti). Prameny jsou podrobovány vnější i vnitřní kritice, při níž se zkoumá platnost (validita) a spolehlivost jednotlivých pramenů.
- **Logická metoda** je soustavou logických prostředků, kterými se analyzuje struktura jevu a souvislosti mezi různými složkami tohoto jevu, hledají se závislosti mezi nimi.
- **Srovnávací metoda** je postupem srovnávacím jednotlivé a různorodé pozorované jevy či procesy, které se dále analyzují, hledají společné vlastnosti (znaky). Srovnávání vyžaduje minimálně dva případy (jevy, procesy), ale obvykle jich bývá zkoumáno více. Výsledkem je poznání a odlišení podstatného a nepodstatného a možnost opakovaného výskytu jevů a procesů. Srovnávána mohou být vlastní pozorování nebo může jít o porovnávání s výsledky jiných výzkumů.
- **Genetická metoda** zkoumá vznik a vývoj jevu v celku i jeho struktuře.

Procedury

Procedura se vztahuje k výzkumu; je definována postavením v poznávacím procesu

výzkumu. Určuje se jí část přípravné fáze výzkumu, způsob pozorování skutečnosti a možnosti zpracování výsledků pozorování. Procedura obsahuje určitý způsob organizace poznávacího procesu. Patří k ní výběr terénu a jednotek zkoumání včetně jejich počtu. Sociologie využívá čtyři základní procedury: statistická, monografická, experimentální, typologická.

Statistická procedura se v sociologických výzkumech objevuje ve dvou variantách:

- *vyčerpávající šetření* (používá se jen vzácně),
- *výběrové šetření* (reprezentativní soubory, náhodný výběr, kvótní, samovýběr, stratifikovaný).

Základní znaky statistické procedury:

- operuje vždy s velkým počtem případů nebo pozorovaných jednotek (lidí, skupin, institucí),
- bere v úvahu procesy a jevy tak, jak jsou dány. Vybírá je, a potom pozoruje ex post facto (nejprve je musí objevit a teprve potom pozorovat),
- operuje převážně s kvantifikovanými jevy a procesy.

Postižení velkého počtu případů má za následek zúžení pozorovacího horizontu obvykle na jeden, nebo dva víceméně složité aspekty.

Experimentální procedura. Pozorování se realizuje v umělých podmínkách, zpravidla ve dvou skupinách zkoumaných jedinců. Protože je velmi obtížné zajistit odpovídající podmínky pro provedení, je experiment, v sociologii používána ojedinele. Experiment nezachycuje vývoj jevu nebo procesu. Logickým východiskem pro stavbu experimentu je pracovní hypotéza.

Požadavky na experiment:

- možnost navodit, aby zkoumaný jev nastal v určené době, aby bylo možné se připravit na jeho pozorování,
- experiment musí být opakovatelný za stejných podmínek (třeba jiným experimentátorem),
- musí obsahovat homogenní (stejnorodé) soubory lidí,
- musí existovat možnost stabilizovat všechny podmínky, s výjimkou nezávisle proměnné, jejíž hodnoty jsou záměrně a kontrolovaně měněny.

Monografická procedura. Pozorování i zpracování dokumentů je zaměřeno na jeden případ. Může jít o jeden společenský jev (např. rodina, firma, město nebo vesnice) nebo také o jednu situaci (dopravní nehoda, kriminální případ). Monografická procedura většinou používá jen popisu daného objektu pozorování. Výsledky monografických studií je obtížné zobecňovat.

Procedura má následující znaky:

1. objekt zkoumání je chápán jako celek, na rozdíl od procedury statistické, kdy se vybírá některý aspekt
2. objekty pozorování jsou vybírány záměrně jako případy normální či abnormální,
3. zkoumá jevy v přirozených podmínkách

Typologická procedura. Typ v sociologii je teoretická konstrukce, která v sobě zahrnuje všechny podstatné znaky zkoumaného jevu. V empirickém výzkumu může být zastoupena velmi malými četnostmi. Typ je teoretickým modelem a naopak, teoretický model má určitou formu typu. U modelů a typů je speciálním způsobem kombinováno abstraktní a konkrétní. Zkoumán je i vzájemný vztah mezi typy, a to jak se utváří.

Procedura má následující znaky:

- základním pojmem je typ jako pevná syntéza obecného a konkrétního
- typy mají pomáhat v organizaci sociologických poznatků,
- vychází z pozorování skutečnosti; do informací sloužících k formování typů přináší výzkumný pracovník tvůrčí a racionální základ,
- má význam pro modelování.

2. Techniky

Technika je speciální operace zjišťování faktů nebo manipulace s nimi; vychází ze základní procedury. Techniky využívané v sociologickém výzkumu: pilotáž (v předvýzkumu), pozorování, dotazník, rozhovor, anketa, studium dokumentů.

Pozorování spočívá v záměrném, plánovitém a cílevědomém zkoumání a sledování jevů u jedince, malé či větší skupiny, kolektivu, společnosti apod. pomocí lidských smyslů i s pomocí záznamové techniky. Cílem pozorování je získat materiál pro ověření hypotézy, nebo doplňující dřívější poznatky. Pozorování klade velké nároky na kvalifikaci pozorovatelů. Proto bývá použito především v etapě předvýzkumu nebo při provádění menších sond a doplňujících šetření. K pozorování je možné přistupovat různými způsoby.

1. Běžné pozorování – vědecké pozorování**2. Přímé pozorování - nepřímé pozorování**

Přímé pozorování obsahuje následující vazby:

JEV → POZOROVATEL → ZÁZNAM → ÚDAJE

Zprostředkované pozorování (mezi sledovaný jev a pozorovatele vstupuje mezičlánek

JEV → VÝPOVĚĎ O JEVU → POZOROVATEL → ZÁZNAM → ÚDAJE

2. Nezúčastněné a zúčastněné pozorování. Při nezúčastněném je postavení pozorovatele neutrální, není součástí pozorovaného prostředí. Při zúčastněném se na určitou dobu stává součástí zkoumaného prostředí. Může jít o zúčastněné neutajené, nebo zúčastněné skryté.

Průběh pozorování

- **Určení** výzkumného **tématu**, určení objektu pozorování.
- **Určení druhu pozorování** a volba druhu pozorování závisí na objektu a tématu pozorování a na možnostech, které má badatel k dispozici.
- **Vypracování plánu** pozorování – čas, rozsah, místo pozorování, způsob provádění záznamu o pozorování s určením, která podstatná fakta budou zaznamenávána,
  - organizační zajištění, náklady na pozorování, způsob ověřování výsledků.
- **Způsob prezentace** poznatků (závěrečná zpráva obsahující interpretaci a zhodnocení získaných poznatků).

Dotazník

Podstata dotazníkové techniky spočívá v tom, že potřebné informace získáváme prostřednictvím **písemného dotazu**. Komunikační tok mezi tazatelem a respondentem je zprostředkován sériemi otázek, které pokrývají zkoumanou oblast problému. Dotazníková technika umožňuje poměrně operativně a levně získat mnoho údajů, které však mají

poměrně deskriptivní charakter a vždy představují jen určitou část skutečnosti. Dotazníkem se obracíme na adresně určenou část populace, a tímto výběrem bývá zaručena i reprezentativnost vzorku. Dotazník je standardizovaným souborem otázek, které jsou sestaveny a formulovány z jednoho centra tak, aby byl ve všech případech stejný. Technika dotazníku je pozorováním na dálku.

V komunikaci mezi tazatelem a respondentem existují 4 gnoseologické vazby a pracovní momenty: příprava dotazníku, odeslání poštou nebo osobní předání, vyplnění dotazníku, vrácení dotazníku. Celá komunikace může probíhat anonymně nebo neanonymně. Anonymní šetření je v sociologii obvyklejší. Neanonymní forma se používá u panelových šetření.

Stavba dotazníku je náročná záležitost, je jednou z nejobtížnějších prací sociologického výzkumu. Předpokladem použití dotazníkové techniky je:

- důkladná analýza zkoumaného problému,
- jasná, jednoznačná a neproblematická formulace otázek.

formální úprava dotazníku:

- název, který má stručně vystihnout smysl celého výzkumu,
- schvalovací doložka,
- vlastní tématické oddíly,

pokyny pro vyplnění,

tématické uspořádání dotazníku:

1. přístup psychologický nebo logický (dává se přednost psychologickému přístupu),
2. postup od obecného ke konkrétnímu nebo od konkrétního k obecnému,
3. apel na správné vyplnění dotazníku (může být i v průvodním dopise) a upozornění na anonymitu či neanonymitu dotazování,

grafická úprava

- přehledné uspořádání, umožňující snadnou orientaci,
- dostatečně velké písmo,
- ohled na další zpracování (kódování odpovědí,...).

Druhy otázek

- Otázky otevřené vyvolávají volné odpovědi. Odpovědi na takové otázky mají spíše orientační povahu. Kladou se obvykle na počátku výzkumu, hlavně v pilotáži, nebo na konci dotazníku, jako dodatek, který respondentovi dává možnost volnějšího projevu. Zpracování odpovědí na volné otázky je dost obtížné; nedají se vždy třídit do kategorií.
- Otázky zavřené jsou orientovány na možnost statistického zpracování. Odpovědi jsou předem formulovány a mohou být kódovány. Odpovědi na zavřené otázky patří do kategorie tzv. nominálních znaků a mohou mít několik podob:

a) dichotomické odpovědi v podobě ano – ne (pravé dichotomické odpovědi – jedna možnost vylučuje druhou; nepravé, kdy ano a ne vyjadřují krajní polohu, např. ano – možná – ne),

b) polytomické odpovědi nabízejí několik předtíštěných možností. Pokud možno, třídění má být vyčerpávající. Respondent má možnost výběru jedné správné odpovědi, nebo je možná volba více správných odpovědí.

Otázky polootevřené jsou přechodnou kategorií mezi otevřenými a uzavřenými.

Způsoby využití dotazníku

- způsob přímý – dotazník je předložen za přímé účasti tazatele, který ho instruuje, je přítomen po celou dobu vyplňování a dotazník si vezme zpět (individuální nebo hromadné šetření),
- způsob nepřímý – dotazníky (včetně instrukcí) jsou zasílány poštou. Respondent je požádán o zpětné zaslání vyplněného dotazníku. Od ankety se liší obvykle větším rozsahem dotazů,
- způsob kombinovaný – spočívá v různých kombinacích doručení a navrácení dotazníků.

Anketa

Anketa je zvláštním případem použití dotazníku. Na rozdíl od dotazníku, jímž se obracíme na adresně určenou část populace, anketa zasahuje určitou část předem neidentifikovaných lidí. Jejich účast v anketě je dílem náhody. Návratnost ankety je dána jen zájmem anonymních dotazovaných o zkoumaný problém. Rovněž reprezentativnost výsledků ankety bývá problematická. Anketou se provádí tzv. samovýběr respondentů – na určité téma odpovídají pouze lidé, kteří o problém mají zájem. *(V literatuře se uvádí, že na ankety odpovídají více lidé s vyšším vzděláním, lidé s větším smyslem pro odpovědnost a systematickostí, lidé s pravidelným režimem dne a grafomani).* V sociologickém zkoumání jde o pomocnou techniku, jejíž použití je vhodné pro počáteční nebo dokreslující fázi zkoumání. Omezená kvalita dat vyplývá z malé reprezentativnosti a validity (platnosti) získaných údajů

Druhy anket:

- novinová anketa – anketní otázky v tisku; reprezentativnost je problematická,
- poštovní anketa – anketní list je anonymně poštou rozeslán určité části obyvatelstva. Zkoumaný soubor může být blíže vymezen (část obce, plátcí SIPO, koncesionáři televize,),
- anketa na místě je rozdávaní dotazníku v určitém shromáždění lidí (návštěvníci kina, náhodní chodci na ulici). Za tento typ ankety lze považovat i rozhovor s náhodně určenými chodci na ulici apod.

Využití ankety

- doplňující prostředek zkoumání,
- rychlá informace o názoru na aktuální problém (otázky v denním tisku, anketní otázky na internetu, návštěvníci kina),
- anketa může být zdrojem inspiračního, orientačního nebo dokreslujícího materiálu.

Rozhovor

Rozhovor je přirozený prostředek lidské komunikace. Jde v něm vždy o sdělování informací mezi dvěma nebo více jednotlivci. Rozhovor lze definovat jako systém verbálního kontaktu mezi tazatelem a dotazovaným s cílem získat informace prostřednictvím otázek, které klade tazatel. Rozhovorem se zjišťuje pouze jedna dimenze sociálních jevů, a to stav vědomí - názory, mínění a postoje k určitému sociálnímu problému.

Tazatel a dotazovaný v rozhovoru.

Tazatel je v rozhovoru klíčovou osobou. Na jeho kvalitě rozhodujícím způsobem závisí výsledky rozhovoru a jejich použitelnost. Nejhrubší chybou je falzifikace protokolu o rozhovoru (rozhovor se neuskutečnil). Dalším zdrojem chyb může být sám tazatel, který

nedokáže být neutrální, nedodrží režim rozhovoru, vkládá sugestivní otázky, nepřesně zaznamenává odpovědi, případně je špatně interpretuje. Kvalitu rozhovoru může ovlivnit prostředí, ve kterém se rozhovor odehrává a klima rozhovoru. Použití rozhovoru vyžaduje školení tazatelů nebo vytvoření tazatelských sítí.

Dotazovaný v rozhovoru je zdrojem informací a zárukou jejich spolehlivosti. Přitom nelze předpokládat, že je „odborníkem“ v oboru dotazování. Tuto skutečnost musí brát v úvahu autoři projektu výzkumu a dostatečně jasně určit úroveň dotazovaných a na tomto podkladě stanovit náročnost kladených otázek

Otázky v rozhovoru

Zásady pro formulaci otázek :

- Definitivní znění otázek formulujeme na základě teoretických znalostí problematiky, po stanovení cílů a hypotéz a operacionalizaci (rozpracování obecných termínů do roviny sledovaných znaků) základních pojmů. Předvýzkum slouží k případným úpravám cíle a hypotézy a k ověření srozumitelnosti otázek.
- Volba otázek musí odpovídat úrovni dotazovaných; je třeba se vyhýbat otázkám, které mají intimní povahu.
- Při formulaci je nutné se vyhnout provokujícím a dotěrným otázkám.
- Otázky musí být obsahově a jazykově srozumitelné a jednoznačné.
- Otázky mají být přiměřeně dlouhé. Příliš dlouhé jsou nepřehledné, příliš krátké vyznívají příliš jednoznačně. Otázky nemají být sugestivní.
- Otázky nemají dotazovaného dostávat do trapné situace (difamující otázky).
- Otázky nemají být náročné na paměť (především dlouhodobou).

Řazení otázek

- Řazení otázek se řídí spíše psychologickými než logickými zásadami.
- Postupovat lze od obecného ke konkrétnímu nebo naopak.
- Na začátek je třeba umístit otázky, které vyvolají zájem dotazovaného.
- Nejdůležitější otázky by měly být kladeny uprostřed rozhovoru.
- Identifikační otázky (osobní údaje) mají být zařazeny na konec rozhovoru.
- Pozor na tzv. „haló efekt“ - otázka předcházející může ovlivnit odpověď na otázku následující.

Druhy otázek

- **Uzavřené otázky** .Odpovědi jsou předem formulovány a dotazovaný vybírá odpověď, která se nejvíce blíží jeho skutečnosti. Nejužší jsou otázky alternativní (ano – ne, muž – žena, dobrý – špatný).)Výběrové otázky umožňují volit z většího počtu kategorií.
- **Otevřené otázky** – Nechávací na dotazovaném, jakým způsobem bude odpovídat a jak formulovat své odpovědi. Nevýhodou je obtížné zpracování takovýchto odpovědí.
- **Filtrační otázky** slouží tazateli k usměrňování rozhovoru.
- **Kontrolní otázky** slouží k ověření pravdivosti výpovědi.
- **Trikové otázky** mají za úkol oklamat pozornost dotazovaného, odvést jeho pozornost k jinému tématu.
- **Projekční otázky** mají podobu postojů a názorů jiných lidí, které jsou respondentovi předkládány k posouzení a vyslovení souhlasu či nesouhlasu. V odpovědích se

pak projevuje názor zpravidla v hodnotící rovině. Mohou mít i podobu nedokončených formulací, které směřují k zjištění asociací.

Druhy rozhovorů

- a) **Kategorizovaný a nekategorizovaný** (standardizovaný, nestandardizovaný) rozhovor se liší mírou formalizace. Kategorizovaný je maximálně formalizován; Formulace i pořadí otázek jsou pevně dány. Nekategorizovaný je volný rozhovor na dané téma.
- b) **Zjevný a skrytý** rozhovor. Volba je určena povahou předmětu a charakterem zkoumané skupiny. Zjevný rozhovor je protokolovaný a zajišťuje větší věrohodnost. Tajný vystavuje tazatele nebezpečí, že si poznatky nezapamatuje dostatečně přesně.
- c) **Individuální a hromadný**. Individuální je v sociologii běžnější. Hromadný (beseda) se zpravidla používá při výzkumu malých skupin.
- d) **Měkký, neutrální a tvrdý rozhovor** se liší stupněm naléhání na dotazovaného. Měkký – navození vztahu osobní sympatie. Neutrální – indiferentní vztah k dotazovanému, nehodnotí názory. Tvrdý rozhovor je v podstatě výslech. Tazatel se chová arogantně, vyslovuje nedůvěru, pochybuje o pravdivosti.
- e) **Hlubkový rozhovor** bývá zpravidla volný, s určením základního tématu; další otázky volí tazatel podle průběhu rozhovoru. Základem je ochota spolupráce ze strany dotazovaného.
- f) **Souhlasný a nesouhlasný** rozhovor se používá při výzkumu v malých skupinách. Při souhlasném se provádí nejdříve rozhovor se všemi najednou a potom jednotlivě. Při nesouhlasném je tomu naopak.

Průběh rozhovoru

- Příprava rozhovoru (seznámení s tématem a otázkami, druh rozhovoru, čas a organizační záležitost).
- Zahájení rozhovoru ((vysvětlit smysl a cíl rozhovoru, způsob výběru, ujištění o důvěrnosti informací).
- Průběh rozhovoru (chovat se zdvořile, neprovokovat; nemá trvat déle než hodinu; záznam provádět co nejpečlivěji).
- Závěr rozhovoru (navodit pocit důležitosti poskytnutých informací, poděkovat a je-li prostor a respondent o to požádá, pokračovat v neformálním hovoru).

Studium dokumentů

Studium dokumentů znamená využití písemných pramenů jako zdroje sociologických informací. Uplatňuje se při přípravě všech sociologických šetření. Jejich analýza umožňuje přesnější formulaci výzkumných cílů, správnější vymezení problémů a přesnější formulování výzkumných hypotéz. Z hlediska původnosti písemných materiálů rozeznáváme primární dokumenty, které byly pořízeny přímým svědkem popisovaného jevu a sekundární, které vznikly zpracováním primárních pramenů.

Druhy písemných dokumentů

1. Historické dokumenty jsou využívány zejména při historické metodě. Sociolog při jejich zkoumání hledá zákonitosti v průběhu událostí, v interpretaci jednoho nebo více faktů podle ontologických předpokladů.
2. Úřední dokumenty se zpravidla týkají poznatků o větších společenských skupinách, organizacích nebo jiných společenských útvarech, které ale většinou byly zpracovány pro jiné, než sociologické účely. Význam mají především pro pochopení pojmového aparátu a vytvoření kategorií pro třídění. Jejich validita (platnost) bývá obvykle vysoká.

3. Osobní dokumenty jsou autobiografie, dopisy, deníky, obrazový materiál, účty apod. Osobní dokumenty dovolí proniknout hluboko ke zkoumaným problémům, ale zároveň jsou zatíženy přílišným subjektivismem. Problematická je i reprezentativnost osobních dokumentů.

Způsob studia písemných dokumentů

Před použitím a vyhodnocením písemných dokumentů je třeba prověřit jejich původnost, spolehlivost a vhodnost pro daný záměr.

1. Konstruktivní metoda spočívá v interpretaci poznatků získaných z dokumentů. Vychází se z určité teoretické koncepce a směřuje se ve výkladu jevu k jeho rekonstrukci. Předpokládá to zpracování velkého množství materiálu, propracovaný pojmový aparát a určitou síť hypotéz. Vhodné je použít tuto metodu při přípravě výzkumu.

2. Typologická metoda předpokládá dostatečné množství poznatků o zkoumaném problému, které umožní konstrukci typů. Typologická metoda odhaluje určité typy chování, typy osobnosti a zjišťuje jejich existenci a výskyt v různých sociálních skupinách. Smyslem vytvoření typů je nalézt určitou pravidelnost a řád, který umožňuje klasifikaci materiálu.

3. Statistické zpracování písemných materiálů předpokládá jejich dostatečné množství. Jednoznačně směřuje k zjišťování závislostí mezi různými znaky popisovaných jevů. Výhodou je přesnost statistických postupů, nevýhodou obtížnost kategorizace zkoumaných jevů.

4. Obsahová analýza vznikla jako prostředek zkoumání komunikačních procesů. Cílem obsahové analýzy je dokonalý popis události, která má objasnit pozadí sledovaného obsahu, účinnost sdělení, nebo zjistit jiné významné charakteristiky společenského života. Při použití obsahové analýzy dochází ke spojení kvantitativní a kvalitativní části sdělovaného popisu. To umožňuje proniknout hlouběji do zkoumané problematiky. Původně vznikla jako prostředek analýzy tisku. V současné době se obsahová analýza používá nejčastěji u hromadných sdělovacích prostředků (tisk, rozhlas, televize), k výzkumu působení propagačních akcí, osvětových a jiných textů. Hlavním problémem je volba obsahové jednotky a kategorie podle výzkumného plánu.

Hlavní analytické (obsahové) jednotky

Slovo. Například výpočet frekvence různých slov v novinách.

Výrok. Jednoduchý soud o nějakém objektu.

Charakteristiky postav, které dále mohou sloužit pro vytváření typů, jejichž frekvence se sleduje.

Článek jako jednotka při analýze tisku.

Organizace výzkumu

Na počátku každého výzkumu (nebo jen sondy) je třeba si ujasnit cíl. Mělo by být zřejmé, zda jde jen o prosté zjištění názorů, mínění nebo postojů určité skupiny, nebo o popis, četnost a rozložení různých sociálních jevů, nebo zda usilujeme o hlubší analýzu faktorů, které působí na tyto jevy a na možnost změny. Stanovení cíle pak spoluurčuje postup, který by měl být zahrnut v projektu nebo plánu výzkumu, průzkumu či šetření. Vedle určení cíle musí projekt vymezovat i předmět a objekt šetření (co bude zkoumáno a kdo bude do šetření zahrnut).

Předmět i objekt výzkumu je třeba hlouběji vymezit a definovat. K tomu je vhodné využít poznatků z předchozích výzkumů (existují-li), studium dokumentů, pramenů a literatury. V závislosti na cíli, povaze, předmětu a objektu zkoumání, na technických,

časových a finančních možnostech je třeba volit metody, procedury a techniky sběru dat a jejich zpracování.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- Charakterizujte základní metody používané ve výzkumu společenských věd.
- Co jsou to procedury a které se využívají v sociologii?
- Co rozumíme technikou výzkumu?
- Jaké typy pozorování se používají v sociologii, a jak je pozorování organizováno?
- Jaké jsou hlavní zásady konstrukce dotazníku?
- Jaký je rozdíl mezi technikou dotazníku a anketou?
- Kdy je v sociologii používána technika studia dokumentů?
- Co je to obsahová analýza, a pro jaké zkoumání je využívána?

Použitá a doporučená literatura

BURIÁNEK, J. Sociologie. Praha: SLON, 2003

PETRUSEK, M. Teorie a metoda v moderní sociologii. Praha: Karolinum, 1993

SURYNEK, A. Základy sociologického výzkumu. Praha: MANAGEMENT PRESS, 2001

SURYNEK, A. Sociologie pro ekonomy a manažery. Praha: Grada, 1997

9. Kultura, masová kultura, životní styl.

S čím mě seznámí tato kapitola:

S možnými teoretickými přístupy k fenoménu kultury. Jaké je sociologické chápání kultury a jaké jsou základní funkce kultury. Předmětem kapitoly je i pojem masové kultury, životního stylu a životní úrovně.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Kultura, objektivace kultury, enkulturace, materiální a duchovní kultura, humanizační a civilizační funkce kultury, životní styl a životní úroveň.

Teoretický přístup ke kultuře

Teoretické přístupy ke kultuře nabízejí celou řadu možností. Kulturu lze chápat jako jev (stav), jako proces (vývoj) nebo vztah (člověk a jeho okolní svět, člověk a životní prostředí). Společným jmenovatelem všech přístupů je konstatování základní odlišnosti kultury od přírody. Kultura je výtvozem člověka. Na rozdíl od rostlinného nebo živočišného společenství je vnitřním obsahem lidské společnosti. Je tím, co člověka jako biologickou bytost kultivuje, vzdělává, socializuje z biologické bytosti na člena lidské společnosti. (socializace jako proces předávání kultury mezi generacemi, začleňování jedinců do určité kultury – enkulturace).

V řadě významových variant pojmu kultura lze rozlišit tři základní pojetí:

- 1.v nejširším pojetí představuje kultura komplex aktivit člověka vedoucích k osvojení a tvůrčímu přetváření světa
- 2.v užším pojetí jde o relativně svébytný a integrovaný celek výsledků nebo výtvorů lidské činnosti, které se uplatňují v další činnosti lidí,
- 3.v nejužším užším smyslu je kultura chápána jako oblast činností a výtvorů estetické povahy nebo dokonce jen jako oblast umělecké tvorby.

Kultura je složitým společenským jevem a procesem, který se vyvíjí novými objevy a myšlenkami, jejich **objektivací** (dostávají určitou formu sdělení – nástroj, dílo, rituál), rozvíjením a prohlubováním při jejich postupném šíření v prostoru a čase, stykem a předáváním mezi jedinci, skupinami a generacemi, šířením prvků kultury mezi různými společnostmi a jejich směnou (difuze kultur). Aby mohl být určitý produkt kultury šířen, musí být nejen objektivován, ale také **subjektivován** (jedinec si kulturní prvky musí osvojit a přijmout v určité míře za své).

Prostředky šíření kultury mohou být velmi různé. Prvním a nejvýznamnějším mediátorem kultury je rodina (přenos hodnot a pravidel chování, řeči, návyků). Na procesu se podílejí výrazně výchovné a kulturní instituce, média a skupiny, kterými jedinec prochází. Kultura určité společenství, společnosti či společnosti nikdy není pouhým součtem osobních kultur jedinců, jejich osobních vzorců chování, činností či

idejí. Je složitým, vnitřně strukturovaným celkem, zahrnujícím kulturní prvky, jakými jsou myšlenky, ideje, normy, hodnoty, symboly, výtvořky, které daná společnost sdílí a uznává za závazné, platné, vůdčí.

Sociologické chápání kultury

- V kultuře jsou zahrnuty podstatné činnosti lidí, hodnoty, zaběhané postupy, pravidla a normy, které tyto činnosti usměrňují.
- Kultura sice má své biologické základy, je však svojí povahou společenská, naučená, přenášená v čase a prostoru; není vrozená, zděděná či instinktivní.
- Kultura je jako celek kolektivním produktem, který se utváří v sociálních interakcích.
- Kulturní normy a hodnoty se přenášejí mezi generacemi, modifikují se a přetvářejí. Jako celek si kultura zachovává určitou kontinuitu v čase, zároveň však v období zásadních (revolučních) zvrátů může být tato kontinuita narušena.
- Kultura je adaptabilní ve vztahu k vnitřním a vnějším změnám společenských systémů. Tempo změn a jejich směr mohou být v různých situacích různé.

Existuje celá řada pokusů o vnitřní členění obsahu kultury. K nejčastějším patří odlišování kultury materiální, duchovní a normativní.

- **Materiální kulturu** představují prostředky výroby (nástroje, stroje, výrobní linky, roboty, ..), způsoby jejich užívání (technologie), produkty určené pro výrobní činnost (umělé hmoty, upravené stavební materiály, prefabrikáty,..) i předměty pro krátkodobou osobní spotřebu. Do materiální kultury zahrnujeme i vytvořené hmotné prostředí (stavby, sídlištní celky, komunikační sítě a zařízení, ..).
- **Duchovní kultura** je souborem jevů, procesů a vztahů v uspokojování duchovních a sociálních potřeb člověka. Zahrnuje zvyky, obyčeje, symboly, představy, ideje a předměty, v nichž byly zpracovány (obrazy, knihy, kultovní předměty, divadlo, ...).
- **Společenské normy**, které jsou souborem obecných pravidel a konkrétních návodů ukazujících, jaké chování odpovídá hodnotám a vzorcům uznávaných v dané společnosti, zauímají v každé kultuře specifické místo. Zahrnuty jsou především v morálce a právu. Vysvětlují a upřesňují, jaké jsou pozitivní a negativní sankce, odměny a tresty v případě náležitého respektování nebo naopak porušování těchto pravidel. Normativní systém se může dotýkat celého společenství (právní systém) nebo se může vztahovat jen na určitou část společnosti (etnické skupiny, generace, nebo mohou být obecné kulturních hodnoty a normy modifikovány v jednotlivých společenských vrstvách).

Funkce kultury

Kultura ve vztahu k jedinci i ke společnosti plní řadu funkcí. Nejobecněji jde o **funkci humanizační a civilizační**, tedy funkci přeměny biologické bytosti v bytost lidskou, dosahující určité úrovně vzdělanosti a materiální úrovně. Kultura v konkrétnější podobě zahrnuje celou řadu funkcí. Patří mezi ně funkce:

- **poznávací** (poznávání okolního materiálního i duchovního světa),
- **výchovné a vzdělávací** (předávání a kontrola dodržování norem a hodnot společnosti, rozvíjení poznatkové základny, znalostí a dovedností)
- **adaptační** (aktivní i pasivní vyrovnávání se člověka se změnami vnitřního i

- vnějšího prostředí),
- **socializační** (přeměna biologického jedince v sociální bytost),
- **normativní** (vytváření a kontrola norem, upravujících postavení jedince ve společnosti),
- **regulativní** (objektivní stránka – pravidla a normy, stránka subjektivní – psychická spontánnost jednotlivců i skupin, s níž se podřizují tlaku společné sociální situace),
- **kompensační** (náhrada či vyrovnání neuspokojených potřeb),
- **rekreační** (oddech, odpočinek, osvěžení, odreagování, rozptýlení),
- **sociálně terapeutickou** (pomoc při znovunabytí psychického i tělesného zdraví).

Masová kultura

Masovou kulturou bývá označována kultura dostupná nejširšímu okruhu lidí, kultura pro masy. Masová kultura je typickým jevem moderní společnosti, je produktem modernizace i faktorem dalšího rozvoje. Je spjata s procesy industrializace, růstem měst a rozvojem prostředků masové komunikace. Pod vlivem masové komunikace dochází postupně k částečné likvidaci tradičních kultur venkovských a patriarchálních společností. S kumulací lidí rostou kontakty, ale i anonymita vztahů a jejich odcizení. Roste potřeba informací a komunikací i možností tuto komunikaci realizovat. To se děje právě díky prostředkům masové komunikace.

S masovou masovou kulturou je spojen masový vliv na názory, postoje a jednání lidí, výrazně uplatňovaný ve prospěch trhu zboží, služeb, idejí. Nejtypičtějším projevy masové kultury je **móda, téměř souběžná četba velkých nákladů novin, časopisů, knih, masový poslech rozhlasu, televize, video, internet.**

Podstatnými znaky masové kultury jsou: její velké **rozšíření v populaci** a s tím spojená **standardizace** toho, co je šířeno. Plně rozvinutí masové společnosti umožňují **masové sdělovací prostředky** (masmédia). Intelektuální obsah a obvykle i forma nejsou obvykle příliš náročné. **Orientují se spíše na průměrnou a nižší hladinu** schopností kulturní percepce (vnímání), **konzumu kultury**. Proti kultuře masové se někdy staví kultura „vyšší nebo vysoká“, určená pro náročnější publikum.

Názory na masovou kulturu jsou od počátku jejího vzniku velmi protichůdné, často emocionálně zabarvené, od jednoznačně pozitivního hodnocení až po odmítání a vyhrocený negativismus. **Pozitivně je hodnocena** všeobecná **dostupnost** masové kultury, její **srozumitelnost a přitažlivost** pro široké vrstvy populace. Může být také prostředníkem odpoutání se od starostí všedních dnů a drsnosti života. Pozitivně je hodnocena také možnost **šíření moderních poznatků** a nových **informací**. Někteří obhájci poukazují na to, že uváděné obrazy násilí a sexu mohou spolupůsobit k vybití agresivních a patologických tlaků v určitých jedincích společensky neškodným náhradním způsobem.

Naopak **kritika** masové kultury poukazuje na **nebezpečí průměrnosti, stádnosti**, až likvidace individuálního vkusu. Bývá jí vytýkáno, že je převážně **oddechová, intelektuálně nepřilíživá**, člověka odvádí do fiktivního světa, vede ho k pasivnímu konzumu; obrazy násilí a brutality i přemíra sexu otupují lidské citění; že je **povrchní** a neváží si skutečně kulturních životních hodnot. Komerční média usilující o zisk se mohou stát nástroji ideové a politické manipulace, nástrojem tlaku na formování konzumních orientací a způsobů života.

Sporných a diskutabilních otázek je v působení a významu masové kultury mnoho.

Současná sociologie věnuje značnou pozornost studiu jazyka a řečové komunikace, sociokulturní diferenciaci a její reprodukci prostřednictvím socializace a výchovně vzdělávacího systému. Roste zájem o studium způsobu života, soužití a střety kultur a subkultur (etnických, národnostních, generačních). Zájem je i o problémy deviantního chování a sociálně patologické jevy.

Co je charakteristické pro masovou kulturu?

V čem vidíte přínos a v čem problémy působení masové kultury?

Životní styl a volný čas.

Životní styl chápeme jako **komplex činností integrovaných určitou hodnotovou orientací**. Na jeho formování se podílí všechno, co si člověk z kultury osvojí a prakticky v životě uplatní. Životní styl je individualizován a dotvářen celou řadou specifických detailů. Součástí životního způsobu jsou kromě některých vnějších projevů **vzdělávací aktivity, práce, podíl na veřejném životě, organizace provozu domácnosti, společné činnosti rodiny, výchova dětí, trávení volného času, péče o zdraví**. Součástí životního stylu je i vztah jedince k módě, především v odívání. Společnost masové spotřeby se naučila **fenomén módy** dokonale využít. Dnešní móda respektuje zákonitosti masové spotřeby a dokáže ovlivnit celou společnost až na hranici uniformity. Sociální význam odívání jako součást sociálního statusu se projevuje spíše v názorech na značku a kvalitu odívání. Móda se zároveň přizpůsobuje trhu v tom směru, že dbá na včasnou obměnu, vnucuje uživateli další a další inovace a nové modely.

Významný zdroj individualizace životního stylu představuje **oblast volného času**. Volný čas je chápán jako doba, která člověku zbude po splnění všech víceméně nutných povinností, k nimž patří zaměstnání, doprava do něj, domácí práce, hygiena, základní péče o zdraví. Je to prostor, o jehož vyplnění pasivním odpočinkem a aktivitami svobodně rozhoduje výhradně jedinec sám. Množství, způsob a kvalita trávení volného času patří mezi ukazatele životní úrovně. V současné době lze s určitou nadsázkou hovořit o „průmyslu volného času“. Jde o výrobce oděvů a zařízení pro sport a trávení volného času, nesčetná zařízení nabízející celé programy a modely aktivit trávení volného času. Členství v některých se stává součástí **sociálního statusu**.

Životní úroveň a její měření

Kvantitativním aspektem životního stylu je životní úroveň. Měří se na jednotkách, jimiž jsou jednotlivci nebo domácnosti. Složkami životní úrovně jsou jednak různé druhy **příjmů obyvatelstva** (peněžní i naturální), podíl jednotlivců či domácností na **společenské spotřebě** (školy, zdravotnictví, kultura, sociální služby). Druhou stránkou měření životní úrovně jsou **výdaje podle druhů** (spotřební koš) nebo **kategorií**.

Podkladem pro zjišťování životní úrovně jsou různé statistiky o mzdách a jiných příjmech a společenské spotřebě a rodinné účty. Tyto údaje se získávají ze statistických výběrových souborů domácností. Životní úroveň charakterizuje dále řada ukazatelů vybavenosti domácností (auto, chata, počítač, ...).

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- Jak může být chápána kultura?
- Uveďte příklady kultury materiální, duchovní a normativní.
- Jaké faktory se podílejí na tvorbě životního stylu jedince?
- Prostřednictvím jakých ukazatelů lze měřit životní úroveň?

Použitá a doporučená literatura

BEDRNOVÁ, E. NOVÝ, I. Psychologie a sociologie řízení. Praha: Management Press, 1998

BURIÁNEK, J. Sociologie. Praha: Fortuna, 2003

HAVLÍK, R. Úvod do sociologie. Praha: Karolinum, 1997

10. Masová komunikace

S čím mě seznámí tato kapitola:

S charakteristikou masové komunikace, s definicí masové komunikace a jejím členěním

Která klíčová slova potřebuji znát:

Masová komunikace, hromadné sdělování, jednosměrnost, zprostředkovanost a masovost komunikace.

Masová komunikace

Přístupy k charakteristice masové komunikace lze rozdělit do tří významových skupin.

1. Masová komunikace jako funkce techniky.
2. Masová komunikace jako hromadné sdělování.
3. Masová komunikace jako sdělování mezi sociálními strukturami.

Masová komunikace jako funkce techniky je charakterizována:

- jako forma veřejného oznamování, která je zprostředkovaná technickými prostředky při prostorové distanci, je převážně jednostranná, neexistuje při ní výměna rolí mezi komunikačními partnery a je orientovaná na rozsáhlé rozptýlené publikum (G.Maletzke, 1966),
- jako komunikace zaměřená na velmi početné, diferencované a atomizované publikum. Velmi úzce souvisí s rozvojem prostředků masové komunikace, díky kterým je v této komunikační formě zajištěna jednotnost (homogenizovanost), standardnost a široký dosah kulturních obsahů (Kloskowska 1980),
- jako specifická technika přenosu informací (kvantitativní pojetí, absolutizace vlivu techniky)

Masová komunikace jako hromadné sdělování se vyznačuje následujícími obecnými rysy (Z. Bauman 1965):

vysílání stejné informace velkému množství lidí najednou a nediferencování její vhodnosti z hlediska adresátů,
 sdělování této informace v jednom neměnitelném směru, prakticky vyloučení možnosti, aby recipient (příjemce) odpověděl a diskutoval podle rovných práv; dochází k ostré polarizaci na informující a informované,
 zvláštní sugestivnost sdělované informace, která vychází z vysoké společenské autority prostředku sdělení, z monopolního postavení těchto prostředků a z psychologicky závažného přesvědčení, že to „všichni“ poslouchají.

Vyhledejte v moderních dějinách období, kdy masová komunikace sehrála významnou roli jako prostředek dosažení politických cílů. Napište na toto téma několik tezí.

Masová komunikace jako sdělování mezi sociálními strukturami zdůrazňuje odlišnost úlohy sociální struktury (sociálních skupin, institucí a organizací). Masová komunikace představuje pohyb informací mezi strukturami prostřednictvím subjektů komunikace. Původce sdělení – jedinec, skupina nebo instituce (komunikační subjekt) zastává vzhledem k množině příjemců trvale v roli mluvčího. Množina příjemců je přitom časově i prostorově vzdálená. Specifičnost masové komunikace nespočívá jen v její hromadnosti přenosu technickými prostředky komunikace, ale je nutno brát v úvahu i to, že základním prostředkem hromadného sdělování jsou sami lidé jako tvůrci obsahu sdělení. (Janoušek 1967).

Masová komunikace v tomto pojetí se vyznačuje následujícími rysy: jednosměrnost, zprostředkovanost, masovost a rychlost.

Jednosměrnost znamená, že styk mezi účastníky komunikace probíhá bezprostředně jen v jednom směru. Nedochozí tedy k přeměně role komunikátora a příjemce. Tato jednosměrnost má sociální i technické příčiny. Je závislá na stálé a nerovnoměrné společenské pozici mluvčích a příjemců sdělení. Sociální pozice „mluvčích“ je propůjčována trvale jen subjektům s určitým, již vytvořeným statutem (šíření informací masovými komunikačními prostředky s nejširším dosahem je do značné míry usměrňováno státními institucemi, např. veřejnoprávní rozhlas a televize). Po stránce technické jednosměrnost v dnešní době již zcela neplatí. Technický pokrok umožňuje uplatnění okamžité zpětné vazby (telefon, SMS, e-mail).

Zprostředkovanost znamená, že sdělení je přenášeno specifickými prostředky. Ani tyto prostředky však nelze chápat jen v technickém smyslu. Při masové komunikaci vystupuje do popředí i zprostředkovanost sociální, která souvisí se skutečností, že konkrétní, většinou profesionální mluvčí, je ve své komunikační roli závislý na zájmech a mocenské struktuře v organizaci, která mu tuto roli propůjčuje. Zprostředkovanost masové komunikace je tím větší, čím je z hlediska psychologického více neosobní. Obdobně i publikum přijímá kulturní obsahy šířené prostředky masové komunikace často v závislosti na svých skupinových rolích a pozicích.

Masovost znamená jednak velký dosah sdělovaných informací (z hlediska prostoru i i počtu možných příjemců). Faktický dosah mediální informace je vedle technických možností ovlivněn celou řadou faktorů jako je gramotnost a vzdělanost, rozsah volného času, životní styl potenciálních příjemců masové kultury. Mezi tyto faktory patří i záměr komunikátora, komu má být informace určena. Je-li sdělení určeno komukoliv, kdo je schopen, aby se k němu dostal a když není okruh příjemců ohraničený, hovoříme o veřejné informaci a komunikaci. Masovost komunikace znamená, že probíhá ve specificky lidském společenství, kterému se říká masa nebo masová společnost. V jeho rámci spolu komunikují specifické společenské struktury. Na jedné straně profesionální organizace zabývající se výrobou a distribucí veřejných sdělení – masová média- a na druhé straně diferencované, prostorově i časově od

sebe vzdálené a málo organizované publikum.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Vyčleňte pozitivní a negativní znaky masové komunikace.

Použitá a doporučená literatura

Buriánek, J. Sociologie. Praha: Fortuna, 2003

Havlík, R. Úvod do sociologie. Praha: Karolinum, 1997

Noellová, E. Výzkum veřejného mínění. Praha... Svoboda, 1968

11. Veřejnost a veřejné mínění.

S čím mě seznámí tato kapitola:

Seznámíme se s problematikou veřejného mínění, s míněním jako formou postoje, s definicí a charakteristikou veřejného mínění, s otázkami výzkumu veřejného mínění.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Veřejnost, mínění, verbalizovaný postoj, kolektivní jednání, princip kumulace, móda, fáma.

Veřejnost představuje spíše volný souhrn jednotlivců spojených elementárním zájmem o určitou věc. Veřejnost není organizovaná, ale musí mít možnost komunikovat, vyjadřovat souhlas či nesouhlas. **Mínění** představuje zájmově podložený vztah člověka k určitým jevům objektivní skutečnosti, jde o **verbalizovaný postoj**. Mínění vykazuje určitý prvek stability, trvalejší tendenci hodnotit něco určitým způsobem. Konkrétní podnět je vnímán a zpracováván v intencích (v záměru) stávajícího postoje nebo hodnot, a pak vyjádřen jako mínění, jako individuální názor. Protože je mínění jednou z forem postojů, vyznačuje se podobnými vlastnostmi, jako jiné formy postojů (smýšlení, víra, předsudky, názory, tendence, intence). Mínění má:

- určitý **směr**, zaměření (vztah k něčemu),
- určitou **intenzitu, sílu** (prosazování a obrana mínění),
- určitou **frekvenci** (míra výskytu v rámci populace),
- **polaritu** (každé mínění má polární protiklad, např. přátelství-nepřátelství),
- určité **trvání** (krátkodobé a dlouhodobé),
- **obsahovou a výrazovou stránku** (obsahová stránka je provázena nějakou formou chování, jednání, řeči nebo výrazu),
- **komplexní charakter** (je to komplexní psychický jev; obsahuje složku emotivní, kognitivní, akční).

Mezi vlastnostmi postojů (i mínění ji postoj) existují vztahy. Intenzivní postoje mají menší frekvenci než postoje méně intenzivní. Negativní postoje jsou nejintenzivnější, neutrální postoje mají nejmenší intenzitu. Mínění (stejně jako ostatní druhy postojů) obsahují i citově vyjádřenou postojovou složku – sentiment.

Za **veřejné** považujeme ty společenské vztahy a hodnoty, které jsou v rámci určitých skupin nebo i společnosti jako celku „otevřené“, a jsou předmětem diskuse a vzájemné komunikace jejich členů (lidé se o ně zajímají a veřejně o nich mluví). Veřejnými jsou ty záležitosti, které mají pro danou skupinu nebo společnost **význam** jako celek a jejichž veřejný význam její členové **uznávají**.

Veřejné mínění lze charakterizovat jako složku společenského vědomí, které je utvářeno souborem společných názorů, hodnocení a soudů lidí ve skupinách či společnostech. Nejde o mechanický součet názorů a soudů individuů, ale o skupinově společenskou syntézu. Stejný názor (mínění) lidé sdílejí proto, že mají společné zájmy, životní postoje, materiální postavení. Veřejné mínění hraje důležitou roli v procesu

utváření společenských hodnot. Vyjadřuje tyto hodnoty, různým způsobem je interpretuje, ale i kritizuje.

Veřejné mínění se nemusí projevovat vždy nahlas. Sociologové popsali mechanismus „**spirály mlčení**“. Jestliže se o určitém problému z jakýchkoliv důvodů raději nemluví (pod tlakem „shora“, pod tlakem většiny, z obavy z nepříjemností), připojují se k tomuto „mlčení“ postupně široké vrstvy. Vzniká tak zdání, že je vše v pořádku, že alternativní názory a postoje neexistují, ale neřešené problémy a rozpory se dále prohlubují.

Veřejné mínění si libuje v záhadách, fámách a senzacích. V těchto případech dokáže informace předávat rychle, ale bez možnosti kontroly a ověření. V takovéto situaci celkem snadno převažují emoce nad racionalitou a výsledkem je často **kolektivní jednání** (kolektivní chování). Kolektivní jednání je možné pojímat jako **relativně spontánní a nestrukturované chování** skupin lidí reagujících na **společné ovlivnění v nejasné situaci** (N. Smeller). Do této skupiny chování je možné zařadit některé formy **davového chování** (včetně hromadných sebevražd a lynčování), **paniky, fámy, veřejné mínění v užším slova smyslu, sociální hnutí**. Jejich zvláštností je, že se v nejasné situaci vynoří nová, emergentní norma (norma, která nemá formální charakter a v dané situaci převyšuje normy ostatní).

Vyhledejte na internetu nebo v tisku výsledky některého výzkumu veřejného mínění, pokuste se tyto výsledky analyzovat.

Kolektivní jednání využívá **principu kumulace a nabalování** (oslavující sportovní fanoušci mohou do akce zatáhnout i náhodné kolemjdoucí). Shromáždění mohou být i pravidelná, významná je shoda časových schémat a zvyklostí. Podobnými pravidly se řídí i šíření **poplašných zpráv a nákupních horeček**. U **paniky** je rozhodující značně rozšířená obava, většinou spojená s představou reálného ohrožení. Někdy bývá ke kolektivnímu jednání přiřazována i **móda**; ale na rozdíl od jednotlivých výstřelků či kampaní představuje kontinuální proces podléhající jistému přijetí ze strany společnosti. Netýká se jen oblékání, prolíná celým životním stylem. Jednou z příčin podléhání módě je snaha napodobovat prestižní skupiny a populární osobnosti.

Zvláštní formu kolektivního jednání vyvolávají **fámy**. Fámy můžeme charakterizovat jako dílčí informace získané neformálně k interpretaci nejasné situace. Nelze-li si informaci ověřit, nebo když se jeví jako zábavná a pravděpodobná, stoupá pokušení jí uvěřit. Proto se nejčastěji šíří fámy o slavných a významných osobnostech. Fámy mohou někdy podporovat readaptaci na možnou událost (nepotvrzené informace o připravovaném zrušení podniku); fámy mohou při souhře okolností ohrozit i prosperitu podniku (rozšíření informace o nesolventnosti banky může vést k hromadnému výběru úspor a následnému krachu banky). *Pro takovýto případ definoval R.K. Merton princip sebenaplňujícího se proroctví. Stejně tak se můžeme setkat s prognózami, které se nikdy nenaplnily díky úsilí a snaze aktérů předvídaný výsledek odvrátit.*

Občanské iniciativy a sociální hnutí jsou považovány za „nepolitické“, formy ovlivňování a integrace lidí z různých vrstev k akcím za společný cíl (mírová hnutí, ekologická hnutí). Zdůrazňování „nepolitických“ hodnot nevyklučuje orientaci hnutí na získání moci. Cílem akcí může být jak **změna**, tak **zachování** daného stavu. K mobilizaci

může vést jak relativní deprivace (nemožnost uspokojování potřeb) a subjektivně pociťovaný nepoměr mezi očekáváním a realitou, tak i možnost získání nebo využití dalších zdrojů za přispění vůdců (propojování a vzájemná podpora hnutí). Společenská hnutí většinou nevolí cestu konfliktu, snaží se protestovat, vyvíjet nátlak a vyjednávat. To však nevyklučuje střety se státní mocí (např. akce hnutí Greenpeace). Může se stát, že v rámci jedné společnosti se střetnou hnutí s protichůdnými cíli (hnutí proti potratům a hnutí za právo žen na volbu).

Jinou variantu představují **občanské iniciativy**, hnutí na pomoc nespravedlivě pronásledovaným nebo obětem trestných činů. V těchto případech se iniciativa orientuje nikoli na veřejnost a vládnoucí složky, ale na nejbližší okolí, na klienty.

Výzkum veřejného mínění studuje postoje obyvatelstva ke všem stránkám společenských vztahů, jak k otázkám ekonomickým, politickým, sociálním i k různým oblastem kulturního života. Proto nemá výzkum veřejného mínění speciálně vědní charakter; tvoří jednu ze složek sociologie jako vědy o společnosti a bývá propojen s ostatními druhy výzkumů. Výzkum veřejného mínění se provádí na reprezentativním vzorku populace, nejde o vyčerpávající šetření.

Výzkum veřejného mínění na reprezentativním vzorku dotazovaných má své počátky před volbou amerického prezidenta v roce 1936. Na vzorku 2000 dotázaných tehdy Gallup se svým výzkumným týmem (dosud existující prestižní Gallupův ústav pro výzkum veřejného mínění) předpověděl správně volbu Roosevelta za prezidenta, zatímco list Tribuna na základě odpovědí 33 000 čtenářů, kteří se účastnili vypsání ankety, nesprávně předpověděl opak.

Výzkum veřejného mínění se dnes používá v mnoha oblastech. Kromě volebních předpovědí a otázek veřejného zájmu se používá při výzkumu trhu, při podnikovém a firemním dotazování, při zkoumání Public Relations, v publicistice, pro potřeby vlády a státní správy, a také jako nástroje všech společenských věd i lékařství. Pro masovou společnost se výzkum veřejného mínění stal nepostradatelným pomocným prostředkem, protože o tak velké a abstraktní společnosti, která uniká přímému pozorování, se nedají jinak získat spolehlivé informace.

U nás pracoval velmi úspěšně Ústav pro výzkum veřejného mínění v letech 1946 – 1948, kdy provedl úspěšné výzkumy politických a ekonomických postojů, náboženství, názorů na plánování, školství aj. Tento ústav byl zrušen a teprve v roce 1967 byl založen nový ústav pro výzkum veřejného mínění. V současné době se u nás veřejným míněním zabývá několik výzkumných pracovišť. Je to především Centrum pro výzkum veřejného mínění (CVVM) při Sociologickém ústavu akademie věd ČR, Institut pro výzkum veřejného mínění (IVVM), STEM, Středisko empirických výzkumů, TNS AISA a další.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- Co si představujete pod pojmem veřejnost?
- Co je to veřejné mínění a jak vzniká?
- Jakou formu může mít kolektivní jednání?
- Kdy se šíří fámy a jaké mohou mít důsledky?
- Vyhledejte na internetu nebo v tisku výsledky výzkumu veřejného mínění.

Použitá a doporučená literatura

BURIÁNEK, J. Sociologie. Praha: Fortuna, 2003

HAVLÍK, R. Úvod do sociologie. Praha: Karolinum, 1997

NOELLOVÁ, E. Výzkum veřejného mínění. Praha: Svoboda, 1968

12. Spotřebitelské chování

S čím mě seznámí tato kapitola:

Stručné seznámení s faktory, které ovlivňují tržní chování spotřebitele, jako jsou např. kulturní podmínky určitého společenství. S hodnocením tržní nabídky spotřebitelem.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Tržní chování, selektivní percepce, selektivní přepracování, selektivní paměť, rozhodování spotřebitele, reakce spotřebitele.

Smyslem jakékoliv produkce je realizace produktu na trhu. V situaci relativního nasycení trhu to vyžaduje dobrou marketingovou strategii, což v praxi vyžaduje zaměřit se na faktory ovlivňující chování zákazníka jako spotřebitele a na proces jeho rozhodování o uskutečnění nákupu a spotřeby.

Faktory ovlivňující tržní chování spotřebitele

Konkrétní tržní chování spotřebitele je vždy ovlivněno a zprostředkováno celou řadou markosociálních i mikrosociálních činitelů. Patří mezi ně:

Kulturní podmínky určitého společenství představují určitý koncept identity členů společnosti, který se projevuje jako soustava obecně uznávaných principů, hodnot, norem, pravidel, zvyků a tradic. Tento koncept identity má však pro poznání spotřebitelského chování omezený význam, protože:

- každá kultura se neustále vyvíjí a mění, dochází k masovému splývání a prolínání kultur, a tím i k postupnému vytrácení národních specifik spotřeby,
- žádná společnost není homogenní, ale je rozčleněna podle množství kritérií na určité skupiny, třídy, vrstvy a společenství, které si vytvářejí svou vlastní subkulturu, která ovlivňuje preferenci určitých druhů výrobků, cen, značek a stylu.

Sociální podmínky vyplývají ze skutečnosti, že každý člověk se postupně stává členem celé řady různě velkých a různě zaměřených sociálních skupin (rodina, škola, přátelé, zaměstnání, zájmové skupiny). Míra vlivu na spotřební chování jedince závisí na významu skupiny pro jednotlivce, pozici a roli, které jedinec ve skupině zaujímá a také na určitých funkčních stereotypech, které si skupiny v oblasti spotřebního chování vytvářejí. Individuální rozdíly a dispozice jako jsou věk, stadium života, zaměstnání, celkový životní styl a sebepojetí vytvářejí aktuální specifické spotřební chování (rozdíl v chování svobodného a ženatého, rodin s dětmi, lidí v důchodovém věku). Významnou roli hraje i realizace profesní kariéry v zaměstnání, příslušnost k profesní skupině, aktuální situace v zaměstnání. Tyto individuální rozdíly určují například vztah k půjčkám a ochotě žít na dluh. Osobní i profesní životní situace je odrazem určitého životního stylu a zároveň se do něho promítá. Dnešní převládající životní styl bývá v souvislosti s nárůstem a rozšiřováním spotřeby označován jako konzumní. K pochopení spotřebního chování konkrétního člověka je nutné poznat i jeho identitu a sebepojetí, které se projevují především v sociálních charakteristikách jednání, jako je dominance, submisivita,

agresivita, afiliace, adaptabilita, rigidita, konformita, autonomie.

Lidské chování je vždy konkrétním výrazem specifík působení kulturních, sociálních a jedinečných osobnostních vlivů. Přesto lze vysledovat i některé obecné a trvalejší tendence spotřebního chování, které souvisí s motivací (dynamika, směr a cíl chování směřující k uspokojení potřeby), percepcí, učením a zákonitostmi formování postojů jedince k okolnímu světu.

Člověk motivovaný určitou potřebou začíná hledat zdroje jejího uspokojení. Z tohoto hlediska je důležitá adekvátní percepce a interpretace situace a dostupnost informací. Hodnocení tržní nabídky spotřebitelem ovlivňují následující procesy:

- **Selektivní percepce** (*tendence registrovat ty podněty, které korespondují s běžnými potřebami, nebo ty, které člověk očekává, nebo ty, které se výrazně liší od normálu*).
- **Selektivní přepracování** (*tendence pozměnit, překroutit význam informací podle vlastních původních představ*).
- **Selektivní paměť** (*tendence pamatovat si to, co podporuje vlastní názory*).

Motivovaný člověk se po zhodnocení situace odhodlává ke koupi výrobku. Je-li koupě úspěšná a vede k uspokojení potřeb, je pravděpodobné, že se v analogické situaci bude spotřebitel chovat podobně, spotřebitel se učí zkušeností. Delší a bohatší pozitivní nebo negativní zkušeností se projevují i ve formování postojů k podobným značkám nebo typům výrobků, případně i v jejich propagaci a doporučení (případně nedoporučení) okolí. Člověk však ani v jednoduché a jednoznačné situaci nejedná nikdy pod vlivem pouze jediného motivu. Musí se rozhodovat pro preferenci jedněch zájmů před druhými, musí hledat optimální cestu k dosažení cílů, volit vhodné prostředky.

Rozhodování v jednání a činnosti spotřebitele

Při rozhodování pro koupi nějakého produktu sehrávají zúčastnění různé sociální role. V každém případě nákupu určitého zboží je obsazeno pět sociálních rolí. (neznamená to ovšem, že pro každou roli musí být konkrétní jedinec). Jedná se o role iniciátora koupě, ovlivňovatele, rozhodovatele, kupujícího a uživatele. Jejich představiteli mohou být jak různí lidé, sociální skupiny, instituce, tak jeden a tentýž člověk. Vlastní proces rozhodování mívá obvykle pět fází:

Identifikace problému. Člověk identifikuje svůj problém a sbírá informace.

Zdroje informací mohou být osobní (rodina, příbuzní, přátelé), komerční (propagace, reklama, výstavy, agenti), veřejné (masmédiá, zprávy institucí kontroly jakosti a kvality zboží), zkušenosti (manipulace s výrobkem, jeho zkoušení a používání). Čím více zdrojů spotřebitel využije, tím lépe.

Hodnocení alternativ zahrnuje třídění a srovnávání shromážděných informací. V tomto procesu se prosazují následující zákonitosti:

- produkt je vnímán jako souhrn atributů (jakost, velikost, design, cena),
- spotřebitel přičítá každé vlastnosti jinou váhu (co je nejdůležitější?)
- hodnocení informací ovlivňuje image značky (vliv selektivní percepce, selektivní paměti,..).

Rozhodnutí o nákupu je přechodem od záměru ke konečnému rozhodnutí. Kromě uvedených faktorů, podílejících se na rozhodování, jsou důležité i informace o postojích jiných lidí a vliv nečekaných událostí. Důležité jsou zejména postoje blízkých a těch, na kterých je jedinec závislý a konečně i jistá míra ochoty riskovat, nebo nejistota a obavy z rizika.

Reakce po nákupu jsou závislé na míře spokojenosti se zakoupeným zbožím, která

je dána rozdílem mezi očekáváním a aktuálně vnímanou kvalitou a užitnou hodnotou zboží. V závislosti na své povaze reaguje buď pasivně (nepodniká nic) nebo aktivně. Může bojkotovat značku, upozornit okolí nebo může hledat nápravu právní cestou, zboží reklamovat, podat stížnost oficiálním institucím, kritizovat prostřednictvím médií.

Proces rozhodování o koupi nového druhu zboží obvykle zahrnuje pět stádií:

- uvědomění si a registrace novinky
- zájem o registrovanou novinku vyvolaný novými, netradičními vlastnostmi, vyhledávání dalších informací,
- zvažování možnosti seznámit se blíže s výrobkem, případně si jej vyzkoušet,
- konfrontace poznatků a informací s praxí, pokud bylo umožněno výrobek vyzkoušet,
- objevují se první kupci nového výrobku, ale úspěšnost produktu na trhu lze hodnotit až později.

V přijímání nových výrobků jsou mezi lidmi velké individuální rozdíly, které jsou dány ochotou riskovat, věkem, zájmy, celkovou životní situací a sociálními podmínkami. Proces rozhodování přirozeně ovlivňují i některé obecné charakteristiky nabízeného produktu. Má-li být nový výrobek přijat, musí se jevit jako relativně výhodný ve vztahu k existujícímu zboží, musí být kompatibilní s hodnotami, zkušenostmi a potřebami lidí žijících v dané společnosti a měl by představovat možné řešení jejich aktuálních životních problémů.

Dalším faktorem, který ovlivňuje rozšíření nových výrobků je jejich komplexnost a složitost při používání. Čím je produkt komplexnější, tím déle trvá jeho přijetí na trhu. Jako pozitivní se jeví možnost pronájmu na určitou dobu, po jejímž uplynutí lze zboží koupit nebo vrátit. Pro rozhodování je pochopitelně důležitá i cena nového výrobku a perspektivy jejího vývoje.

Kromě rozdílů v přístupu různých jedinců se při rozhodování uplatňuje i fakt, že tentýž spotřebitel volí vůči témuž zboží v různých situacích odlišné strategie jednání.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

- **Popište faktory ovlivňující spotřební chování.**
- **Jak v procesu rozhodování spotřebitele působí selektivní percepce, selektivní přepracování a selektivní paměť?**
- **Popište jednotlivé fáze v rozhodování spotřebitele o koupi zboží.**
- **V čem se liší rozhodování pro koupi nového výrobku od rozhodování o koupi výrobků již „zavedených“?**

Použitá a doporučená literatura

- BEDRNOVÁ, E., NOVÝ, I. Psychologie a sociologie řízení. Praha: Management Press, 1998
 BEDRNOVÁ, E. Psychologie prodeje. Praha: Fortuna, 1995
 NOVÝ, I. Sociologie pro ekonomy. Praha: Grada Publishing, 1997

II. SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

1. Úvod a charakteristika

S čím mě seznámí tato kapitola:

Uvedení do obecné charakteristiky a definice sociální patologie. Seznámení s předmětem a metodou sociální patologie zkoumající jevy, které pro svou škodlivost ohrožují společnost, její uspořádání, stabilitu a řád jako celek i její jednotlivé členy - občany.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Deviace, deviantní chování, patologické chování, patologická skupina, endomorfie, mezomorfie, ektomorfie.

1. Úvod, charakteristika

S rozvojem civilizovaných společností dochází též k nárůstu jejich negativních stránek či projevů. Člověk musí řešit značné množství životních situací, životní tempo se zrychluje, mezilidské vztahy jsou komplikovanější a komplikovanější. Mnozí jedinci proto zákonitě hledají řešení pro naplnění života nesprávným způsobem. Vznikají sociálně patologické jevy.

Sociální patologie představuje shrnující pojem pro nezdravé, nenormální, obecně nežádoucí společenské jevy, tzn. společensky nebezpečné, negativně sankcionované formy deviantního chování, ale hlavně pro studium příčin jejich vzniku a existence.

Pojem sociální patologie zavedl do sociologie H. Spencer, když hledal paralely mezi patologií (chorobou) sociální a patologií (chorobou) biologickou, mezi biologickým organismem a společenským organismem, jejich strukturami a funkcemi (Spencerovský biologismus byl hlavní příčinou pozdějšího zamítání sociální patologie a jeho nahrazování pojmy sociální deviace nebo sociální dezorganizace).

Pro pochopení problému je vhodné pokračovat v krátkém exkurzu do dějin sociální patologie:

- E. Durkheim považoval sociální patologii za vědu o chorobných a nepříznivých skutečnostech, činech, způsobech chování, jež se odchyľují od stanovených norem, ale zároveň jsou organickou komponentou života sociálních celků. V tomto smyslu pak nemoc nelze stavět proti zdraví, neboť to jsou komplementární, vzájemně se osvětlující projevy biologického a sociálního života. Durkheim poukazoval i na některé pozitivní funkce sociálně patologických jevů. Obtížnost vymezení patologického jednání v sociální i biologické sféře vyplývá z obtížnosti definování normality.

- Na přelomu 20. století byly mezi sociálně patologické fenomény řazeny především kriminalita, sebevražednost, alkoholismus, homosexualita a jiné sexuální odchylky, prostituce, rozvodovost, nezaměstnanost, válka a později sem přibýly narkomanie a chuligánství. Převažující popisnost prvních prací o sociálně patologických jevech vedla k námitkám, že sociální patologie není vědeckou disciplínou, ale jen sbírkou sociálních problémů a statistických přehledů. Ještě dnes ji někteří autoři (A. Podgorecki) považují spíše za ekлекtní soubor problémů různých druhů deviací, jejich determinant a funkcí.
- Pokusy o vysvětlování sociálně patologických jevů směřovaly v první polovině 20. století k hledání příčin ve faktorech biologických, v dědičné či vrozené zátěži (kriminální antropologie), vlivu rasy (genealogické studie, teorie rasové nerovnosti), ve faktorech psychologických, jako jsou poruchy struktury osobnosti, extrémní psychická zátěž, nesoulad mezi id, ego a superego (psychoanalytická škola), v naučeném sociálním chování (teorie učení, teorie nápodoby) a ve faktorech sociálních, zejména v patologické struktuře rodiny a dalších primárních skupin, ve vytváření specifických subkultur a kontrakultur, v industrializaci, vlivu masových médií, ve vzniku společnosti blahobytu, v koncentraci obyvatel ve velkoměstech apod. (teorie diferenciální asociace, teorie nátlaku, teorie zábran).
- V polovině 20. století byla v sociální patologii aplikována Mertonova teorie anomie, operující s typy přizpůsobování podle přijetí či zamítnutí definovaných cílů a institucionalizovaných prostředků k jejich dosažení. Např. kriminální či prostituční chování bylo vysvětlováno akceptováním cílu a současně odmítnutím legitimních způsobů jejich dosažení. S. Dinitz, R.R. Dynes a A.C. Clark vytvořili 5 základních typů sociálně patologických deviací jako odchylek od normativního řádu (náboženské či jiné ideologie, právních norem, ideálu fyzické a duševní normality apod.) Aplikace teorie anomie vyvolala řadu výhrad zdůrazňujících jak její jednostrannou orientaci na kulturní a sociální faktory, tak obtížnou aplikovatelnost ve výzkumech. E. Lemert, odmítající vycházet z anomie jako jediného zdroje sociálně patologických jevů, upozornil na to, že je někdy velmi obtížné rozlišit mezi tím, co je cílem, a tím, co je prostředkem k jeho dosažení, i na to, že původní prostředek se může proměnit v cíl. Lemert zavedl do studia sociálně patologických jevů pojem stigmace. Jestliže se anomická teorie orientovala na činy nebo chování označované za deviantní, pak se teorie stigmace orientuje na nositele těchto činů a chování. Pro sociální patologii je důležité, že deviantní není jednání odchylující se od normy, ale takové, které je deviantní označeno. Teorie sociální stigmatizace se v této souvislosti orientuje na studium situace, v níž došlo k označení jedince za odlišného, patologického, deviantního, tedy ke stigmatizaci, na reakci jedince a na změnu chování skupiny, jež stigmatizovala. Především jde o proces posilování vědomí odlišnosti vytvářením vlastních hodnot a norem chování, izolováním se. Hlavní námitkou vůči této teorii je, že věnuje malou pozornost příčinám stigmatizování jedince a že zavádí nové, z metodologického hlediska mnohem obtížněji kvantifikovatelné kritérium reakce prostředí. Je třeba přiznat, že nedostatkem většiny dosavadních

pokusů o vysvětlování příčin vzniku sociálně patologických jevů byl a i nadále zůstává neintegrativní přístup. Jejich vznik a existence je výslednicí souhry působení biologických, psychologických, sociálních, kulturních a dalších faktorů.

V každé společnosti existuje mnoho, ať již tradovaných, zaužívaných, psaných nebo uměle vytvořených a vyžadovaných pravidel lidského chování. Všechna tato pravidla - normy společenského chování včetně zaužívaných zvyklostí se v průběhu času mění. To, co je považováno za normální nebo za odchylku od normy vystupuje až v souvislosti s historickým srovnáním. Ne každá odchylka musí být deviací nebo zločinem. Převážně však odchylky od stanovených pravidel chování jsou posuzovány jako protisociální jednání. Názory na určité jevy se mění podle doby, regionu nebo rozvoje společnosti. Nejmarkantněji můžeme posun pozorovat na přístupu k mravnosti nebo drogovým závislostem. To, co společnost pobuřovalo před několika lety, je dnes považováno za běžné. Dá se předpokládat, že se určitě vlivem času a poznáním nových skutečností pozmění náhled společnosti na ty problémy, které nás v současné době pohoršují.

Variabilnost jednání osob v rámci daných sociálních jevů způsobuje, že některé formy chování jsou považovány za krajní, nenormální a pro společnost v dané chvíli za nebezpečné. Formy chování posouzené společností za normální se upraví jejich schválením resp. systémem zákazů, příkazů a sankcí práva. Každá společnost si hranice mezi oběma krajnostmi stanovuje sama, podle vlastního kulturního vývoje, sociálního dění, obyčejů a zvyků, ale zejména k výskytu nových krajností, který stávající stav ohrožují. Právní úprava, většinou ad post, deklaruje normální stav a postihuje odchylky právě označované za jednání protisociální.

Právní úprava a zájem společnosti na jejich respektování a dodržování vyžaduje i systém kontroly. Sociální kontrolu potom zajišťují specializované složky (policie, vězeňství, soudy aj), a zejména základní sociální skupina, kterou je rodina, vedle nich také určitá sociální společenství (sousedé, charity, zájmová sdružení) a sociální autority (učitelé, představitelé státu, vědy, církve apod.). Vývoji také podléhají i sankce, které se za porušení norem ukládají. Od obvyklých, většinou fyzických trestů, přes právo útrpné, zohyžďující fyzické tresty až po tresty smrti v zájmu společnosti.

Za sociálně patologické jevy jsou označovány ty sociální jevy, které pro svou škodlivost ohrožují společnost, její uspořádání, stabilitu a řád jako celek i její jednotlivé členy - občany.

Určitá část sociálně patologických jevů je proto definována v právním řádu a jejich překročení podléhá trestnímu postihu. Deviantní chování je porušením společenské normy, ale nemusí ještě vznikat trestní odpovědnost. Určité odchylky jsou společností akceptovány, popř. tolerovány (hnutí anarchistů, skinheads, náboženské sekty apod.). Deviantního jednání se dopouští jednatel sám nebo, a to častěji, ve skupině osob. Obecně lze **sociální skupinu** charakterizovat, jako určitý počet osob spojených určitými vztahy, kterými se odlišují od jiných skupin ve společnosti. Stejnou charakteristiku lze použít i na vymezení pojmu **sociálně patologická skupina - sdružení**, u něhož je dominantním znakem účelovost, dosažení určitého prospěchu, užitku i zisku. Příkladem sociální skupiny resp. sociálně patologické skupiny je mládež, která má nejvíce tendencí

inklinovat k zapojování se do sociálních skupin v pozitivním i negativním smyslu.

Předmět a metoda

Předmětem sociální patologie jsou sociálně patologické jevy, které jsou negativní povahy, a proto jsou společensky nežádoucí, škodlivé a nenormální. Sociální patologie tyto jevy popisuje, charakterizuje a vyhodnocuje z pohledu jak statického, tak i dynamického. Na základě svého obsahu sdružuje odborníky a specialisty k hledání a poznávání jejich příčin. Zabývá se preventivními postupy a dává doporučující systémy na opatření. Tak jako jsou sociální jevy velice pestré a složité, tak je pestrý i výskyt patologických jevů v sociálním prostoru, v oblastech společenského života. Za patologické lze považovat ve své podstatě vše, co neodpovídá daným morálním a právním normám, event. je namířeno proti nim, nebo se zásadně odchyluje od toho, co je z obecného pohledu považováno za prospěšné a správné. Sociální patologie zahrnuje i v širším smyslu do svého předmětu jakýkoli sociální jev, vychýlený od svého normálu. Nenormální, patologickou, škodlivou aj. se záležitost stává, když defekt ve smyslu poruchy biologické, psychické nebo sociální, výraznou měrou přeroste rámec obvyklostí a stane se poruchou sociálních vztahů.

SOCIÁLNÍ PATOLOGIE

Sociální patologie je shrnující pojem pro nezdravé, nenormální, obecně nežádoucí společenské jevy, tzn. společnosti nebezpečné, negativně sankcionované formy deviantního chování, ale hlavně označení pro studium příčin jejich vzniku a existence. Do sociologie zavedl tento pojem Herbert Spencer, který hledal paralelu mezi patologií (chorobou) sociální a patologií (chorobou) biologickou, mezi biologickým organismem a společenským organismem, jejich strukturami a funkcemi. Spencerovský biologismus je hlavní příčinou pozdějšího zamítnutí pojmu sociální patologie a jeho nahrazení pojmem sociální deviace.

Sociologie deviantního chování

Jedná se o sociologickou disciplínu, která se zabývá výzkumem a teorií chování, jež se odchyluje od společenských nebo skupinových norem, přičemž jde o odchylku ve směru chování společensky nežádoucího, neaprobovaného, odmítavého nebo dokonce trestného. Deviace má univerzální charakter, to znamená, že existuje ve všech společnostech, všude tam, kde lidé spolu přicházejí do styku a žijí ve skupinách. Neexistuje žádná společnost či kultura, která by měla zcela konformní chování svých členů s absolutní absencí deviace.

Deviaci můžeme definovat jako nepřizpůsobení se dané normě nebo sadě norem, které jsou významným množstvím lidí akceptovány v určité komunitě nebo společnosti. Z této definice vychází i většina sociologických teorií.

Podle tradičního názoru T. Hobbese se člověk v dávnověku nacházel v tzv. **příroze-ném stavu**, který byl charakteristický tím, že v něm individuum mělo pouze práva, ale žádné povinnosti. Každý byl svým vlastním soudcem a mohl dělat vše, co on sám chtěl bez toho, aby mu někdo do tohoto práva zasahoval. Protože neexistovaly žádné zákony, žádná závazná pravidla pro všechny, nemohla existovat ani konformita, ani deviace, vše

bylo dovoleno. Tento stav však byl *válkou všech proti všem*, a proto nemohl uspokojovat přirozenou lidskou potřebu jistoty. Pro dosažení této záruky se tak lidé zřikají svých přirozených práv a uzavírají spolu tzv. přirozenou smlouvu, sdružují se do společnosti a stanoví pravidla, která jsou závazná pro všechny. Teprve se vznikem zákonů a všeobecně závazných společenských norem se tedy člověk stává buď konformním (normy respektuje) nebo deviantním (normy porušuje).

Normy můžeme respektovat na základě vlastního přesvědčení o jejich správnosti, ale většinou budeme pravidla dodržovat proto, že s jejich porušením je spojena sankce. Všechny sociální normy jsou doprovázeny sankcemi, které slouží jako ochrana proti nekonformitě. Sankce je tak jistou reakcí na chování jednotlivce nebo skupiny, která má zajistit, aby chování bylo v souladu s danou normou.

Sankce mohou být především **pozitivní** (udělení pochvaly za konformitu) nebo **negativní** (trest za chování, které není konformní), ale mohou být též **formální** (tam, kde existuje speciální skupina lidí nebo organizace, jejímž úkolem je zajišťovat, aby určitý druh norem byl dodržován), či **neformální** (jež více spočívají na spontánní reakci okolí než na organizovanosti).

Všude tam, kde budou existovat pravidla a sociální normy, jejichž dodržování bude kontrolováno, bude existovat i institut sociální kontroly.

Chování, které má být konformní, musí být kontrolováno, aby byl zajištěn soulad s danými normami. Konformita, deviace a kontrola spolu úzce souvisí. Pokud má společnost fungovat, musí mít vybudované mechanismy, kterými své členy přinutí ke konformitě se sociálními normami. Základní kontrolní mechanismy mohou být dvojího druhu: **vnitřní kontrola** (aktér kontroluje sám sebe) a **vnější kontrola** (aktér je kontrolován okolím). Tyto dva druhy kontroly mají tendenci působit simultánně.

Vnitřní kontrola může existovat u toho, kdo má vytvořeny individuální kodexy příslušného chování. Tato sféra může být ovlivněna celou řadou faktorů: pozitivním sebehodnocením, silou ega, mírou frustrační tolerance či pocitem sociální odpovědnosti apod. Jednotlivé kodexy správného chování jsou vytvořeny v procesu socializace.

Vnější kontrole je vystaveno chování jednotlivce ze strany jeho okolí. Nositelé této kontroly mohou být vrstevníci, přátelé, rodiče, případně lidé, se kterými je daná osoba v úzkém kontaktu (neformální kontrola), nebo soudy, policie, vězení, psychiatrické léčebny apod. (formální kontrola) jako speciální orgány a organizace, které byly vytvořeny proto, aby aplikovaly nátlak na jednotlivce s cílem dosáhnout konformity jeho chování. Formální systém společenské kontroly (v podobě trestů) pravděpodobně nejvíce zabraňuje lidem, aby se chovali deviantně vůči těm pravidlům, která jsou obsažena v zákonech, tedy těch normách, na jejichž dodržování společnosti trvá.

Deviantní chování se však nevztahuje pouze k jednotlivci, ale zahrnuje i jednání celých skupin. Se zvyšující se solidaritou a integrací skupiny může deviace dokonce růst.

Existuje mnoho přístupů k výkladu deviantního chování. Různé teorie soustřeďují svou pozornost na proces socializace, rozbor faktorů podporujících deviaci, případně se zaměřují na sociální kontext, ve kterém ke vzniku deviací dochází.

V základní rovině můžeme rozlišovat tři základní skupiny teorií deviace: **biologické, psychologické a sociologické** - které však nic nevypovídají o tom, jak deviaci chápe lékař, kněz, soudce nebo sociální pracovník, tedy všichni ti, kteří každodenně přicházejí do styku s těmi, kteří jsou definováni jako devianti.

V průběhu vývoje se vyčlenilo několik *tradičních* pohledů na deviantní chování - **absolutistický, morální, medicínský a statistický**:

Absolutistický pohled je historicky nejstarší. Jeho základem je představa společenských vědců a nakonec i běžných aktérů, podle níž ve společnosti existují zcela jasná sociální pravidla, která jsou zřejmá a srozumitelná pro všechny lidi. Jiné chování je nepřijatelné - deviantní. Tato pravidla však neplatí pouze v dané společnosti, ale vztahují se na všechny společnosti, a proto určitý deviantní akt bude deviantním aktem bez ohledu na sociální kontext, ve kterém se odehrával. Absolutistická perspektiva vychází z předpokladu, že každý člen společnosti souhlasí s určitými pravidly a sociálními normami - pokud ne, je deviantem a společnost má právo i povinnost se k němu jako k deviantovi chovat - kontrolovat, soudit, trestat. Protože je zcela přesně vymezeno pravidlo správného chování, tak je jednoznačně dáno i chování nekonformní, a to bez ohledu na sociální prostředí, které tvorbu tohoto jednání ovlivnit nemůže. Jevy jako prostituce, homosexualita, užívání drog, krádeže či vraždy jsou tak deviantní ve všech dobách a kulturách. Tento pohled byl značně populární a rozšířený nejen mezi sociology a jinými humanitními vědci, ale především v samotné veřejnosti.

- Z **morálního pohledu** je deviace nemorální a asociální. Určené chování je (podobně jako z absolutistického pohledu) jako deviantní označováno ve všech situacích a ve všech společnostech. Toto tvrzení je však ještě doplněno předpokladem, že deviace je špatná a zlá. Ti, kteří se chovají deviantně, jsou zcela zákonitě nemravní, asociální a zlí. Podobně jako absolutisté i moralisté předpokládají, že ve společnosti existují dva druhy lidí (kterým odpovídají dva druhy chování): **morální nedevianti a nemorální devianti**. Deviantem se člověk rodí, nemorálnost ho poznamenává duševně i fyzicky a společnost mu pouze přisuzuje příslušnou nálepku. Postižené dítě narozené vinou lékařů nebo díky ekologicky závadnému prostředí, svobodná matka bydlící se svými dětmi na malé vesnici, podnikavý soused, jehož fyziognomie vypovídá o židovském původu, spolužák, který se chová divně - ti všichni mohou být potencionálně označeni za morální devianty a vyobcováni z dané společnosti pro svou odlišnost, a tím i špatnost.

- **Medicínský pohled** je jedním z dalších přístupů, který své současné místo našel i v současné sociologické literatuře v rámci tzv. **sociální patologie**. Deviantní chování bylo označeno jako esenciálně patologické, tj, jako příznak společenské nemoci. Mezi lidským a společenským organismem je vedena analogie. Deviace je považována za nemoc a za produkt nesouladu mezi jednotlivými částmi systému. Stejně tak jak funguje zdravý člověk - bez bolesti, bez zármutku - může fungovat i samotná společnost. Pokud tomu tak není, je organismus postižen na zdraví, a proto nemůže hladce fungovat. Rozšíření určitých jevů, jako kupř. prostituce, homosexualita, zneužívání dětí, krádeže apod. signalizuje, že společnost není v pořádku. Sociálně patologické pojetí, které je stejně absolutistické jako pohledy předcházející, protože polarizuje skutečnost na dvě protikladné sféry, mezi nimiž není žádná šedá zóna, na dlouhý čas poznamenalo ráz především evropské sociologie.

- **Statistický pohled** jako jediný z tradičních pohledů není absolutistický. Deviace je chápána jako určité chování, které je atypické, které variuje kolem průměru nebo modu. Každou odchylku od statistické normy tak lze považovat za deviaci (a proto i každý člo-

věk může být v určitém ohledu deviantem). Tento pohled je sice prost omylů pohledů předcházejících, přesto však je rovněž chybný: nebere v úvahu schopnosti lidí vybírat si své vlastní chování a ignoruje sociální kontext, v němž jsou deviace definovány nejmocnější skupinou, nezachycuje interpersonální reakce, společenské standardy či mínění veřejnosti a nebere do úvahy ani varianty přinucení ke konformitě. Je sice fakt, že většina statisticky definovaných závažných deviací se odlišuje od průměru, ale tyto vlastní variace jsou mnohem méně významné než jsou sociální definice a soudy, které určují, co je deviantní a co je konformní s danými sociálními normami. Statistický pohled na deviace je typický především pro ty humanistické disciplíny, které na prvním místě preferují empirický výzkum a výsledná data bez hlubší teoretické analýzy.

- Od tradičních pohledů je třeba odlišit současný **relativistický přístup**, podle kterého lze chováním, ideám, kulturním symbolům a dalším sociálním produktům porozumět pouze v kontextu té kultury a společnosti, jejíž jsou organickou součástí. Deviace tak může být interpretována pouze z hlediska toho sociokulturního kontextu, ve kterém se přihodila. Je potom z tohoto pohledu deviantem ten, kdo se nahý prochází po nudistické pláži, kdo měří přes dva metry a hraje basketbal, kdo zabíjí v době války, kdo vykřikuje nacionalistické nesmysly uprostřed skupiny stejně smýšlejících blouznivců? Všechny tyto jednotlivé varianty jsou determinovány prostředím, v němž se odehrávaly. Relativistický pohled se tak snaží vyhýbat všem úskalím a problémům, které přinášejí pohledy předcházející a snaží se na deviantní chování dívat jako na chování, které je definováno jako deviantní v jednom kontextu, zatímco ve druhém může být zcela konformní. Jednání označované za škodlivé a nežádoucí může být ve druhé společnosti vysoce pozitivně hodnoceno.

V základu kulturního relativismu je tedy obecné tvrzení, že určitá skutečnost či jev, který je definován jako deviantní v dané situaci, nemusí být deviantním vždy a všude. To, že jisté chování není považováno za konformní, je výsledkem celé řady faktorů, které ovlivňují skupinovou odpověď a definici deviace. Nejdůležitějšími faktory této kategorie jsou: **čas, prostředí, situace a sociální status aktéra**.

- **Z hlediska času:** chování, které je v určitém období považováno za deviantní, může být považováno za nedevariantní v období druhém a naopak.
- **Z hlediska prostředí:** jednání, které je v určité společnosti považováno za deviantní, může být v jiné společnosti zcela konformní. Odlišnosti se však mohou objevovat i v rámci jedné společnosti, kdy rozdílné subkultury budou vyznávat rozdílné normy, které se zcela jistě budou jevit jako deviantní nejen vůči základním pravidlům celé společnosti, ale i vůči normám jiné subkultury.
- **Z hlediska situace:** chování definované jako deviantní v jedné situaci ještě nemusí být ve stejném čase i prostředí nekonformní i v situaci jiné. Každá společnost toleruje jistou míru nezvyklosti a excentričnosti chování. Míra tolerance závisí na stupni otevřenosti společnosti. Čím je společnost uzavřenější, tím je tolerance menší a sankce za porušení konformity větší. To však nic nemění na faktu, že deviantním se v určité situaci může stát jakékoliv běžné chování individua.
- **Z hlediska sociálního statutu:** určité biologické a sociální charakteristiky člověk získává narozením bez toho, aby je mohl ovlivnit: pohlaví, věk, rasa, národnost apod. Jiné charakteristiky ovlivnit může: vzdělání, manželství, zaměstnání. Dané získané charakte-

ristiky spolu asociují, a tím ovlivňují sociální status, postavení individua v rámci určité společnosti.

Závěrem této subkapitoly lze říci, že deviantní chování představuje takové jednání, které není konformní s obecně přijatými normami. Nedodržení daných pravidel je většinou doprovázeno sankcemi, které mohou být formální, neformální, pozitivní či negativní. To, co je označováno jako deviantní, se může měnit z času na čas a je determinováno daným prostředím, situací a sociálním statutem samotného aktéra.

1.2. Teorie sociálních deviací

Z velkého množství existujících teorií deviace lze vyčlenit tři základní teoretické proudy, a to: **biologický** (nacházející příčinu deviace v genetických, anatomických a fyziologických faktorech), **psychologický** (kladoucí důraz na osobnost člověka, motivaci, agresi, frustraci či sílu ega) a **sociologický** (zdůrazňující rozhodující vliv prostředí a sociokulturních či skupinových faktorů). Přesto, že některé teorie působí v současné době poněkud archaicky, je vhodné se s nimi, alespoň v nástinu seznámit, protože všechny mohou rozšířit oblast našeho porozumění lidského chování, a to jak deviantnímu, tak konformnímu.

Biologické teorie deviace

Biologické teorie jsou nejstaršími teoriemi deviace. Svou pozornost zaměřují především na studium kriminálního chování a analýzu zločinu, který je podle jejich mínění páchán biologicky determinovanými jedinci.

- Největšího ohlasu dosáhla **italská pozitivistická škola kriminologie**, která se rozšířila ve druhé polovině 19. století. Biologické teorie se snaží dokázat, že existují typy lidí, kteří jsou deviantně disponibilní. Tyto typy jsou rozeznatelné na základě měřitelných anatomických charakteristik. Za zakladatele lze považovat **Cesare Lombroso** (1835 - 1909). Základní pozornost věnoval Lombroso identifikaci zločinných typů a objevení sil, které tyto typy produkují. Výhodiskem Lombrosovy práce se stala analýza početného vzorku "obyvatel" italských věznic, která vyústila v představu existence určitých typů rodilých zločinců. Zločinci se tak od "normálních" lidí odlišují typickými stigmaty a fyziologickými anomáliemi. Jejich znalost pak umožňuje odhalit potencionálního narušitele zákona. Lombroso jednotlivé typy identifikoval především na základě rozboru tvaru lebek.
- V Evropě byla ve 20. a 30. letech velice populární typologie německého konstitucionalisty **Ernsta Kretschmera**, který dokazoval, že ve stejném poměru, v jakém jsou zastoupeny v populaci, se určité typy lidí dopouštějí protiprávního jednání.
- V USA byla biologickou inspirací ztelně poznamenána typologie vynikajícího antropologa **Ernesta A. Hootona**, který na základě statistického šetření došel k závěru, že existují jisté fyzické znaky a zvláštnosti, které delikventy odlišují od normálních lidí. Zjistil, že trestanci jsou ve srovnání s ostatními morálně, intelektuálně, morfologicky i geneticky degenerováni.
- Nedlouho od zveřejnění Hootonovy práce se velké pozornosti dostává koncepci profesora harvardské univerzity **Williamu H. Sheldonu**, který se inspiroval typologií Kretschmera a vytvořil klasifikaci lidských typů (trojdílné třídění) do tří kategorií: **endomorfní**, **mezomorfní** a **ektomorfní**, které se od sebe odlišovaly jak silou temperamentu, tak i

rozdílným stupněm mentální úrovně.

Endomorfie je charakteristická mělkostí a oblostí tvarů. Tento typ se vyznačuje krátkými údý, malými kostmi a hladkou kůží. Je vlastní lidem, kteří jsou uvolnění v postojích i pohybech, mají rádi fyzické pohodlí, milují jídlo a pití, jsou družní, snášenliví, ale často samolibí, vyhledávají společnost, nenávidí samotu, lpí na obřadech, rituálech a rodinných vztazích, udržují styky s přáteli z dětství, snadno se vzrušují a své pocity projevují otevřeně.

Mezomorfie se vyznačuje tvrdostí, pravoúhlostí tvarů, kostí a poměrnou převahou svalů a spojovacích tkání. Stavba těla je výrazně muskulární. Mezomorfní jedinec je bez zábran, agresivní v postojích i pohybech, fyzicky miluje dobrodružství a vzrušení, je extrovertní, plný energie, má dobrou fyzickou kondici, je výbušný, rád ovládá lidi, má rád riziko a těší ho boj, často je však bezohledný, necitelný vůči bolesti, lhostejný a citově nestálý.

Mezomorfní typ má k páchání protiprávního jednání ty nejlepší předpoklady.

Ektomorfie je synonymem pro křehkost a lineárnost tvarů (hubenost), které jsou dominantní u lidí s křehkými drobnými kostmi, vyčnívajícími žebry, malým obličejem a hezkými vlasy. V poměru ke svému tělu má tento typ také největší mozek. Ektomorfní člověk je bystrý, chápavý a senzitivní, má rychlou reakci, ale je introvertní, miluje soukromí, ve společnosti často upadá do rozpaků, je citlivý vůči bolesti, ale chybí mu sebeovládání a vnitřní rovnováha.

- Nové přístupy, které se po 2. světové válce objevují, se spíše než antropologií inspiřují poznatky z genetiky, jež se v té době stává populární. Velkými propagátory **genetické teorie zločinu** se stali britští kriminologové, kteří se domnívali, že našli genetickou příčinu kriminality, a to v abnormalitě chromozómů. Jedná se o tzv. Klinefelterův syndrom - narozený jedinec má o chromozóm víc a výsledná kombinace chromozómového zápisu má podobu např.: XXX, XXY, XYY atd. Právě na kombinaci XYY, která odpovídá mužskému pohlaví, se zaměřuje pozornost řady kriminologů a biologů. Výzkumy početnějšího vzorku však závěry genetické teorie nepotvrdily.

- Biogenetická koncepce je sice v poslední době na ústupu, ale její zastánci nerezignovali. Dnešní biologické přístupy mají nejčastěji podobu biochemických teorií, které vycházejí z myšlenky, že příčinou deviantního chování může být chemická nevyváženost látek v lidské krvi. Henry E. Kelly tvrdí, že hyperglykémie (přebytek cukru v krvi) může vést k trestnímu jednání, stejně tak jako vitaminový deficit.

Psychologické teorie deviace

Podobně jako biologické teorie, považují psychologické teorie deviaci za úchylku a devianty za nositele jisté abnormality. Z hlediska psychopatologie je deviace považována za nemoc a abnormalita za něco, co je třeba léčit a podrobovat kontrole. V každé společnosti existují chování, která jsou úchylná, deviantní, pohoršující, provokující, nemorální, špatná a společensky nebezpečná.

- **Etiketizační přístup** spočívá v tom, že určité chování je nálepkováno jako deviantní, v jedné společnosti je sankcionalizováno, zatímco ve druhé tolerováno. Týká se to pře-

devším různých projevů sexuálního chování. Tlak sociální kontroly může být tak silný, že jakékoliv chování může být ze strany státu dáno na *index* a sankcionalizováno jako deviantní.

- Proti zjednodušujícímu nálepkování (lékaři, právníky apod.) a chápání deviace jako duševní nemoci vystupují v 60. letech zástupci tzv. antipsychoiatrického hnutí, které představuje radikální opozici vůči stávajícím, dnes již klasickým psychologickým teoriím.

- **Psychoanalytické koncepce** jsou spojovány se jménem **Sigmunda Freuda** (1856 - 1939), který se problematikou deviace a nekonformního chování zabýval zprostředkovatelsky, především z hlediska jejich patologických projevů v individuálním životě jednotlivce. Duševní život jednotlivce je ovládán pudovými silami, které vyvolávají různé způsoby odreagování. Základní lidské pudy - pud sexuální a pud destruktivní - korespondují i se dvěma protikladnými principy, které determinují život každého člověka - **principem slasti** a **principem smrti**. Pokud se člověk chová přirozeně, tak je deviantní ze strany společnosti, a pokud je konformní vůči společenským normám, je deviantní vůči své vlastní přirozenosti. Tímto způsobem si společnost sama vyrábí a vychovává devianty, které pak trestá za porušení svých pravidel.

- **Psychologická teorie Richarda L. Jankinse** navazuje na Freudovu strukturu - id, ego, superego - a autor definoval tři základní typy špatně uspořádané struktury psychiky individua:

Typ I. je charakteristický tím, že jedinec má nadměrně rozvinutý obranný krunýř, jedná se o uzavřeného, introvertního člověka, který na vlastní vnitřní konflikty není schopen reagovat jinak než neuroticky - záchvatem úzkosti, strachu apod.

Typ II. je v opozici k prvnímu typu. Zařazuje sem tzv. nesocializované agresivní individuum, které se ze svého obranného krunýře snaží dostat prostřednictvím útočného a impulsivního jednání.

Typ III. je představován nesocializovaným delikventem, což je jedinec, který sice má vytvořený normální obranný krunýř, ale ten je - v důsledku působení rušivých vlivů prostředí - značně oslaben. Produktem tohoto deficitu je deviantní chování na základě primitivních impulsů.

- O integraci psychoanalýzy s dalším psychologickým směrem - behaviorismem se pokusil John Dollard, který je představitelem tzv. **teorie frustrace a agrese**. Předpokládá, že člověk má určité vrozené instinkty, které zásadním způsobem ovlivňují jeho vývoj. Vybítí agresivního jednání (denunciace, urážka, zabití, sebevražda...) vede ke zklidnění jedince a k návratu do normálu.

- **Teorie obrany**, jako specifická koncepce spojující psychoanalýzu se sociologickým poznáním, byla sice akceptována celou řadou sociologů, ale byla rovněž kritizována za přílišný psychologismus. Tato teorie považuje za deviaci mechanismus obrany. Podle této teorie má každý člověk určitá přání, která mohou být v rozporu buď s danými sociálními normami, nebo se svědomím individua. Pokud tento rozpor existuje, objevují se stavy úzkosti a pocity viny, které mohou ústit v nekonformní jednání. Deviantní akt pak představuje nástroj obrany, jímž se individuum brání účinkům stresu.

- **Behaviorismus** se zaměřuje na studium lidského chování. Deviaci interpretuje ve schématu S - R (stimul - reakce). Tuto jednoduchou reakci se snaží odstranit **neobehaviorismus**, který nabízí schéma S - O - R (stimul - organismus - reakce).

- **Koncepce Johna Bowlbyho** se nedomnívá, že by deviace byla dědičná, ale spíše se jí snaží vysvětlit z hlediska analýzy rané dětské socializace, kdy se vytváří první postoje vůči společenským normám, zákonům a hodnotám.

Sociologické teorie deviace

Sociologické studium deviace se zaměřuje v tomto textu pouze na výklad tří základních sociologických přístupů: **strukturálního funkcionalismu, teorie konfliktu a interpretativní sociologie**. Souhrnně lze prezentovat takto :

- **Teorie anomie** - produktem nedostatečné sociální regulace je stav "bezzákonnosti" stav, kdy ve společnosti přestávají platit zákony. **Durkheim** jako představitel anomického pojetí deviace se domníval, že porušení sociální stability má za následek rozvoj patologických forem dělby práce a nárůst napětí a konfliktů mezi jednotlivými částmi struktury. Dochází k *rozbití struktury obecných pravidel* a výsledkem je anomie. **Robert King Merton** tvrdí, že deviace není výsledkem patologické osobnosti, ale je produktem struktury společnosti i její kultury. V této souvislosti Merton demaskuje mýtus *amerického snu*, podle něhož mají všichni stejnou příležitost dosáhnout bohatství a individuální úspěch, a rozvíjí koncepci tzv. adaptivních mechanismů, kterým individuum reaguje na vzniklou situaci.
- **Subkulturní teorie** tvrdí, že deviace je výsledkem konformity s normami a hodnotami těch skupin, jichž jsou individua členy. Příslušníci určité subkultury se často příliš neodlišují od dalších členů společnosti. Základní odlišnost je však v oblasti norem - subkultura uznává jiná pravidla a jiné hodnoty, než jsou ty, které uznává konformní většina, a proto přirozeně produkuje chování, které lze z hlediska společnosti označit za deviantní.
- **Teorie kulturního přenosu** vychází z představy, že deviace je součástí subkulturních vzorců, jež jsou novým členům skupiny předávány v procesu jejich začleňování do skupiny. Myšlenka, že deviace je přenášena sociálním učením a socializací, se stala základem koncepcí dalších teoretiků.
- **Teorie sociálního učení** předpokládá, že deviantní i konformní chování je především determinováno sankcí, která za ně následuje, a to jak sankcí pozitivní, tak negativní.
- **Etiketizační teorie** - deviantní chování nelze brát jako určitý typ jednání, který na sebe bere izolované individuum. Spíše je výsledkem lidské interakce, lidského interpretování, definování a hodnocení jak vlastního jednání, tak jednání druhých. Deviace je určitou nálepkou, která slouží falešnému obvinění chudých bohatými, žen muži, mladých lidí starými, minoritních skupin majoritními atd. Společnost si vždy hledá vhodného obětního beránka, kterého pak prezentuje veřejnosti.

Shrnutí

Pojem sociální deviace označuje každé sociální chování, které porušuje nějakou sociální normu a je proto určitou částí společnosti odmítáno. Deviace se mění v závislosti na kulturním prostředí, na sociálním prostoru a čase.

Pojem sociální deviace zahrnuje tak rozmanitá chování jako je vypjatý feminismus, homosexualita, prostituce, politická ortodoxie, rasismus, kriminalita, alkoholismus, narkomanie atd., fenomény, které nás trápí a zneklidňují. Každá společnost v přechodu - a naše společnost se nachází v tomto smyslu v situaci bezprecedentní - je přímo nabita deviantními fenomény.

Je vcelku obecně přijímáno, že existují tři základní přístupy ve zkoumání sociální deviace - **biologický, psychologický a sociologický**. Nejpropracovanější jsou přístupy **sociologické**.

Novější teorie vycházejí z empiricky prověřeného faktu kulturní variability hodnocení určitých aktů jako deviantních, z čehož se odvozují dva negativní a dva pozitivní závěry.

Negativní závěry:

- Deviace není inherentní vlastností určitých forem chování, ale je vlastností, kterou na ně klade veřejnost.
- Pravidla a normy nemají absolutní charakter, tzn., že neplatí předpoklad absolutistů, že normy :
  - jsou nutné
  - jejich význam je jednoznačně určitý,
  - jsou kompletně uspořádány pro všechny možné situace,
  - jsou univerzální,
  - jsou nadčasové,
  - jsou sankcionalizovány nezávisle na členech skupiny.

Pozitivní závěry:

- Deviace je funkcí vnímání a hodnocení určitých forem chování společností, jehož se akt týká nebo jež je s ním seznámeno.
- Deviace je funkcí sociální kontroly, oficiální (tvůrců práva, realizátorů sankcí atd.) i neoficiální (veřejné mínění, skupinové hodnocení).

Aby šlo o deviaci v sociologickém smyslu, musí být splněny následující charakteristiky deviantního chování :

- **Opakovatelnost** daného jevu (opakování se v určitých časových a teritoriálních řezech).
- **Hromadnost**, tj. distribuce ve větších skupinách populace.
- **Sociální závažnost**, tj. relevance, která je danému chování přisuzována v dané kultuře, společenství či skupině.
- **Etiologie**, která umožňuje predikci výskytu daného jevu.

Pro pochopení sociální deviace je podstatná znalost samotných norem. Studium sociální deviace musí nutně předcházet studium normativního řádu na různých strukturních úrovních společnosti. Každá sociální norma je vybavena sankcí, tzn. že sama předpokládá možnost svého porušení. Kde není norma, není deviace, ale i naopak - každá norma deviaci předpokládá. Sociální deviace vzniká také v důsledku zastaralosti normativního systému.

Studiem sociální deviace se zabývá řada vědních oborů, vždycky ze svého specifického hlediska, např. právo, etika, estetika, ale i etnografie, kulturní a sociální antropologie aj. V rámci sociologie se ustavila a institucionalizovala samostatná disciplína, sociologie deviantního chování.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Definujte pojem *sociální deviace* a pojem *sociální patologie*.
2. Vymezte druhy sociální kontroly a normativnost sociálního systému.
3. Vymezte typologii teorií sociální deviace.
4. Popište biologické teorie sociální deviace.
5. Popište psychologické teorie sociální deviace.
6. Popište sociologické teorie sociální deviace.

Použitá a doporučená literatura

KOLEKTIV. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: SLON, 1994.

KOMENDA, S., KELLER, J. Sociologie pro právníky. Olomouc: UP, 1993.

2. PATOLOGICKÉ ZÁVISLOSTI

S čím mě seznámí tato kapitola:

Kapitola nás podrobně seznamuje s celou řadou patologických závislostí, jejich charakteristikou, dělením a vývojovými fázemi.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Droga, abúzus, alkohol, teorie anomie, teorie memů, tabakismus,

O závislosti se v minulosti hovořilo jen v souvislosti s alkoholem a drogami. Fenomémem současné postmoderní doby je závislostní chování jako součást životního stylu zvláště dětí, mladistvých a mladých dospělých. Kvalitativně jinou, postmoderní společnost, mnozí filozofové a sociologové charakterizují jako společnost, v níž na místo normativní regulace občana nastoupilo svádění konzumenta a na místo legitimizace moci masmédiá. Atributy, které postmoderní společnosti dále přisuzují, jsou: **společnost**

- **ludická** (tj. společnost, která si ráda hraje, společnost, kdy společenská hodnota práce je jakoby oslabena a kdy roste hodnota hry),
- **permisivní** (tj. společnost, která dovoluje více než dovovaly společnosti tradiční),
- **sekularizovaná** (absolutní většina aktivit je nenáboženského charakteru),
- **postmoralistní**,
- **postheroistická** (společnost, která nepotřebuje hrdiny),
- **alibistická** (Kolektiv, 1997).

Závislostní chování se intenzivně šíří do oblastí hracích automatů, sexuálního chování, sledování televize, pracovní činnosti, odborníci zaznamenávají závislosti na jídle, hubnutí, závislost na sektách, kultech a narůstající počty klasicky závislých, tj. na alkoholu, drogách, cigaretách, kávě, čaji apod. Zdá se, že nabídka identifikace je víc než dostatečná. Hrozí nebezpečí, že v dnešním světě padne každý za oběť nějaké závislosti.

Existují různé klasifikace závislostního chování, uvedená klasifikace reprezentuje obecně uznávaný přehled v odborných kruzích.

Nezbytně nutné je vymezení kategorií dětí, mladistvých a dospělých. I v této otázce existuje názorová nejednotnost. Na klasifikaci těchto věkových kategorií je možno pohlížet z psychologického, sociologického, biologického či právního hlediska. Každá klasifikace se opírá o specifika vědy, ze které vychází. Přesto je nutné si vymežit tyto kategorie. **Dítě** je v tomto pojetí chápáno jako jedinec do 15 let věku, **mladistvý** reprezentuje věkové rozložení od 15 do 18 let věku a **dospělý** nad 18 let věku. Tato

klasifikace odpovídá nejbližší právnímu vymezení. Statistiky ve vykazování kategorie "mladistvý" často zahrnují věkové rozpětí 15 až 19 let věku (Hygienické stanice apod.). Sociologicky pojímaná kategorie mladí dospělí se vymezuje v rozpětí 18 až 22 - 24 let věku, i zde se sociologická klasifikace různí s odvoláním na různé autory.

Závislostní chování se jeví stále jako jednooborový problém, medicínský. Rozbor tohoto jevu naznačuje možnosti intervencí v jednotlivých stádiích závislosti, a to nejen pro sektor zdravotnický. Závislostní chování se jeví stále častěji jako problém pedagogický, sociálně pedagogický a zřejmě i možnosti řešení budou nalezeny v této oblasti.

Pro toto téma je velice podnětný článek Psychopatologie závislosti, který vyšel německy v roce 1948. Jeho autor Viktor E. von Gebsttel v něm razí výstižnou tezi, že každý lidský zájem, ať je směřován kamkoliv, může vyústit v závislost.

Stejně biologické, psychologické a sociální charakteristiky se objevují při zneužívání návykových látek stejně jako u jiných pravidelně se opakujících konzumních zvyklostí. Nejdůležitější kritérium závislosti je neschopnost kontrolovat chování (Schmeichel, 1995).

V následujícím typologickém přehledu se zaměříme pouze na závislostní chování, které dominuje u sledovaných věkových kategorií (u dětí a mladistvých). Jsou to: **závislost drogová**, jako nejrozšířenější závislost, **závislost na alkoholu a tabáku** jako legalizované a tolerované závislosti, které jsou průchozími drogami v závislostní kariéře dětí a mladistvých. V neposlední řadě text pojednává o **závislosti na hracích automatech**, která zaznamenává v posledních dvou letech nejprudší nárůst ve sledované populaci.

Drogová závislost

Od dávných časů lidé používali drogy k tomu, aby změnili stav svého vědomí, aby se stimulovali nebo uvolnili, usnuli nebo spánku zabránili, aby zlepšili schopnost svého vnímání, nebo aby si vyvolali halucinace. Drogy jsou známé a užívané od dob prvních lidských civilizací a vždy se také objevovalo nadměrné užívání těchto látek až závislost na nich. Rozšíření drog je spojeno s industrializací. Štablová (1994) konstatuje, že spektrum látek využívaných legálně k léčbě i nelegálně k toxikomanickým účelům se postupně rozšiřovalo v souladu s trendy rozvoje společenské výroby, především chemické a farmaceutické, s rozvojem mezinárodního obchodu a vztahů mezi zeměmi a státy.

Fáze vývoje drogové závislosti

Vývoj drogové závislosti ve vztahu jedinec - droga rozdělil Waldmann(1971)

do 4 etap:

- 1) etapa se vyznačuje hledajícím vztahem mladistvého, který prožívá své generační problémy a konflikty;
- 2) etapa je spojená s vytvářením a stabilizací skupin (part) mladistvých, kde se konzumují drogy;

3) etapa je vyjádřena vznikem vlastní závislosti jedince na droze, kterou potřebuje bez ohledu na partu;

4) etapa znamená fyzickou závislost na droze se stálou starostí o její opatření, neboť hrozí dramatické abstinenci projevy. Toxikoman neprožívá pravý efekt drogového opojení, ale úlevu od nepříjemných prožitků po aplikaci a nutnost udržovat v organismu stálou hladinu.

Zvláště u adolescentů není přesně vymezena hranice mezi návykem a závislostí. Je obtížné rozhodnout co je a co není možné diagnostikovat jako závislost. V odborné literatuře se lze setkat s termíny jako jsou experimentální, rekreační, habituální a jiné požívání drog mladistvými.

Klasifikace abúzu drog obvykle vychází z teoretických hypotéz čtyř kategorií:

- 1) **biologické** - podmíněnost biologickými poruchami;
- 2) **psychodynamické** - nerozřešení psychického traumatu a neuspokojení potřeb s následným rozvojem následných konfliktů;
- 3) **sociální** - na úrovni mikrostruktur i makrostruktur, jako výsledek sociálního učení;
- 4) **sociologické** - teorie o sociálních deviacích.(Heller, Pecinová, 1996)

Klasifikace drogových závislostí

Psychoaktivní látky jsou podle Světové zdravotnické organizace rozděleny do čtyř skupin:

- 1) Látky nepoužívané v lékařství a potenciálně velmi nebezpečné ve smyslu závislosti (tetrahydrocannabinol, psylocibin, LSD).
- 2) Látky v lékařství užívané a potenciálně nebezpečné pro možnost vzniku závislosti (fenmetrazin, amfetamin, diazepam).
- 3) Látky v lékařství používané, ale s menším rizikem pro vznik závislosti (chlordiazepoxid).
- 4) Látky ostatní, které mohou závislost vyvolat (látky používané v průmyslu, těkavá rozpouštědla, lepidla aj.).

Zvolný (1997) podává ucelený klasifikační přehled typů závislostí na návykových látkách:

- a) **Alkoholo-barbiturátový typ** (alkohol, hypnotika, trankvilizéry, anxiolytika).
- b) **Amfetaminový typ** (psychoton, anorektika, antidepressiva, látky obsahující efedrin - bronchodilatancia, antitusika).
- c) **Cannabisový typ** (látky obsažené v konopí - cannabis, hašiš, marihuana).
- d) **Halucinogenový typ** (LSD, meskalin, psylocybin).
- e) **Kathový typ** (látky obsažené v listech rostliny catha edulis).
- f) **Opiátový-morfinový typ** (papaverin, morfin, heroin, diolan, Dolsin).
- g) **Solvenciový typ** (Toluen, benzin, inhalační narkotika).

- h) **Tabákový typ.**
- i) **Kofeinový typ.**
- j) **Antipyretiko-analgetikový typ.**
- k) **Neuroleptikový typ.**
- l) **Antidepresivový typ.**

Motivace abúzu drog

Důležitou součástí a podmínkou pro vznik a vývoj závislostního chování jsou důvody vedoucí k abúzu drog. Pokusíme se prezentovat nejčastější motivace, které jsou analyzovány v odborné literatuře. Jsou jimi:

- **motivace interpersonální** - přání proniknout interpersonálními bariérami a získat uznání vrstevníků, komunikovat s nimi, neboť v patologické rovině se nachází interpersonální komunikace rodinná, vzdorovat autoritám,
- **motivace sociální** - potřeba prosadit si sociální změny, identifikovat se s určitou subkulturou, unikat z obtížných nesnesitelných podmínek prostředí, měnit společenské vědomí vrstevníků. Současná společnost způsobuje sociální frustraci, působí chaoticky na děti a mládež. Uplatňují se v první linii rysy postmoderní společnosti,
- **motivace fyzická** - přání fyzického uspokojení, fyzického uvolnění, odstranění fyzických obtíží, přání získat více energie, udržet si fyzickou kondici,
- **motivace senzorická** - přání stimulovat zrak, sluch, hmat, chuť, potřeba smyslové sexuální stimulace,
- **motivace emocionální** - uvolnění od psychické bolesti, pokus řešit osobní komplikace, snížení úzkosti, uvolnění od špatné nálady, emocionální relaxace,
- **motivace politická** - identifikovat se skupinami protestujícími proti establishmentu, měnit drogovou legislativu, nedodržovat společenská pravidla,
- **motivace intelektuální** - uniknout nudě, dosáhnout intelektuální kurióznosti, řešit umělé problémy, produkovat originální ideje, zkoumat své vlastní vědomí a podvědomí,
- **motivace kreativně estetická** - vylepšit uměleckou tvorbu, zvýšit požitek z umění, ovlivnit a rozšířit představivost,
- **motivace filozofická** - objevovat významné hodnoty, hledat smysl života, nalézat osobní identifikaci, objevovat nové pohledy na svět,
- **motivace antifilozofická** - neuspokojení hledání sebe sama v učeních filozofů, zklamání při hledání smyslu života, nenalezení východiska ve filozofii Východu,
- **motivace spirituálně mystická** - vyznávat ortodoxní víru, prosazovat a vázat se na spirituální náhled, získávat boží vize, komunikovat s Bohem, získávat spirituální moc,
- **motivace specifická** - osobní potřeba prožít dobrodružství, jinak nevyjádřitelné prožitky, získat ocenění u určitých osob.

Rizikové skupiny

Nejrizikovější skupinou v oblasti abúzu drog se jeví **populace dětí a mladistvých**. Při formování životního stylu hraje prvořadou úlohu **rodina**. Pozornost je potřeba věnovat aspektům demografickým, sociálnímu postavení rodiny, povahovým vlastnostem rodičů, funkci rodiny jako celku, úrovni a druhu výchovných přístupů rodičů, vztahu a přístupu k dítěti a k adolescentovi a opačně.

Rodina je ve svých přístupech k dětem charakterizována přístupem pólovým. Na jedné straně nadměrná protektivnost, pečlivost, autoritativnost a dominantnost rodičů, na straně druhé malá důslednost, nedostatečný kontakt a kontrola se sníženým zájmem o dítě. **Dysfunkční rodina je vedle patologické komunikace a hledání sociální identity jedna z nejdůležitějších příčin vzniku abúzu drog.**

Skupiny mládeže, kamarádi, vrstevníci, se kterými se biologicky, psychologicky a sociálně oslabený jedinec stýká, mají nesporný vliv na to, že adolescent experimentuje s návykovými látkami.

Závislost na alkoholu

Alkohol je jednoduchá chemická látka, která snadno proniká k různým orgánům, včetně mozku. Její obsah v alkoholických nápojích kolísá zhruba v rozmezí od 2 - 3% do asi 40%. Alkohol je droga s tisíciletou tradicí, droga, která je přehlížena, podceňována, schvalována. Společnost akceptuje alkohol, **společenské cítění je proalkoholní**. Konzumace alkoholu je zabudována do většiny lidských rituálů, které provází člověka od narození po smrt. Odmítnutí konzumace alkoholu vzbuzuje pozornost a neadekvátní reakce. Člověk, který odmítá konzumaci alkoholu, je považován za patologického. Právě rituály spojené s konzumací alkoholu mají svou vysokou nebezpečnost pro oslovení mládeže a dětí. Rituál tlučení na zdraví je symbolem dospělosti a účasti v dospělém životě. Odklad účasti v této aktivitě vytváří napětí a snahu tuto bariéru odstranit a být již nositelem dospělosti - tedy moci pít alkohol. Pokud se dítě nedostane k jiným projevům dospělosti a nevytvoří si jiné rituály vedoucí k projevu dospělosti, pak rituál pití je velmi snadno dosažitelný. Pouhá napodobenina rituálu je nebezpečím především pro děti do šesti let a tato nápodoba pro ně může končit smrtí, neboť mají menší tělesnou hmotnost a jejich játra nejsou schopna odbourávat alkohol v takové míře jako u dospělých.

Alkohol, podobně jako tabák, je průchozí drogou. Znamená to, že část dětí z nich přechází k látkám nebezpečnějším. Podle amerických výzkumů je riziko škodlivého užívání drog vyšší u dětí, které začaly pít alkohol nebo kouřit v mladším věku (Nešpor, Csémy, 1995).

Alkohol patří do skupiny hypnosedativ s krátkodobým účinkem. Schuckit (1989) vymezuje léta, kdy jedinec nejvíce pije mezi 16. a 25 rokem života a konstatuje, že alkoholik zemře pravděpodobně o 15 let dříve, než je očekávaná délka života pro celkovou populaci.

Diagnostická kritéria

Podle 10. revize Mezinárodní klasifikace nemocí je chápán syndrom závislosti na alkoholu jako skupina jevů fyziologických (tělesných), behaviorálních (týkajících se chování) a kognitivních (týkajících se duševního života, zejména poznávání), v nichž přijímání alkoholu má u jedince mnohem větší přednost, než jiné jednání, kterého si kdysi

cenil více. Centrální popisnou charakteristikou syndromu závislosti na alkoholu je **touha** (často silná, někdy přemáhající) přijímat alkohol. Pití alkoholu po období abstinence vede k rychlejšímu znovuoobjevení jiných rysů syndromu závislosti, než je tomu u jedince, u kterého se závislost nevyskytuje.

Definitivní diagnóza by se měla obvykle stanovit tehdy, jestliže během posledního roku došlo ke třem nebo více z následujících jevů:

- a) silná touha nebo potřeba přijímat alkohol,
- b) potíže v kontrole přijímání alkoholu, a to pokud jde o začátek a ukončení nebo množství pití alkoholu,
- c) tělesný odvykací stav, jestliže je alkohol přijímán s úmyslem zmenšit jeho příznaky, nebo jestliže je přijímána příbuzná látka se záměrem zmenšit nebo odstranit odvykací příznaky,
- d) průkaz tolerance jako vyžadování vyšších dávek látek, aby se dosáhlo účinku původně vyvolanými nižšími dávkami alkoholu,
- e) postupné zanedbávání jiných potěšení nebo zájmů ve prospěch přijímání alkoholu a zvýšení množství času k získání nebo přijímání alkoholu nebo zotavení se z jeho účinků,
- f) pokračování v užívání přes jasný důkaz zjevně škodlivých následků jako poškození jater nadměrným pitím, depresivní stavy, vyplývající z nadměrného pití nebo poškození myšlení alkoholem. Je třeba snažit se určit, zda pacient byl nebo mohl být vyšetřen a zda mohly být zjištěny příčiny a rozsah poškození (Nešpor, 1996).

Podstatnou charakteristikou syndromu závislosti na alkoholu je přijímání alkoholu nebo touha po jeho přijímání. Jedinec si uvědomuje, že má pouze přijímat alkohol, což se běžně projevuje během pokusů zastavit nebo kontrolovat pití.

Fáze závislosti na alkoholu

Vývojová stádia závislosti vypracoval kanadský psychiatr Jellinek(1960), jehož klasifikace je obecně přijímána našimi i zahraničními odborníky. Jsou jimi:

1) stadium: iniciální, počáteční

Pacient se neliší od svého okolí, pije kvůli psychotropním účinkům alkoholu. V intoxikaci překonává stresové a neřešitelné situace. Zvyšuje konzumaci, jeho tolerance roste.

2) stadium: prodromální, varovné

Rostoucí tolerance způsobuje stále vyšší hladinu alkoholu v krvi. Postižený preferuje tajné pití, pití s předstihem a konzumuje alkohol rychleji než okolí. Je citlivý na verbální i nonverbální komunikaci s tematikou alkoholu. Objevují se palimpsesty - nepamatuje si průběh intoxikace. Prohlubuje se jeho pocit viny, zvyšuje se snaha ovládnout účinky alkoholu.

Druhé stadium je hranicí možnosti řešit situaci kontrolovaným pitím a vyřešením původních problémů.

1. a 2. stadium se řadí do předchorobí.

3. stadium: krucální, rozhodné

Stále roste tolerance. Dochází ke změně kontroly pití. Alkohol se stal součástí metabolických dějů. Rostoucí frekvence zjevných opilostí vede k narůstání konfliktů s okolím. Postižený buduje racionalizační systém - systém zdůvodnění, jímž svému okolí i sobě vysvětluje a omlouvá své pití. Jellinek hovoří o alkoholocentrickém chování, upadají jeho zájmy, koníčky a povinnosti. Tlak okolí může donutit i k dlouhodobé abstinenci. Uvolněním tlaku končí i období abstinence. V tomto stadiu se objevují zdravotní poruchy.

4. stadium: terminální, konečné

Charakteristickým znakem je nepříjemný stav po vystřízlivění, nastupují tzv. ranní doušky, které přechází v několikadenní konzumaci - vzniká tah. Klient konzumuje vedle alkoholických nápojů i technické prostředky. Nastupuje degradace osobnosti, celkový úpadek.

Ve 3. a 4. stádiu může kdykoliv dojít k chronifikaci choroby, kdy se následky abúzu stanou trvalými, neodstranitelnými, vzniká chronické stádium závislosti na alkoholu.

Klasifikace abúzu alkoholu

Heller (1996) klasifikuje nadužívání alkoholu následovně:

1) **Symptomatický abúzus** je ve svém vývoji a průběhu určován strukturou osobnosti, chorobou, odchylkou. Vede k závislosti s psychogenním podkladem. Charakteristické je samotářské pití. Alkohol je prostředkem k navázání komunikace, změny nálady. Doba vývoje závislosti trvá řádově pět let, dle individuálních zdravotních podmínek. Tento typ abúzu je typický pro ženy.

2) **Systematický abúzus** je založen na stereotypu pití alkoholu s rozvíjejícím se pijáckým chováním a s významným fenoménem časovým. Závislost vzniká na podkladě společensko-sociálním. Tento typ abúzu reprezentuje mužskou populaci.

V praxi se čisté formy symptomatického a systematického abúzu nevyskytují. Vyskytují se ve vzájemné kombinaci.

3) **Juvenilní etylismus** má brzký začátek, často v dětství. Později spontánně ustává. Z této larvované formy se často aktivuje okolo třicátého roku věku do závislosti. Tento typ je vázán na etnické faktory, jeho výskyt je regionální a vzácný.

Klasifikace typů závislosti

Jellinek (1960) ilustruje v následující klasifikaci nejčastější integrace do závislostního chování:

1) **typ alfa**: typické občasné excesy s následnými problémy. Represivní opatření stačí k dočasné abstinenci, nejedná se o závislost v pravém slova smyslu, může se však vyvinout v závislost typu gama.

2) **typ beta**: pravidelná konzumace alkoholu, kterou není pacient ochoten přerušit ani za nevýhodných podmínek (dovolená, onemocnění). Jedná se o předstupeň závislosti, který se za příznivých podmínek rozvine v závislost typu delta.

3) **typ gama (anglosaský typ)**: charakteristická je poruchová kontrola, která vede k ebrietě a následným konfliktům s okolím, v mezidobí je zachována schopnost abstinence, při pokusu o pití s kontrolou však následují další problematické opilosti, jejichž frekvence stoupá, až se stanou každodenními.

4) **typ delta (románský typ):** charakteristický pro vinařské oblasti, kde pravidelná každodenní konzumace alkoholu patří k životnímu stylu, postižený si udržuje hladinu alkoholu v krvi, nedochází zpravidla k sociálním selháním. K manifestaci závislosti dochází často při náhlém odnětí pravidelných dávek alkoholu, které může vyústit v delirium tremens. Kontrola zde bývá dlouho zachována, problematická je schopnost abstinence. Roste i denní dávka a každodenní opilosti se stávají manifestními.

5) **typ epsilon:** typická je koincidence abúzu alkoholu s psychickým onemocněním, nejčastěji při afektivní poruše, časově jde o kvartální typ pití.

Rizikové skupiny

Děti a mladiství.

Je-li u této populační skupiny významná skupina vrstevníků u nealkoholových drog, pak u alkoholu je dominantní pozice přisuzována životnímu stylu rodiny a způsobu konzumu alkoholu u rodičů. Heller (1996) předpokládá nepříznivý vliv na děti v případech závislosti na alkoholu u jejich rodičů či vychovatelů. Nevhodné utváření základních sociálních vztahů v rodině se závislostí, nedostatečné vytváření základní potřeby životní jistoty, nedostatek vhodných identifikačních vzorů a posunutý model rodinného soužití jsou poruchy způsobené konzumem alkoholu a vedou k vážným důsledkům ve vývoji osobnosti dítěte. Sekundární pozici zaujímá primární skupina vrstevnická.

Johnston, O'Malley, Bachman se domnívají, že požívání alkoholu je značně rozšířeno právě mezi jedinci mladšími 21 let. Autor spolu s kolektivem uvádí, že nejintenzivnější abúzus alkoholu lze zaznamenat mezi vysokoškolskou mládeží.

Alkohol ohrožuje i vyvíjející se plod v období prenatálním, autoři pak pojednávají o fetálním alkoholovém syndromu.

Fetální alkoholový syndrom (dále FAS)

Alkohol ohrožuje dítě, resp. plod, již v prenatálním období. Matky, které v průběhu těhotenství pijí, mají dvakrát vyšší pravděpodobnost, že u nich dojde k abortu, nebo porodí dítě s nízkou porodní váhou, jak konstatují Streissguth, Clarren a Jones (1985). Uvedení autoři se shodují s našimi odborníky, které v otázkách fetálního alkoholového syndromu reprezentuje Mečíř (1989), který charakterizuje FAS jako stav duševní zaostalosti s mnohočetnými deformacemi tváře a ústní dutiny. Časté jsou vady vnitřních orgánů, přítomnost hyperkinetického syndromu, nižší porodní hmotnost.

Heller (1989) vedle FAS uvádí další alkoholovou situaci, kterou je akutní intoxikace alkoholem v době porodu. Novorozenec má stejné množství alkoholu v krvi jako matka. Bezprostředně po porodu je dítě ohroženo na životě, neboť nedisponuje k této metabolizační funkci výbavou. Novorozenec prožije první den života situaci podobnou terminálnímu stadiu závislosti. Pokud přežije, je v jeho buňce nesmazatelně zapsán biochemický stav terminální závislosti.

Tabakismus

Tabák patří mezi návykové drogy, jeho účinky se neprojevují tak rychle a dramaticky, vzhledem k rozšířenosti kouření jsou citelné. Tabákový kouř obsahuje řadu škodlivin, dehet, kysličník uhelnatý, formaldehyd, arsenid, kyanid. Nešpor(1995) konstatuje, že z velkého množství chemikálií v tabákovém kouři je návyková pouze

jedna - nikotin. To je v rozporu s tvrzením Duška a Janíka(1990) , kteří uvádějí, že při kouření tabáku nejde pouze o závislosti na nikotinu, ale i na některých dalších látkách, které jsou v tabáku obsaženy. Tyto látky však nespecifikují.

Barnum (1994) referoval, že tabák je příčinou 3 milionů úmrtí ročně, a že v roce 2015 počet úmrtí vzroste na 10 milionů. Organizace Spojených národů FAO (Organizace pro výživu a zemědělství) konstatovala, že celková spotřeba tabáku od roku 1975 vzrostla za 20 let o 50%.

Světová banka uvádí, že aktivity pro nekouření jsou jednou z nejefektivnějších kampaní, z hlediska finančních nákladů při pandemickém rozšíření kuřáctví.(Podle Smoking Prevention, BASP, Newsletter 26, December 94).

V České republice umírá podle odhadů na následky kouření denně 63 lidí (Nešpor, Csémy, 1995). Stejný zdroj uvádí, že v naší populaci kouří 60% mužů a 40% žen. Na rozdíl od alkoholové závislosti je nikotinová závislost v sestupném trendu a zvyšuje se počet nekuřáků. Lze se domnívat, že při stále vzestupné tendenci drogově závislých právě ti se již nepovažují za kuřáky. Sestupný trend kuřáctví ovlivňuje i moderní postoj k fenoménu nekuřáctví a změna životního stylu.

Typologie kuřáků

Schmidt (1982) dělí kuřáky na následující typy:

1) Příležitostný kuřák

Kouří občas, na základě kuřáckých zvyklostí, které stimulují. Necítí potřebu, pokud se objeví, uspokojí ji, pokud ne, nezpůsobí žádné komplikace.

2) Návykový kuřák

Kouří ze zvyku ve vleku kuřáckých zvyklostí a napodobení. Psychodynamické procesy nejsou tak fixovány, aby se mohla vyvinout psychická závislost. Kouření může ukončit bez větší námahy.

3) Kuřák s psychickou závislostí

Do této skupiny patří kuřák z požitku, u něhož stojí v popředí vůně, chuť a kuřácký ceremoniál. Lze sem zařadit i ty, kteří jsou motivováni prožívaným uvolněním, uklidněním, odstraněním dysforie a pocitu prázdnoty.

4) Kuřák s psychickou a fyzickou závislostí

Do popředí vystupují farmakodynamické účinky nikotinu, které kuřák vyhledává pro emočně vegetativní prožitky. Na tělesnou závislost upozorňuje bušení srdce, návaly pocení, třes a neklid po absenci kouření.

Rizikové skupiny

Ve školní populaci je kouření ve srovnání s alkoholem ještě výraznějším hromadným jevem. Cigareta si prosazuje postavení symbolu mužnosti a dospělosti. Kuřáctví je spojeno s prospěchem, jak konstatuje Heller (1996). Čím horší prospěch, tím více a častěji jsou kouřeny cigarety. Typický silný kuřák je chlapec nejvyšší třídy ZŠ s podprůměrným prospěchem. Mezi děvčaty je zřetelně více nekuřáček než mezi chlapci a mezi chlapci je zřetelně více především slabých kuřáků. Ti vytváří základnu pro další

vývoj a s postupnými ročníky narůstá množství kuřáků i počet vykouřených cigaret. U chlapců 8. tříd se špatným prospěchem lze najít již návykové kouření.

Závislost na hracích automatech

Naše současnost se dá charakterizovat jako ekonomický teror, kdy náhle a bez vážnějšího varování se společenská atmosféra změnila ve vnitřních hodnotách natolik, že vláda peněz zaskočila mnoho jedinců. Pocit osamocení v problému, nedostatečně vyvinutá osobní odpovědnost za všechno konání, nedovoluje mnohým, aby úspěšně zvládli pravidla této společnosti. Hledají pak únik, redukují svou tenzi a nespokojenost náhradními řešeními. Někteří pak vstupují do světa hry, do světa výherních automatů, heren a magické iluze velkého světa štěstí.

Patologické hráčství je sledovanou diagnózou v rámci drogové epidemiologické studie státu. Hygienická služba sleduje incidenci nových pacientů ve čtvrtletní periodě a sleduje počty evidovaných pro tuto diagnózu v rámci léčebné péče. Postupně se gambling dostal na třetí pozici nejčastěji frekventované drogy, za amfetaminem a heroinem. V číselném vyjádření vypadá problém gamblingu následovně (Epidemiologie drogových závislostí v roce 1996, 1997):

Hru jako kladně hodnocenou formu využívání volného času zná lidstvo od nepaměti. Pozitiva různých her spočívají v odbourávání agrese, pomáhají v navazování nových sociálních kontaktů, přinášejí duševní odlehčení a relaxaci. Se změnou sociálně ekonomických poměrů a v souladu s expanzivním nástupem nové techniky se změnila i forma těchto her a vzrůstá počet lidí na hře závislých. Roste kriminalita páchaná v souvislosti s hazardními hrami.

Od roku 1990 přibývá problémů s hazardní hrou mezi dětmi, dospívajícími, ale i dospělými. Specifikum této závislosti spočívá v širokém věkovém spektru závislých. Chorobný návyk se dá vytvořit i na karetní hry, sportovní sázky, kasina a samozřejmě automaty (uvedeno od lehčích forem závislosti k těžším).

Automaty se dělí do dvou skupin: **na zábavní a na výherní**. U zábavních automatů si hráč kupuje čas, o hazardní hru se nejedná. U výherních automatů si zákazník kupuje možnost výhry. Nešpor(1996) dělí výherní automaty na **lehké a těžké** podle výše vkladu a podle toho, jak vysoký obnos může hráč vyhrát. Toto dělení je z mnoha důvodů iluzorní. Výška vkladu i výherní obnos jsou relativní částky, pro každého hráče individuální a navíc konstrukce automatů umožňuje vyměnit program tak, že z tzv. lehkého se může stát těžký výherní automat.

Primární nebezpečí hrozí i dětem, které se věnují nadměrně zábavním automatům, které představují videohry, počítačové hry. Hrozí reálné nebezpečí, že namísto upevňování interpersonálních vztahů u nich převáží komunikace s počítačem.

Podstatou patologického hráčství je **hra** - hraní - činnost pro zábavu a osvěžení. Hra je nejpřirozenější projev činnosti. Je to základní aktivita života. Provází ho po celý život, uvolňuje jeho tvůrčí potenciál, slouží k duševní relaxaci. Hra má hodnotu sama o sobě. Je cílem sama sobě a nikoli jen pouhým prostředkem k dosažení cíle.

Hra plní funkci pohybovou, poznávací, emocionální, motivační, procvičovací a diagnostickou, a má funkci fantazijní, imaginativní, kreativní, formativní, terapeutickou, rekreační, sociální, pedagogickou.

Ve chvíli, kde rozhodnutí o tom, zda a kdy se bude klient věnovat hře, přestane záviset na jeho svobodném rozhodnutí a stane se neodbytným a neovladatelným nutkáním, vnitřním imperativem, zákonitě dochází ke zvratu a zásadní proměně vztahu hra kontra hráč.

Hra ztrácí většinu svých pozitivních atributů a funkcí. Svým vývojem je gamblerství velmi blízké drogové závislosti.

Gambler se stává chorobně závislý na hře, ztrácí schopnost sebekontroly a autokorekce. Většina patologických hráčů nemá prostředky na financování své vášně, opatřuje si je nelegálním způsobem, převážně majetkovou trestnou činností. Uvědomují si, že jejich aktivity budou odsuzovány a reagují zvýšeným konzumem alkoholu a abúzem drog. Kriminogenní prostředí, v němž se gambleři pohybují, bývá posíleno o nežádoucí asociální a antisociální tendence, které se rozšiřují.

Na gamblerství můžeme pohlížet z různých aspektů. Nepochybně má svůj rozměr filozofický, především axiologický, ontologický a etický, společensky nejaktuálnější je však jeho dimenze psychologická a sociologická, následně i zdravotní a ekonomická.

Diagnostická kritéria

Jako nejdůležitější kritéria uvádí:

- progresivita celého procesu s posunem hodnot a koncentrací na získání financí na další hru;
- nerespektování mezí přijatelných ztrát, zaujetí hrou natolik, že ztrácí pojem reálné hodnoty peněz a diferencuje peníze na hru od financí na běžný život;
- impulzivita v rozhodování o hře, podlehne okamžitým rozhodnutím navzdory racionální úvaze;
- ambivalence k penězům, nevnímá tržní hodnotu peněz, hraje když peníze má, ne aby je získal, neukončí hru, když vyhrává;
- dělá dluhy, ale bez agrese, zaplétá se do lží a konstrukcí k zakrytí důvodů dluhů.

Diagnostická kritéria zahrnují **aspekty psychologické, sociální a také biologické**. Kombinací a vzájemným ovlivněním teprve vzniká problém patologického hráčství s následky a potřebou řešení, pomoci.

Biologické aspekty - diagnostická skupina kompulzivních poruch chování, včetně hráčství, vykazuje obdobnou dynamiku poruch afektivity, nálad a sebekontroly, jako skupina drogových závislostí. Mc Elroy (1992) konstatuje, že společným jmenovatelem je porucha serotoninového přenosu. Serotonin představuje významný humorální extracelulární přenos vzruchu, jeho snížená biologická dostupnost je spojena s depresí a určitým typem úzkosti s kompulzivitou a nutkavostí.

Sociální aspekty - sociální, či spíše enviromentální charakteristika odpovídá ekonomické expanzi, zhodnocení funkce peněz, nutnosti sebeprosazení. Potřeba relaxace, úniku, redukce tenze je častější. Vzrušení ze hry tuto možnost nabízí, navíc bez pocitu nelegálnosti jednání (jako je to v případě drogové či sexuální závislosti). Promítá se zde také výchovně ochranné prostředí, kdy rodiče se snaží utajovat problémy, řešit dluhy či selhání a berou na sebe závazky a osobní problémy dětí, jak

publikuje Bajger(1994). Osobní nezralost vůči odpovědnosti za sebe vede k úniku do světa hry, mimo realitu, kde není potřebné nést důsledky za selhání.

Psychologické aspekty - Chvíla a Nyklová (1994) se shodují v tom, že neexistuje modelová hráčská osobnost, lze však v osobnostních charakteristikách hráčů konstatovat vyšší četnost specifických charakterových rysů. Je to emoční instabilita a nezralost, nedostatek frustrační tolerance, proměnlivost postojů, nezdrženlivost, snaha odkládat řešení, nedostatek pevných vnitřních norem s nedbalostí a lehkovážností. Často je problematický vztah k opačnému pohlaví projevující se v ambivalenci až zábranách v sexuální interakci nebo závislosti na ženě.

Pomocí těchto aspektů je patologické hráčství definovaným problémem, je podkladem pro následné terapeutické plány, které se přes veškerou specifikaci na jednotlivce shodují v nutnosti hru opustit, abstinovat. Chvíla (1996) považuje za nutné definovat v této fázi nejen postup jak toho dosáhnout, ale také podrobným assesmentem ohraničit problém hráčství jako celek. Nestačí jen stanovit prospektivní plány obrany před kompulzivitou hráčství, ale také stanovit zdroje této nerovnováhy.

Pouhá redukce frekvence gamblingu a relapsu nebude trvale úspěšná, pokud budou opomíjeny souvztažné problémy deprese, matimoniální tenze, úzkosti z pracovní či finanční situace, abúzu alkoholu či jiných návykových látek, případně další aspekty multifaktoriálnosti problému gamblingu.

Diagnostická kritéria DSM IV (American Psychiatric Association, 1994) pracují s položkami, které jsou pro diferencování problému patologického hráčství specifické. Jsou to:

A) Trvající a opakující se maladaptivní chování ve vztahu k hazardní hře, jak ukazuje 5 (nebo více) z následujících indikátorů:

- 1) Zaměstnává se hazardní hrou (např. znovu prožívá minulé zážitky související s hazardní hrou, plánuje další hazardní hru, uvažuje o tom, jak si opatřovat prostředky k další hazardní hře).
- 2) Aby docílil žádoucí vzrušení, musí zvyšovat množství peněz vkládaných do hazardní hry.
- 3) Opakovaně a neúspěšně se pokoušel hazardní hru ovládat, redukovat nebo s ní přestat.
- 4) Když se pokouší snížit hazardní hru nebo s ní přestávat, cítí neklid a podrážděnost.
- 5) Používá hazardní hru jako prostředek, jak uniknout problémům nebo mírnit dysforickou náladu (např. pocit bezmocnosti, viny, úzkosti, deprese).
- 6) Po ztrátě peněz při hazardní hře se následujícího dne k hazardní hře vrací, aby je vyhrál nazpět.
- 7) Lže příbuzným, terapeutovi nebo jiným lidem, aby tak zakryl rozsah svého zaujetí hazardní hrou.
- 8) Dopustil se ilegálních činů jako padělání, podvodů, krádeží nebo zpronevěry kvůli hazardní hře.

9) Ohrozil nebo ztratil kvůli hazardní hře významné vztahy, zaměstnání, vzdělání nebo kariéru.

10) Spoléhá na druhé, aby mu poskytovali finanční prostředky, které by mírnily zoufalou finanční situaci, do které se dostal kvůli hazardní hře.

B) Hazardní hraní nelze lépe vysvětlit manickou epizodou.

Chvíla (1996) ve výzkumné práci uvádí následující typologii patologického hráče, kterou sestavil na základě analýzy jednotlivých položek diagnostického manuálu DSM IV. Jsou to:

Typ A

je charakterizován výraznou snahou zopakovat si hazardní jednání, znovuprožití hráčské zkušenosti s rostoucí potřebou finančního vkladu do hry a stupňování prožitků a nezastaví se ani před nezákonnými činy, jak získat další finance na hru. Jedná se o sociálně narušeného jedince s osobnostními rysy nezdrženlivosti a sociální maladaptace.

Typ B

má nejvýrazněji vyjádřenou potřebu útěku od reality ke hře, hledá náhražku své úzkosti, pocitů viny a nedostatečnosti ve vztahu k okolí. Nedokáže se k problému přiznat, lže a snaží se problém zakrýt. Předpokládá pomoc a převzetí odpovědnosti za své prohry svými blízkými. Tento typ inklinuje k neurotickému řešení problémů, je zvýšená anxiozita a nejistota v sebehodnocení.

Typ C

má nejvíce vyjádřenou neschopnost kontrolovat hru, projevuje se podrážděností při myšlence či snaze o ukončení hraní, považuje hru za svou potřebu, které se nemůže zbavit a nepřipouští si výrazný sociální dopad, izolaci a ztrátu společenského statutu. Jedná se o typ s výraznou toxikomanickou dispozicí a kompulzivitou v řešení situací.

Tyto rozdíly jsou důležité pro sestavení terapeutického plánu, který nemůže obsahovat jen trénink abstinence a prevenci relapsu v obecné poloze, ale musí zahrnout zvládnutí predisponujících faktorů.

Fáze závislosti

Kariéra patologického hráče má své zákonitosti. Vývoj hráčské náruživosti je analogický kariéře alkoholika, lze tedy rozdělit tento vývoj do následujících tří stadií, jak je prezentují americké prameny :

1. Stadium výher

Patologická hra začíná nenápadně, občasným hraním s přítomností fantazie o velké výhře. Postižený se projevuje přehnaným optimismem, zvyšuje sázky a hraje častěji, přechází k osamělé hře. Chlubí se svými výhrami, byť jsou nepravdivé.

2. Stadium prohrávání

V této fázi jde o patologické hráčství. Není schopen s hrou přestat a ztrácí kontrolu nad svým chováním. Své hraní skrývá před rodinou a blízkými, hru financuje ze

zapůjčených peněz, splácení dluhů odkládá. Je neklidný, podrážděný, uzavřený, zanedbává své zdraví, dochází k nárůstu problémů v rodině i v zaměstnání.

3. Stadium zoufalství

U hráče se projevuje výrazné odcizení rodiny, přátel, má tendenci obviňovat z odpovědnosti za své jednání druhé. Může se dopustit závažných trestných činů, dochází k rozpadu rodiny. Postižený upadá do těžkých duševních stavů, uvažuje o sebevraždě, má za sebou suicidální pokusy.

Fázi sebevražedných pokusů a dopadů sociálních důsledků, jako je odsouzení za delikvenci, rozpad rodiny, označují někteří autoři za čtvrtou fázi závislosti - **fázi beznaděje**.

Rizikové skupiny

V České republice je patologické hráčství jev nový a populární, který se rychle rozšířil bez pocitu překračování zákona a sociálních pravidel. V atmosféře ekonomických stimulů a možností tržního hospodářství existuje mnoho lidí, kteří chtějí do tohoto světa vstoupit. V letech 1992 - 1994 se gamblersství stalo jedním z nejrozšířenějších problémů závislosti v České republice ((Chvíla, Nyklová, 1994). Ohrožena je celá populace, přesto lze vymezit rizikové skupiny. Jsou jimi:

- 1) Děti a mladiství jsou věkovou skupinou, u které vzniká patologické hráčství nejrychleji, během několika týdnů nebo měsíců. Nešpor(1996) se domnívá, že průměrná doba vzniku závislosti je 1 - 3 roky.
- 2) Muži jsou z hlediska pohlaví naprosto dominantní rizikovou skupinou. Lze konstatovat, že patologické hráčství je fenomén mužské populace, přesto i v této oblasti jsou patrné emancipační snahy (srov. v padesátých letech byla žena závislá na alkoholu v ČSSR vzácností, v současnosti patří ženy mezi dominantní rizikové skupiny alkoholismu).
- 3) Profesionální hráči disponují značným rizikem, že propadnou patologické hrací vášni. Původně profesionální přístup (triky, podvody, dovednosti) se mění v závislost, při které nelze profesionální zkušenosti aplikovat.
- 4) Nebezpečné povolání, při kterém je jedinec vystaven trvale kontaktu s výherním automatem (např. číšníci, obsluha heren apod.), nebo má dostatečné a neomezené finanční prostředky (podnikatelé).
- 5) Hyperaktivní děti se vyznačují schopností strávit mnoho hodin u hracích automatů, přestože se v rodinné a ve školní realitě projevují nadměrně živě.
- 6) Nezaměstnaní a ti, kteří selhali ve škole nebo v zaměstnání. Nutno však poznamenat, že nezaměstnanost je častěji důsledek hazardní hry nežli její příčinou.

Teorie vzniku závislostí

Teorie patologického rozvoje závislosti jsou variabilní, podle typu faktorů, které zdůrazňují. Různorodost hypotéz odpovídá skutečnosti, že závislost je složitým interdisciplinárním problémem.

V odborné literatuře se nenachází jednoznačné přímé vysvětlení vzniku závislosti (Řehan, Chvíla, Nešpor, Heller). V současné době jsou formulovány teorie vzniku závislosti a jsou tříděny podle hledisek, které dominují.

Biologické teorie

Základní východisko těchto přístupů spočívá v hledání biologicky podmíněných znaků, které vytváří dispozici pro vznik a rozvoj závislosti. Mezi biologické teorie se řadí genetická teorie, enzymové teorie, které se vztahují nejčastěji k alkoholové závislosti a dopamin-endorfinová teorie.

1) Genetická teorie

Genetická teorie vychází z předpokladu, že přímá dispozice spočívá přímo v dědičné informaci. Primární podporu teorii poskytly studie z počátku století, kdy mezi předky diagnostikovaného alkoholika byly objeveny osoby s alkoholickým vývojem a sociální či psychologickou patologií. Řehan (1994) uvádí, že po zhodnocení výzkumů prováděných na zvířatech i lidech nelze popřít zvýšené riziko genetického ovlivnění u dětí alkoholiků, i když moderní genetické výzkumy jednoznačné výsledky nepodávají.

2) Enzymové teorie

Tyto teorie spojují vznik a rozvoj závislosti se změnami v působení základních enzymů odbourávajících alkohol, v případě závislosti na alkoholu.

3) Dopamin endorfinová teorie

Tato teorie má platnost nejen pro závislost na alkoholu, ale i na závislosti na jiných drogách. Nejnovější výzkum endorfinů ukazuje na úzkou fyziologickou souvislost mezi drogovou závislostí a závislostmi, které nejsou vázané na nějakou látku. Endorfiny jsou vznikající látky v organismu podobné opiátům, které vzbuzují podobné účinky jako drogy. Organismus je produkuje, když se člověk ocitne v extrémní zátěžové situaci a při silných bolestech. Endorfiny zmírňují bolesti, mají dočasně omamující účinky a vyvolávají pocity euforie. V určitých situacích jsou v lidském mozku prokazatelně přítomné (Schmeichel, 1990).

Sociologické teorie

Podobně jako biologické teorie hledají příčinu vzniku a rozvoje závislosti v somatické složce, tak sociologické teorie vycházejí z makrospolečenských vztahů a zákonitostí. Těžiště zájmu se přesouvá od jedince na societu jako celek. Problémy navazující na konzumaci alkoholu, drog, obecně patologické závislosti, mají povahu sociálních jevů.

1) Klasické studie

Ty se zaměřily na obecné vývojové charakteristiky měnící se společnosti, v níž narůstá komplexita. Migrace lidí do velkých měst, rozvoj masové komunikace a kultury, vzrůstající tlaky na bazální sociální konformnost zvyšující míru napětí a tlaků. Řehan (1994) připomíná tzv. druhou negramotnost, kterou se míní faktické selhávání stále většího procenta populace tváří v tvář nejmodernější technice a uvádí Baconovu tezi, že komplexita vede k nárůstu potřeby integrativní funkce, která by mírnila tuto tenzi, nejistotu a pocity ohrožení, což může zajistit alkohol a droga.

2) Teorie distribuce spotřeby alkoholu

Teorie metodicky využívá Ledermannovu křivku logonormálního rozložení spotřeby. Základní tezí je předpoklad vztahu mezi celkovým objemem konzumace a procentem alkoholických problémů. Ledermannova logonormální křivka distribuce spotřeby je jednovrcholová se značným jednostranným sešikmením. Její pomocí lze stanovit, že zhruba 50% spotřeby alkoholických nápojů připadá jen asi na 10% populace a dalších 50% spotřeby na zbývajících 90% populace.

Zastánci distribučního modelu postupně formulovali některé obecnější teze (Řehan, 1994):

- země s vysokou spotřebou mají největší prevalenci chorobnosti související s alkoholem;
- čím více je ve společnosti konzumentů, tím více v ní bude i alkoholiků, a tím větší bude výskyt ekonomických a dalších škod způsobených alkoholem;
- výskyt a rozšíření alkoholismu jsou determinované celkovou úrovní spotřeby v dané populaci;
- spotřeba na obyvatele za rok poskytne spolehlivý odhad počtu alkoholiků;
- existuje úzká korelace mezi úmrtností na cirhózu jater a celkovou spotřebou alkoholu.

3) Teorie anomie

Durkheimova (1893) teorie anomie vychází z předpokladu závažného vlivu rozpadu sociálních norem v důsledku revolucí, válek, dramatických sociálních změn na vzestup konzumace alkoholu, zneužívání drog a patologického chování. Rozpad je doprovázen absencí společenské solidarity a soudržnosti. Závislost funguje jako únikový obranný mechanismus.

Mertonovo (1938) pojetí operuje s typy přizpůsobení či odmítnutí kulturně definovaných cílů a prostředků k jejich dosažení. Toxikomanie je vysvětlována odmítáním jak cílů, tak i prostředků (Bútorá, 1989).

4) Model systémové dynamiky

Význam postojů pro návykové chování zdůrazňuje model systémové dynamiky Whita a kol. (Vojtík, Břicháček, 1987). Prostřednictvím tohoto modelu je popsán mechanismus tvorby postojů k alkoholu a interakce celospolečenských postojů a postojů individuálních. Pozitivní postoje k alkoholu obsažené ve společenské makrostruktuře vykonávají nátlak na postoje jednotlivců, individuální postoje zpětně ovlivňují okolí, čímž se celý cyklus uzavírá.

Psychologické teorie

Při hledání příčin vzniku závislosti se uplatnil rovněž psychologický přístup. Jedna z tradičních teorií je redukce tenze. Tato teorie ztrácí postupně svoji platnost a je vystřídána propracovanějšími.

1) Hlubinná psychologie

Hlubinná psychologie tvoří rámec několika odlišných pohledů na problém látkové závislosti. Jak konstatuje Záškodná (1997) ve své výzkumné práci, nejstarší hypotézy vychází z klasické analýzy, později se látkovou závislostí zabývá též neopsychoanalýza.

První pokusy vysvětlit patogenezi zneužívání návykových látek obsahovaly předpoklad specifické osobnostní struktury závislých, s rysy raných vývojových stádií, tj. se silnou potřebou péče, podpory, nízkou tolerancí vůči frustraci a bolesti. Vedle specifické osobnostní struktury byla předpokládána přítomnost infantilních nevědomých potřeb, které byly uspokojovány prostřednictvím drog (Ong, 1991).

Abúzus představuje emoční obranu, spojenou se snahou navodit rovnováhu organismu. Drogy jsou užívány k emočnímu zvládnutí interakce s okolním světem. Vědomé užívání drog není hledáním vzrušení, ale farmakologickou redukcí emočního utrpení, stresu.

2) Neobehaviorální psychologie

V souladu s teorií učení odmítá neobehaviorální psychologie závislost jako nemoc a prezentuje ji jako naučené chování. Kondáš (1969) konstatuje, že závislostní chování vychází z potřeby sebeprosazení a uvádí tyto principy učení maladaptivním formám chování:

A) Zdrojem maladaptivních forem chování jsou sociální faktory, nezvládnuté konflikty, nadměrná zátěž a jiné. Za určitých podmínek se učením tyto poruchy upevňují, fixují a přetrvávají.

B) Sklon ke vzniku poruchy závisí na celém předchozím vývoji jedince, na jeho předchozích zážitcích, problémech. Ty tvoří vnitřní podmínky pro to, aby se učením fixovala příslušná porucha chování.

C) Vznik a vývoj poruch se realizuje na základě celkové psychické skladby osobnosti, tzn., že poruchové a neporuchové činnosti jsou ve vzájemné interakci.

3) Sociálně psychologické pojetí

Při studiu sociálně psychologických faktorů v etiologii závislostního chování stojí v popředí pozornosti zvláštnosti struktury a dynamiky malých společenských skupin, rodina, vrstevníci.

Závislostní patologie v rodině je důsledkem vnitřních rodinných napětí a konfliktů, konfliktů rodiny s vnějším prostředím spolu s nejistotou vnitřního života rodiny ve vztahu ke světu vnějšmu.

Otázkami vlivu rodiny, vrstevníků, zvláštností atmosféry v rodinách se závislostním chováním se zabýval Vojtík (1982, 1984/85, 1987).

Kulturně antropologické teorie

Výběr a užívání konkrétního typu návykové látky jsou spolupodmíněny mnoha činiteli, osobnostními, věkovými, sociálními, ale i faktory historickými, kulturními, geografickými.

Kulturně antropologické pojetí závislosti čerpá z etnografických studií, které srovnávají kulturní, historické a jiné odlišnosti konzumu látek, jejich účinků na prožívání a chování, vazby na pohlaví apod. Sleduje také zvláštnosti ve významu a hodnocení látek, tradičně zakotvených v normách a postojích dané společnosti.

Etnografické výzkumy podložené biochemickými metodami prokázaly odlišnosti metabolismu alkoholu. Tyto zvláštnosti způsobují intenzivní reakci na požitý alkohol a jsou přirozenou biologickou ochranou proti abúzu (Kunda, 1988).

Psychická deprivace jako příčina závislostí

Psychická deprivace bývá definována jako **psychický stav**, vzniklý následkem takových životních situací, kdy subjektu není dána příležitost uspokojovat některé základní psychické potřeby v dostačující míře a po dosti dlouhou dobu (Langmeier, Matějček, 1974).

Takový stav vzniká ochuzením určitých žádoucích podnětů, postiženému jedinci není dána možnost, aby své základní psychické potřeby rozvinul a ve svém životním prostředí uplatnil. Vedle biologických potřeb, které musí být v náležitě míře uspokojovány, má-li se dítě vyvíjet v osobnost psychicky zdravou a zdatnou. Odborníci definují a výzkumně ověřili pět vitálních potřeb (Matějček, Dytrych, 1994):

- Potřeba určitého množství, proměnlivosti a kvality vnějších podnětů. Její uspokojení umožňuje naladit organismus na určitou žádoucí úroveň aktivity.
- Potřeba určité stálosti, řádu a smyslu v podnětech, tj. *smysluplného světa*. Uspokojení této potřeby umožňuje, aby se z podnětů, které by jinak byly chaotické a nezpracovatelné, staly zkušenosti, poznatky a pracovní strategie. Jde tedy o základní podmínky pro jakékoliv učení.
- Potřeba prvotních emocionálních a sociálních vztahů, tj. k osobě matky a k osobám dalších primárních vychovatelů. Její náležité uspokojování přináší dítěti pocit životní jistoty a je podmínkou pro žádoucí vnitřní integraci jeho osobnosti.
- Potřeba společenského uplatnění a společenské hodnoty, z jejíhož uspokojení vychází zdravé uvědomění vlastního *já*, neboli vlastní identity. To pak je dále podmínkou pro osvojení užitečných společenských rolí a hodnotných cílů životního snažení.
- Potřeba otevřené budoucnosti. Její uspokojení dává lidskému životu časové rozpětí a podněcuje a udržuje jeho životní aktivitu. Naděje překonává stagnaci.

Prenatální psychologie přináší důkazy o tom, že dítě vstupuje do tvořivé součinnosti se svým sociálním okolím již v posledních měsících svého intrauterinního života a samozřejmě pak od prvních okamžiků po narození. U jeho prvotních vychovatelů - matek, ale ve velké míře i u otců jsou uváděny v pohotovost nebo spouštěny mnohé instinktivní mechanismy, které se v časně interakci s dítětem významně uplatňují, a jež jsou podkladem dalšího chování, rozvinutějšího, více uvědomělého, plánovaného, promyšleného a kulturně podmíněného.

Bowlby (1988) vychází z pozorování oddělování dítěte od matky a na základě těchto výzkumů vypracoval tzv. **teorii vazby**, která mu zajistila místo mezi třemi až čtyřmi nejvýznamnějšími psychiatri našeho století (Koukolík, Drtilová, 1996).

Teorie vazby říká:

- 1) Citově významná vazba mezi matkou a dítětem měla a má základní význam pro přežití.
- 2) Citové vazbě tohoto druhu nejlépe porozumíme, představíme-li si v mozku matky i dítěte funkční soustavu, která uchovává jejich vzájemnou blízkost a snadnou dosažitelnost.
- 3) Citová vazba se vyvíjí celý život, smyslem vazby je ochrana a pomoc. V průběhu dospívání a dospělosti je vazba doplňována vazbami novými.

- 4) Chování dětí se dá popsat jako zkoumání světa z bezpečné základny. V průběhu dospívání dochází k odloučení od sebe, nicméně bezpečná základna přetrvává.
- 5) Pečování je další součástí vazby. Bez péče by potomstvo nepřežilo.

Předpokládá se, že **porušení vazby mezi matkou a dítětem bývá jednou z klíčových příčin běžně se vyskytujících poruch chování**. Porušená vazba vede ke vzniku rozmanitých duševních onemocnění, k osobnosti deprivanta.

Klasické psychické deprivace ubývá. S jejím plně rozvinutým obrazem se setkáváme tam, kde spolupůsobí dva nebo více nepříznivých činitelů. Naproti tomu vyrůstá nový problém, neméně závažný, který označujeme jako **psychickou subdeprivaci**. Její definice odpovídá definici psychické deprivace. V případě subdeprivace máme před sebou deprivační obraz příznaků v méně výrazné, méně určité, méně dramatické podobě.

Chování deprivantů ve skupinách má svá specifika. Deprivanti snadněji vytvářejí aliance, koalice a organizace, než lidé, kteří jimi nejsou.

Teorie memů

Popper a Eccles rozdělili svět do tří vzájemně souvisejících kategorií:

- a) Svět 1 je světem atomů, molekul, buněk, tkání, orgánů, včetně mozku.
- b) Svět 2 je světem psychického bytí.
- c) Svět 3 je světem objektivní informace.

Ze světa 1 vyrůstá svět 2 a z něj v průběhu vývoje našeho druhu vyrostl a roste svět 3, který zpětně ovlivňuje svět 2 a jeho prostřednictvím svět 1.

Součástí světa 3 jsou **memy**, což jsou informace, které se v sociálním prostředí chovají podobně jako geny v prostředí biologickém. **Mem je negenetický replikátor, jemuž se daří pouze v prostředí vytvořeném složitými mozky.**

Vztah mezi deprivanty a jejich způsoby užití memů má prvky pozitivní zpětné vazby. Někteří deprivanti vytvářejí v čase a prostoru deprivantské způsoby užití memů a naopak - tyto způsoby užití memů tvoří další deprivanty.

Deprivanti jsou lidé, kteří z biologických, psychologických nebo sociokulturních důvodů nedosáhli **lidské normality** či o ni přišli. Ve vztahu k normalitě jsou to lidé v různém stupni a rozsahu *nepovedení* nebo *zmrzačení*, nikoli nemocní. Postižení je výraznější v citové a hodnotové než v intelektuální oblasti (Koukolík, Drtilová, 1996).

Deprivanty chápeme jako antropologickou, sociokulturní kategorii, nikoli jako kategorii diagnostickou, lékařskou (ta by byla užší).

Riesman (1968) považuje deprivanty a deprivantství za součást společenského charakteru a konstatuje, že je to část charakteru, kterou sdílají důležité lidské skupiny a která je výsledkem jejich zkušenosti.

Koukolík a Drtilová se domnívají, že epidemický výskyt deprivantů a skupinové projevy jejich chování souvisejí s vývojem soudobé společnosti. Jsou jak jeho důsledkem, tak

jeho pohonem. Přibývají a jsou tak závažné, že je možné uvažovat o deprivantské vzpouře.

Příčinou, součástí i důsledkem deprivantství může být zneužívání psychoaktivních látek a disociační poruchy.

Shrnutí

Závislost je multifaktoriální jev, stává se fenoménem postmoderní doby (společnost ludická, permisivní, sekularizovaná, postmoralistní, postheroistická, alibistická).

Kategorie děti a mladiství jsou vymezeny takto: děti ve věku do 15 let, mladiství ve věku 15 až 18 let věku. Odborná literatura pojímá klasifikaci závislostního chování různě. Všeobecně přijímaná je klasifikace WHO, 10. revize Mezinárodní klasifikace nemocí, která byla přijata v roce 1992, s platností od 1.1.1994.

Nejčastější výskyt závislostního chování se objevuje u drogové závislosti, alkoholismu, tabakismu, gamblingu.

Mezi dominantní motivované chování, které vede ke vzniku abúzu drog, lze zařadit motivaci: interpersonální, sociální, fyzickou, sensorickou, emocionální, politickou, intelektuální, kreativně estetickou, filosofickou, antifilosofickou, spirituálně mystickou, specifickou.

Rizikovými skupinami u abúzu drog jsou děti a mladiství, významnou roli sehrávají dysfunkční rodina, patologická komunikace v rodině a hledání sociální identity jedince, vliv vrstevnických skupin, skupin mládeže, se kterými se jedinec stýká, ale také nadměrná protektivnost, autoritativnost a dominantnost rodičů.

Alkoholismus je závislostní chování společností akceptované, společenské cítění je proalkoholní, konzumace alkoholu je zabudována do lidských rituálů. Diagnostická kritéria jsou obdobná s drogovou závislostí, jedná se o látkovou závislost. Abúzus alkoholu lze rozdělit na symptomatický abúzus, systematický a juvenilní, etylismus.

Jellinek rozlišuje následující typy alkoholismu: typ alfa, beta, gama (anglosaský typ), typ delta (románský typ) a typ epsilon. Děti a mladiství jsou dominantní rizikové skupiny. Příčiny vzniku alkoholismu lze nalézt v nedostatku vhodných identifikačních vzorů, nedostatečném vytváření životních jistot, životním stylu rodiny a konzumaci alkoholu u rodičů.

Alkohol i tabák jsou průchozí drogy. Nastupuje po nich abúzus další drogy. U tabakismu je návykovou látkou nikotin. Schmidt dělí kuřáky na následující typy: příležitostný kuřák, návykový kuřák, kuřák s psychickou závislostí, kuřák s psychickou a fyzickou závislostí. Rizikovou skupinou jsou žáci základní školy nejvyšších ročníků s podprůměrným prospěchem, v převaze chlapci.

Typickou nelátkovou závislostí je závislost na hracích automatech. Únik z reality, redukce tenze, nedostatečná odpovědnost jsou příčiny vedoucí do světa her. Se změnou sociálněekonomických poměrů se změnila i forma těchto her. Roste kriminalita v souvislosti s hazardními hrami. Od roku 1990 přibývá problémů s hazardní hrou mezi dětmi a mládeží, přestože zákon zakazuje provozování hazardní hry na výherních automatech osobám mladším 18 let. Diagnostická kritéria zahrnují aspekty psychologické, sociální, biologické.

Fáze vývoje závislostního chování jak látkového, tak nelátkového typu lze rozdělit do čtyř stádií. Se zvyšujícím se stupněm závislosti přibývá problémů plynoucích z patologické závislosti jako terminální, v něm se často objevují jedinci se suicidiálními tendencemi.

V odborné literatuře se nenachází jednoznačné přímé vysvětlení závislostí (Řehan, Chvíla, Nešpor, Heller, apod.). V současné době jsou formulovány teorie vzniku závislostí a jsou tříděny podle hledisek jednotlivých vědních disciplin.

Biologické teorie spočívají v hledání biologicky podmíněných znaků. Mezi biologické teorie se řadí genetická teorie, enzymové teorie a dopamin endorfinové teorie.

Sociologické teorie vycházejí z makrosociálních vztahů a zákonitostí. Sociologické teorie reprezentují klasické studie, teorie distribuce spotřeby alkoholu, teorie anomie, model systémové dynamiky.

Psychologické teorie prezentují vznik závislostního chování z pozice svého dominantního zaměření (hlubinná psychologie, nebehaviorální psychologie, sociálně psychologické pojetí).

Multifaktoriální podmínění vzniku závislosti se prosazují u kulturně antropologických teorií, které čerpají z etnografických studií. Jednoznačně se prokázala srovnávací metodou multidimenzionální příčinnost. Odborníci se shodují v určitých společných znacích, které ovlivňují vznik závislosti. Jsou jimi především vlivy primárních skupin. Dominantním motivačním triasem abúzu drog byl shledány patologická komunikace, dysfunkční rodina a absence sociální identity jako důsledek společenské frustrace.

Za příčinu vzniku závislosti je považována i psychická deprivace. Klasické psychické deprivace ubývá, naproti tomu vyrůstá nový problém, neméně závažný - subdeprivace.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Jaká jsou diagnostická kritéria závislosti?
2. Podejte ucelený přehled typů závislosti dle WHO.
3. Jaké jsou motivace abúzu drog?
4. Vymezte jednotlivé rizikové skupiny u jednotlivých typů závislostí?
5. Jaké jsou fáze závislosti na alkoholu?
6. Jaká je klasifikace typů závislosti na alkoholu dle Jellineka?
7. Popište syndrom FAS.
8. Charakterizujte tabakismus.
9. Jaké jsou fáze závislosti na výherních automatech?
10. Popište diagnostická kritéria u gamblingu a typologii gamblingu.
11. Popište jednotlivé fáze závislosti na výherních automatech.

12. Popište biologické, sociologické a psychologické teorie vzniku závislostního chování.

Použitá a doporučená literatura

- American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4 th edition). Washington: APA, 1994.
- BAJGER, O. Chorobné hráčství - první zkušenosti z ambulantní psychoterapie. Praha: Předneseno na vědecké schůzi J.E.Purkyně, 1994.
- BARNUM, H. Analýza ekonomických důsledků kouření a užívání tabáku. Paříž: Příspěvek na Světové konferenci o tabáku a zdraví, říjen 1994.
- BOWLBY, J. Developmental psychology comes of age. Am. J. Psychiatry, 145, 1988, s. 1-10.
- BÚTORA, M. Mne se to nemože stať. Sociologické kapitoly z alkoholismu. Martin: Osveta, 1989.
- DAWKINS, R. The selfish gene. Oxford University Press, 1989, s. 19.
- DURKHEIM, E. De la division du travail social. Paris: 1893.
- Epidemiologie drogových závislostí v roce 1996. Zdravotnické noviny ze dne 4, dubna 1997.
- HELLER, J. Pecinovská, O. Závislost známá neznámá. Praha: Grada Publishing, 1996.
- CHVÍLA, L. Diagnóza patologického hráčství v závislosti na assesmentu problému hráčské vášně. Výzkumný projekt. Opava: PL, 1996.
- CHVÍLA, L., NYKLOVÁ, A. Downto the Depth of Gambler's soul. First European Congress on Disorders of Personality. Nijmegen: Nederland, 1994.
- JANÍK, A., DUŠEK, K. Drogy a společnost. Praha: Avicenum, 1990.
- JELLINEK, E.M. The disease concept of alcoholism. New Haven: Hilthouse Press, 1960.
- KUNDA, S. Klinika alkoholismu. Martin: Osveta, 1988.
- LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z. Psychická deprivace v dětství. Praha: Avicenum, 1974.
- MEČÍŘ, J. Zneužívání alkoholu a nealkoholových drog u mládeže. Praha: Avicenum, 1989.
- Merton, R.K. Animi and Social Strukture. American Sociological Review, 3, 1938.
- NEŠPOR, K. Jak překonat problémy s alkoholem. Praha, Sportpropag, 1995.
- NEŠPOR, K., CSÉMY, L. Alkohol, drogy a vaše dítě. Praha: Sportpropag, 1995.
- POPPER, K.R., ECCLES, J.C. The Self ind its brain. Parts I and II. Berlin: Springer 1987.
- RIESMAN, D. Osamělý dav. Praha: Mladá fronta, 1968.
- Řehan, V. Závislost na alkoholu a jiných drogách - psychologický přístup. Olomouc: UP, 1994.
- SCHMEICHEL, F. Jako vzduch k dýchání. Praha: MOTTO, 1995.
- SCHMIDT, W. Mezinárodní terminologický slovník zdravotní výchovy. Praha: Ústav zdravotní výchovy, 1982.
- SCHUCKIT, M.A. Drug and Alcohol abuse: A clinical Guide to diagnosis and treatment (3rd.ed). New York:1989.
- STREISSGUTH, A.P., CLARREN, S.K., JONES, K.L. Natural history of the fetal alcohol syndrome: A 10-year follow-up of eleven patients. The Lancet, 2, 85-91, 1985.
- ŠTABLOVÁ, R. A KOL. Návykové látky a kriminalita. Praha: PA ČR, 1994.

VOJTÍK, V., BŘICHÁČEK, V. Mládež ohrožená toxikomanií. Praha: VÚPs, 1987, Zpráva č. 80.

VOJTÍK, V., BŘICHÁČEK, V. K problematice zneužívání návykových látek adolescenty. In. SKÁLA, J. A KOL. Sborník studií o alkoholismu a jiných návykových látek. Praha: VÚPs, 1982, 150-184, Zpráva č. 42.

VOJTÍK, V., BŘICHÁČEK, V. Zneužívání návykových látek - biopsychosociální problém mládeže. (1. část). Otázky defektologie, 27, 1984/85, č. 7, 285-289, (2. část), 27 1984/85. č. 9, 358-362.

VOJTÍK, V., TŮMOVÁ, S., BŘICHÁČEK, V. Osobnost adolescentů zneužívajících návykové látky. Čs. pediatrie, 37, 1982, č.5, 279-281.

ZÁŠKODNÁ, H. Děti, mládež a drogy na území města Ostravy. Ostrava: Filozofická fakulta Ostravské univerzity, 1997.

ZVOLSKÝ, P. Speciální psychiatrie. Praha: Karolinum, 1997.

3. FAKTORY VZNIKU ZÁVISLOSTI

S čím mě seznámí tato kapitola:

Seznamuje nás se závislostí jako multifaktoriálním jevem, se socioekonomickými faktory vzniku závislosti, s jednotlivými aspekty podporujícími abúzus drog, včetně makrosociálních, ukazuje výchovně vzdělávací faktory vzniku experimentování s drogou?

Která klíčová slova potřebuji znát:

Farmakologické faktory, somatické a psychické faktory, socioekonomické faktory, prostředí, podnět,

Závislost je multifaktoriální jev. Mezi základní faktory vzniku závislosti patří: farmakologické, somatické a psychické faktory, prostředí a podnět.

Štablová (1994) konstatuje, že působení jednotlivých typů faktorů, vzájemně se ovlivňujících ve složitých příčinných vazbách, vede k toxikomanii, přičemž názory na míru závažnosti jednotlivých faktorů se vyvíjejí. Autorka analyzuje jednotlivé faktory takto:

1) Farmakologické faktory - droga

Dostupnosti drogy byl v minulosti přikládán velký význam, později převládl názor, že dostupnost drogy nemůže u zdravého jedince, žijícího v harmonickém sociálním prostředí, závislost navodit a navodí ji jen tehdy, dostane-li se do kontaktu s biopsychosociálně oslabeným jedincem. Současnost je charakterizována spektrem drog, které navozují extrémně rychle závislost, z toho důvodu se droga jeví jako významný faktor, zvláště u mládeže.

2) Somatické a psychické faktory - osobnost

Analýzou těchto faktorů lze zjistit, že se stále více prosazuje komplexní, tzv. biopsychosociální přístup. Strukturu osobnosti tvoří vrozené a získané vlastnosti, v osobnosti se projevuje nejen společenská, ale i biologická podstata.

V oblasti biopsychické je to snaha odstranit fyzické potíže, udržet kondici, stimulovat smysly, posílit sebevědomí, v oblasti sociální je to snaha identifikovat se s určitou subkulturou, uniknout z prostředí .

3) Prostředí

Vliv na utváření osobnosti má prostředí, ve kterém jedinec žije. Osobnost dítěte je utvářena především rodinou, výrazný vliv na dítě má úroveň výchovně vzdělávacího procesu a spolupráce rodiny a školy. Zanedbatelný není ani způsob trávení volného času.

4) Podnět

Složité interakce mezi drogou, osobností a prostředím uvádí do pohybu precipitující faktory. Jsou velmi různorodé a často splývají s osobností, nebo s prostředím. Nejčastěji se setkáváme s podněty, které lze rozdělit do dvou odlišných skupin:

- touha po euforických pocitech
- snaha uniknout nepříjemným pocitům a složitým životním situacím.

Uvedený integrativní model popsal také Urban (1973), který navázal na původní Kielholzův model (1965) tří intervenujících proměnných a připojením čtvrté proměnné - podnětu - vytvořil tetraedr vzniku a rozvoje drogových závislostí. Urban předpokládá, že tento model vyhovuje systémovému přístupu.

Ladewig (1983) vytvořil trojúhelníkové schéma příčin vývoje abúzu drog a drogové závislosti s proměnnými: osobnost, droga, sociální prostředí.

Jessor (1983) je zastáncem sociálně-psychologického modelu konzumu drog s proměnnými: sociální pozadí, charakteristiky sociálně-psychologické a charakteristiky behaviorální.

Tyto modely koncipují osobnost nikoliv izolovaně, ale komplexně v rámci sociálně psychologického pole a dynamicky probíhající interakce s drogou.

Socioekonomické faktory závislostního chování

Mezi dominantní socioekonomický faktor patří vzrůstající životní úroveň v České republice, ta má za následek růst kupní síly a dostatečné finanční prostředky pro stále větší počet obyvatel. Sekundárně pak přistupují možnosti neomezeného cestování a delších pobytů v cizině, kde dochází k intenzivním kontaktům s patologickou subkulturou.

Česká republika díky svému postavení v centru Evropy je tranzitní zemí pro mezinárodní automobilovou dopravu a figuruje jako prostředník všech tranzitních drogových tras. Zvýšený počet osob na hraničních přechodech vede k nedokonalému a nedůslednému odbavování, kterého využívají především tzv. kurýři, kterými jsou jak občané ČR, tak cizinci a bývalí emigranti. Zvýšený rozvoj turistiky přináší nárůst letecké dopravy, a tím klesá pravděpodobnost náhodného záchytu na letištích.

Nedostatečná legislativa v oblasti pohybu, pobytu a obchodní činnosti cizích státních příslušníků na území České republiky usnadňuje legální pobyt cizinců na našem území, a tím se vytváří předpoklad i pro pobyt nelegálně přistěhovalých osob, které se významně podílejí na importu a distribuci drogy.

Neadekvátní ekonomické a sociální poměry přinášející nejistotu a nedostatek seberealizačních příležitostí mohou být považovány za významné faktory, ke kterým lze přiřadit náhlé politické a sociální změny, nestabilitu společnosti, snadno dostupné tabákové výrobky a alkohol. Masmediální působení reklamy nelze podceňovat. Rasová nebo jiná diskriminace a jazyková bariéra mohou působit iniciačně. Černíková a Štablová (1996) publikují ve svých dílech některé aspekty proměn společnosti.

1) Svoboda projevu, možnosti cestování, nabídka zboží, vliv reklamy, masmediální ovlivňování vytvářejí u mladých lidí nereálnou představu o životě.

Vstup mladých lidí do reálných podmínek života je pak často v přímém rozporu s představami, vytvořenými na tomto základě. Na tuto problematičnost idealizované představy sociální reality upozorňují rodiče a učitelé, není však mladými lidmi akceptována.

2) Prioritní orientace společnosti na ekonomickou prosperitu. Orientace na úspěch, na výkon podněcuje potřebu neustále soutěžit s druhým, snaha být v konkurenci stále lepší. Doprovodným jevem orientace na úspěch je potřeba zvětšování majetku, znaků majetku a úzkostný, zničující spěch, vyvolávající duševní vypětí, přetížení, psychické vyčerpání a mnohdy se sahá po řešení této situace vyladováním si výkonnostní kondice drogami.

Nemalým problémem ekonomickým, ale i sociálně psychologickým, který ani sociální podpora v nezaměstnanosti nezmiňuje, je právě nezaměstnanost, nejen pro mladé lidi, ale i pro lidi s rodičovskou rolí.

Větší profesionální mobilita, větší možnost profesionální seberealizace především ve sféře podnikatelské. Náročná pracovní doba a vysoké pracovní nasazení se neslučuje s rodičovskou povinností těchto lidí, a to se projevuje přebíráním výchovné role převážně jedním z rodičů nebo delegování výchovné role na prarodiče. Ti nemohou zcela dostatečně naplnit výchovnou roli po celé linii dospívajícího jedince, dochází k výchovným nezdarům.

3) V důsledku zvýšené pracovní zatíženosti dochází k zúžení rodičovské péče, která se podstatně omezí na zabezpečení materiálních požadavků, na organizační chod rodiny a jeho kontrolu. Časová tíseň nastoluje požadavek řešit vzniklé problémy věcně, rychle, často bez náležité trpělivosti.

V rodinách ubývá možností individualizovaných projevů emocí, schopnosti je sdílet, zkomunikovat, ale také ochoty a potřeby je sdílet s druhými.

Uspěchaný, netrpělivý způsob rodinného života neposkytuje dostatečný prostor emocionálního bezpečí, podpory pro identifikaci sama sebe v realnosti.

Nedostatek emocionální podpory dítěte a nedostatečná emocionální akceptace dítěte rodiči takového jaké je, vyvolává citovou deprivaci.

4) Zvýšila se značně ekonomická náročnost rodinného rozpočtu, ta vyvolává tlak na zaměstnanost rodičů a ovlivňuje časové a finanční možnosti. Volnočasové aktivity jsou pěstovány v rodinách i nadále, pokud to rodinný rozpočet dovoluje a kde tyto aktivity jsou tradovány jako hodnota. V souvislosti s volnočasovými a zájmovými aktivitami je nutno konstatovat, že ubyly ty zájmové aktivity, o které se staraly školy nebo jiná školní zařízení, které byly bezplatné nebo za symbolický poplatek.

Naproti tomu se rozrostly zájmové činnosti a vzdělávací kurzy s vysoce specializovanou a s inzerovanou odborností lektorů, které jsou spojeny s finanční náročností, jako výrazným výběrovým kritériem.

Síť zájmových aktivit je velmi nerovnoměrně rozložena v jednotlivých územních celcích a stává se nedostupná pro některé jedince, byť se o činnost zajímají.

5) V důsledku sociálních změn lze proměny školy a pojetí výchovně vzdělávacího procesu stručně postihnout následovně:

- výchovný proces ve školách je pojat jako doladování výchovy rodinné. Zatím není vypracován systém přístupu k okrajovým deviantním jevům ve společnosti a od toho se odvíjí absence fungujícího systému výchovného zvládnutí sociální deviace jedincem. V současné době lze zaznamenat nárůst institucí, které se těmito problémy zabývají, ale nevytváří systém.

Nezbytným a reálným úkolem výchovy je seznamovat a připravovat mladé lidi na obtížnosti a překážky v lidském životě, včetně hledání a osvojování si způsobu jejich překonávání.

- vzdělávací proces klade důraz na výkonnost žáka a studenta, je patrná výrazná orientace na efektivnost vzdělávacího procesu. Do popředí vystupuje i otázka úspěšnosti žáka či studenta. Přiměřeně nesaturovaná potřeba úspěšnosti ovlivňuje negativně hodnotu sama sebe, míru důvěry v sebe, ve své schopnosti a jedinec pak hledá náhradní zdroje.

Na středních školách do popředí vstupuje otázka vzdělávání - profesní přípravy a na okraji zůstává otázka výchovného působení ve směru profesního a osobnostního rozvoje.

Výrazně patrná je orientace škol na efektivnost vzdělávacího procesu, na výkonnost žáka, studenta, projevující se v podobě zvládnutého rozsahu poznatků. Nárůst požadavků na rozsah učiva je velký v závěrečných třídách základní školy a obzvláště na středních školách. Pedagogové vedeni snahou připravit studenty na další studium, naplnit požadavek náročnosti, dostávají se do rozporu s požadavkem přiměřenosti učiva, nerespektují plně profilování jedince ve vztahu k jednotlivým předmětům. Výsledkem tohoto projevu je, že mnozí žáci, studenti jsou frustrováni v potřebě být úspěšní, zvládnout požadavky a navozuje se negativní vztah k učivu, ke škole a ke vzdělávání jako hodnotě vůbec. Studenti, aby zvýšenému požadavku na zvládnutí učiva dostáli, redukují nebo opouštějí zájmové aktivity (umělecké, sportovní, rekreativní), které fungovaly jako zdroj pozitivních stimulů vyvažování psychické rovnováhy. Jedinec hledá náhradní zdroje. Mohou se jimi stát party, v nichž jedinec nalezne ocenění - hodnotu sama sebe, ne prosociální, nýbrž právě opačnou z hlediska společenských požadavků. V tomto momentu se jakékoliv závislostní chování může stát významně žádoucí.

V kontextu důsledků sociálních proměn pro výchovné klima mladé generace pak výrazněji vystupují nejčastější důvody, proč mladí lidé sahají po drogách. Důvody přitažlivosti drogy jsou následující:

- módnost okusit drogu,
- zvědavost, experimentace sama se sebou a drogou,
- samoléčení psychických poruch, labilita, rozlad, ostychu, studu,
- přizpůsobení se partě, skupině a získání tak možnosti participovat na činnosti skupiny,
- protest proti okolnímu světu, jeho požadavkům a nárokům na člověka,

- únik od problémů a před problémy, únik od jejich strastiplného prožívání, trýznivého rozhodování a namáhavého hledání řešení a ještě tíživějšího převzetí zodpovědnosti za zvolené řešení,
- zvýšení koncentrace pozornosti, hledání inspiračních zdrojů v situaci pozitivně vyladěné psychiky, doladování až burcování své výkonnosti ve vypjatých situacích,
- umocnění pozitivních prožitků (včetně sexuálních), touha oddat se prožitkům čiré libosti, zabezpečit si tímto způsobem aspoň nějaký zdroj pozitivních prožitků i za cenu poškozeného zdraví.

Fakt, že člověk je závislý, nemá jen obsah negativní, ale nese i pozitivní informaci o tom, že tento člověk má určitý problém v hledání a nalézání si místa pro seberealizaci, seberozvoj a je třeba být mu nápomocni tento problém řešit. Závislostní chování je důsledkem problému. Je to výzva, podnět zabývat se tímto člověkem .

Komorous (1994) uvádí základní faktory dostupnosti drog v širším mezinárodním sociálním kontextu. Jsou jimi:

- 1) Strategická poloha území České republiky v centru Evropy, na hlavních tranzitních drogových trasách. Zejména se to týká heroinové, tzv. balkánské cesty, kokainové jihoamerické trasy a stále výrazněji se projevující tzv. východní cesty.
- 2) Vysoce rozvinutý a kvalitní chemický průmysl s tradičně velmi dobrou obecnou i speciální odbornou vzdělaností většího množství lidí na území České republiky.
- 3) Velice kvalitní báze ilegálních výrobců domácích drog, která se v ČR vytvářela ještě v době hermetického uzavření území republiky v období před rokem 1989.
- 4) Tradičně dobrý organizační a inteligenční potenciál obyvatel ČR.
- 5) Vysoká propustnost a velice špatná kontrolovatelnost státních hranic České republiky.

K těmto domácím aspektům autor dále přiřazuje dva základní momenty zahraniční:

- 1) Je to rozpad bývalého Sovětského svazu
- 2) Válka na Balkáně spolu s rozpadem bývalé Socialistické federativní republiky Jugoslávie, která vedla k masivnímu proudu lidí z těchto dvou směrů na západ a tím i na území České republiky.

V těchto dvou prouděch ekonomických a politických běženců se na našem území objevily profesionální zločinecké gangy, které se rychle aklimatizovaly v našem prostředí a působí jednak jako střeoevropský mezičlánek velkých zločineckých organizací a jednak vykonávají a realizují svou aktivitu přímo na území České republiky se zaměřením na české občany.

Všechny tyto kriminogenní a společenské faktory pak vytváří základní stavební kameny české drogové scény.

Přes území České republiky se rychle otevřela nejsilnější, tzv. severní větev balkánské heroinové cesty, začíná se také objevovat jihoamerická cesta, která využívá území České republiky jako křižovatku kokainové trasy. Jako cílová země začíná být Česká republika testována a používána africkou hašišovou trasou a holandskou trasou LSD.

Poznatky výše uvedené obsahují oprávněné obavy nárůstu drogových problémů, a to nejen u mládeže, včetně drogové trestné činnosti nebo trestné činnosti v důsledku problémů s drogou.

3.2. Výchovně vzdělávací faktory

Statut profesionálního vychovatele předpokládá plnění role poznávací a výchovně vzdělávací, s prognózováním dalšího vývoje žáka. Výchova proti závislostem probíhá souběžně s pedagogickým procesem, jehož je nedílnou součástí.

Učitel nejprve analyzuje osobnost žáka a souběžně buduje pedagogický vztah. Z hlediska prevence nemocí ze závislosti je nutné mapovat žákovy schopnosti, vlastnosti, sociální vztahy, zázemí, cíle a touhy. Zvláštní pozornost si zaslouží nesplněná a zejména vlekle neplněná přání, neúspěšné snahy žáka, jeho frustrační tolerance, případná agresivita (auto či heteropunitivní), neuroticismus, neadaptivní a maladaptivní projevy. Z neadaptivních samotářství, zamlklost, z maladaptivních záškoláctví, dětské lži a krádeže, projevy zlomyslnosti, napadání slabších.

Od rodičů a školních lékařů nutno znát případný zdravotní handicap žáka, ordinované léky, zejména ty, které mění bdělost vědomí. Moderní trendy v pedagogice dávají přednost integraci handicapovaných jedinců před jejich segregací.

Do hodnotového systému, axiologie žáka, proniká pedagog později a co nejšetrněji, neboť se může, zejména u pubescentů, velmi lišit od deklarovaného. Učitel někdy zjistí o žákovi více při zájmové činnosti, sportu, školních výletech, kulturních akcích, než při samotné výuce. Mimořádné události mohou vésti k překvapením. V této fázi jsou aktivní výchovné zásahy zdrženlivější. Pomalejší, ale důkladnější poznání přináší pedagogický vztah budovaný na principu laskavé autority či vztah partnerský (symetrický, ve školních vztazích u nás méně obvyklý). Zde je však mnoho proměnných s pohlavím a věkem žáků.

Nápodoba autorit, zejména neformálních, je silným a šetrným (neinvazivním) prvkem výchovy. Mládež potřebuje identifikační vzory, nebo alespoň jejich stavebnicové prvky, představami doplňované, idealizované. Právě individuality mezi žáky nebo ti z nich, fantazijně obdaření, si vytváří skladební vzory. Obecně platí, že dobrý pedagog na sobě pracuje, neboť patří vědomě do nabídkové galerie identifikačních vzorů žáků. Nekvalitou pedagoga je slabost pro některou ze závislostí, která snižuje i jeho autoritu.

Aktivní výchovné působení na žáka při kvalitním pedagogickém vztahu je např. pomoc ve volbě či při korekci již zvolených cílů, které si žák stanoví. Cíle by měly být konkrétní, realizovatelné a spíše krátkodobé. Dosažení dílčích cílů je kladně motivujícím prvkem výchovy. Žákovi nenabízíme cíle jeho osobnosti cizí, násilně implantované, nýbrž předkládáme škálu námi odhadnutých možností k výběru žáka. Cíle vždy takové, že obohacují osobnost žáka, neboť nejspolehlivějším pozitivním ovlivněním sklonu k závislostem je motivovat a podněcovat k činnostem. Naopak oslabujícím faktorem vzniku závislosti je duševní prázdnota.

Vyhraněný životní cíl žáka (rodinné tradice, profese přecházející z generace na generaci) může být ochranou proti závislosti. Některé povahové rysy jako houževnatost, cílevědomost, hluboké zájmy, se zdají být ukazateli příznivé prognózy, že takto obdařený žák nepodlehne závislostnímu svodu (Hosák).

Shrnutí

Závislost je multifaktoriální jev, mezi základní faktory vzniku závislosti patří droga, osobnost, prostředí a podnět. Integrativní model popsal Urban, který navázal na Kielholzův model tří intervenujících proměnných. Ladewig vytvořil trojúhelníkové schéma příčin vzniku abúzu, které zahrnuje osobnost, drogu a sociální prostředí. Jessor je zastáncem sociálně-psychologického modelu konzumu drog s proměnnými sociální pozadí, sociálně-psychologické charakteristiky a charakteristiky behaviorální.

Základní faktory spolupůsobící při vzniku a rozvoji toxikomanie lze shrnout následovně: rodina (stává se stále otevřenějším systémem, ve kterém její členové pouze uspokojují potřeby), dochází k nárůstu sociálních problémů, k erozi idejí, myšlenek a směrů myšlení, k narušení morálky a náboženských tradic, ke ztrátě důvěrné emotivní komunikace, k rozšíření svobod a uvolněnosti vedoucí k individualismu a konzumní společnosti.

Aktuální trendy závislostního chování lze vystihnout třemi aspekty: snižující se věk toxikomanů a nelátkově závislých, výskyt závislostí u skupin dříve nezúčastněných a infiltrace do všech sociokulturních prostředí.

Sekundárně se na rozvoji drogové závislosti podílejí nelegálně přistěhované osoby, cizinci na našem území s povoleným pobytem, nedostatečná legislativa.

Socioekonomické faktory představují výrazný vliv na vznik patologického chování. Vliv reklamy, masmediálního působení, orientace na ekonomickou prosperitu, orientace na úspěch, nedostatek času, stresující životní styl, zvýšená ekonomická náročnost rodinného rozpočtu vytvářejí předpoklady zkoumaného jevu. V rodinách ubývá možností individualizovaných projevů, absentuje využívání kvalitních volnočasových aktivit.

Výchovně vzdělávací faktory jsou charakteristické prioritní orientací škol na efektivnost vzdělávacího procesu, na výkonnost žáka. Rodina přestává plnit funkci rozhodující výchovné instituce, ta se přesouvá na vzdělávací instituce, Statut profesionálního vychovatele předpokládá plnění role poznávací a výchovně výukové, s prognózováním dalšího vývoje žáka. Děti a mládež potřebují identifikační vzory, nebo jejich stavebnicové prvky. Aktivní výchovné působení na žáka představuje pomoc při volbě cílů, při korekci již zvolených cílů. Cíle by měly být konkrétní, realizovatelné a spíše krátkodobé. Dosažení dílčích cílů je kladně motivujícím prvkem výchovy.

Současnou mládež lze charakterizovat těmito atypickými rysy: vyhledává něco kvalitativně nového, je antikonformní, excentrická, výjimečná, je v opozici k řádům dospělého světa, revoltuje proti uznávaným hodnotám, uznává nezávislost a volnost.

V kontextu důsledků sociálních proměn společnosti lze identifikovat i aspekty mezinárodní a vnitrostátní. Komorou je shrnuje v následující přehled:

- strategická poloha území České republiky,
- rozvinutý a kvalitní chemický průmysl,
- kvalitní báze ilegálních výrobců drog,
- dobrý organizační a inteligenční potenciál obyvatel ČR,
- vysoká propustnost a špatná kontrolovatelnost státních hranic,

- rozpad bývalého Sovětského svazu,
- válka na Balkáně a následný rozpad bývalé Socialistické federativní republiky Jugoslávie.

Z naznačené problematiky, týkající se typologie závislostí, vyplývá, že v oblasti závislostního chování se ustálilo pojmosloví. Závislost je chápána jako problém sociální, etický, právní, trestní, zdravotní, který je **mnohofaktoriálně podmíněn** a jeví se jako **multidimenzionální**.

Z analýzy etap jednotlivých druhů závislostí jsou naznačeny možnosti výchovných a léčebných zásahů, a to v rámci celé preventivní triády - primární, sekundární a terciární prevence. Dominantní preventivní institucí je rodina. Výchovně-školnímu systému je dána řada možností k účinné intervenci, které nejsou využívány efektivně a cíleně.

Primární příčinou závislostního chování je porucha komunikace na všech komunikačních úrovních a negativní vliv, nikoliv příčina, masmediálního působení. Patologická komunikace signalizuje problém vřazování jedince do společnosti, je nezbytně nutné ho řešit v sociálních souvislostech. Problém je sociálním problémem, nikoliv individuálním. Závislost tento primární problém - problém vřazování do společnosti - prohlubuje.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. **Prezentujte závislost jako multifaktoriální jev.**
2. **Jaké jsou faktory vzniku závislosti?**
3. **Co patří mezi socioekonomické faktory závislostního chování?**
4. **Jaké jsou aspekty podporující abúzus drog, včetně makrosociálních?**
5. **Jaké jsou výchovně vzdělávací faktory vzniku experimentování s drogou?**
6. **Co představuje tzv. integrativní model vzniku závislosti?**

Použitá a doporučená literatura

ČERNÍKOVÁ, V., ŠTABLOVÁ, R. Mládež a drogy. In. Mládež a sociálně negativní jevy. Sborník referátů ze semináře. Praha: PA ČR, 1996.

HOSÁK, L. Status a role v prevenci zneužívání návykových látek školní mládeží. Materiál XXXIV. Konference AT sekce České a Slovenské psychiatrické Společnosti pro

návykové nemoci České lékařské společnosti J.E. Purkyně. Jemnice: Socioterapeutický klub psychiatrie v Jemnici, 27.3.1995.

JESSOR, R, JESSOR, S. Ein sozialpsychologisches Modell des Drogenkonsums. In: Lettieri, D.J., Welz, R. (eds). Drogenabhängigkeit. Ursachen und Verlaufsformen. Basel: Beltz 1983.

KOMOROUS, J. Referát přednesený za ČR. České vězeňství, č. 4. 1994, s. 40-41.

Kielholz, P. Diagnostik und therapie der Drogenabhängigkeit Praxis Psychother. 1965, č. 6, s. 257 - 267.

LADEWIG, D. Drogen unter uns. Basel: 1983.

ŠTABLOVÁ, R. a kol. Drogy, kriminalita a prevence. Praha: 1997.

ŠTABLOVÁ, R. Návykové látka a kriminalita. Praha: PA ČR, 1994.

URBAN, E. Toxikomanie. Praha: Avicenum, 1973.

4. SEKTY A SEKTÁŘSTVÍ

S čím mě seznámí tato kapitola:

Charakteristika a definice pojmu *sekta* a pojmu *sektářství*, *vyjmenovává* specifické rysy sekt. Prezentujte typologii sekt a typologii kultů

Která klíčová slova potřebuji znát:

Sekta, sektářství, sociální rozvrstvení, okultismus, magie, politické a ekonomické sekty, měkká a tvrdá sekta.

Sekta je v současné době velmi frekventovaným termínem. V rámci určitého zjednodušení se tímto pojmem označuje i většina forem alternativní či netradiční religiozity. Používání slova sekta mělo a dosud ještě má odpuzující či dokonce pejorativní nádech. Sekta vytváří představu uzavřeného a do jisté míry i výjimečného seskupení věřících, kteří se nějakým způsobem vydělili z občanské (či církevní) společnosti, vyjadřují kritické pozice vůči svým oponentům (tj. především vůči církvím), jejich nonkonformismus se mnohdy týká i vztahu k obecným kulturním a morálním normám, přičemž je tento postoj podmíněn ne vždy čitelným určením.

Příslušníci sektářského společenství se od ostatních odlišují především svým specifickým životním stylem, který se řídí určitými pravidly mravního jednání a mezilidské komunikace, případně má i osobní kultický rituál. Právě tento způsob sektářského života je mnohým lidem nepochopitelný a přímo nepřijatelný, a to tím více, pokud se zřetelně vymyká náboženským tradicím rozšířeným v dané lokalitě, nebo se nějakým způsobem liší od běžných sociokulturních stereotypů.

Na druhé straně právě specifický životní styl, diskontinuita, odvrát od tradice, i jistá exotičnost učení jsou pro jiného člověka přitažlivé a oslňující.

Sektářství je stále pokládáno za jedno z největších nebezpečí pro církve. (Dokazuje to vatikánský dokument - pastýřská výzva o sektách a nových náboženských hnutích z r.1986, avšak ani zde není přesně stanoveno, co lze za sektu považovat.)

Sekta je definována jako sdružení věřících, oddělujících se a překračujících hranice oficiální církve.

Dějiny náboženství ukazují, že snahy o vybočení ze stanoveného řádu a dogmatického systému, skryté či veřejné heretické opozice provázely všechna velká náboženská hnutí a směry.

V křesťanství, islámu, buddhismu, judaismu apod. vznikaly odstředivé tendence i oddělené heretické pospolitosti a sekty jako skupinové náboženské útvary se samostatnými organizačními a věroučnými principy.

Pro křesťanství je zvlášť charakteristická existence množství sektářských a heretických proudů, a to již na samém počátku, kdy se formovalo křesťanské učení.

Vznik sekt byl spojen i se sociálním rozvrstvením. Vývoj sektářství v našich

zemích v 18. a 19. století měl své podloží především na venkově a v maloměstském prostředí, zatímco dnes se sekty rozšiřují spíše ve městech. Dřívější sociální protest, který je organickou součástí sekt předminulého a minulého století, dnes převyšuje obecnější protest a opozice vůči civilizaci, vůči duchovní exploataci.

K této exploataci přináležejí zjevná i skrytá manipulace člověkem, obecná nivelizace, vyprázdňování mravních principů a norem společenského soužití, devalvace tradičních hodnot a obyčejů, nejistota a nezakotvenost člověka. Etiologie vstupu do sekt je i známá patologická triáda: patologická komunikace, hledání identit, patologické prostředí (rodina, vliv vrstevníků, nedostatek volnočasových aktivit, vliv masmédií apod.).

Z toho pak vyplývají negativní jevy jako jsou deprese z bezútěšného stavu, diskreditace i těch nejvyšších idejí, nespokojenost se světem nezúčastněné komunikace, ztráta důvěry, nebo přímo pád autorit, nedostatek prostoru pro sebenalézání, rostoucí pocity stísněnosti z přehlcenosti civilizačními, neosobními pseudohodnotami. Neodlučitelné jsou ovšem i sociální problémy, neschopnost se adaptovat na civilizační dynamiku, proměny a zvraty v práci, ve studiu.

Ve slovníkové definici sekty - vcelku shodně s postoji křesťanských církví - se klade na první místo fakt vyčlenění, oddělení se z obecného nebo vládnoucího proudu.

Sekty vznikají jako názorové odchylky od správné cesty, od ustálené formace, jsou z tohoto hlediska vždy nějakou deformací, vybočením ze směru, který byl určen a upevněn tradicí.

Sociolog A.I. Bláha k problematice sekt připomíná: **Pojem sekty předpokládá, že existuje jaksi standardizovaná a pravá forma náboženství, od níž je sekta uchýlením.**

Sledujeme-li v historii vznik a vývoj sekt, musíme brát v úvahu především veškerou složitost společenského vývoje a dobovou podmíněnost. I soudobé sekty a netradiční religiozní útvary vůbec jsou výraznými symptomy krize. Výskyt tak velkého počtu signalizuje, že existují závažné situace v životě společnosti, kdy se prohlubuje duchovní vakuum. **Rozvoj sekt může být také jakýmsi vedlejším a nechtěným produktem konzumerismu a postmoderní společnosti.**

Pro většinu lidí jsou programy novodobých sekt něčím zcela novým, dosud neznámým, ale tím také zajímavým, atraktivním. Učení sekt je přitom podáváno poutavým způsobem. Dovední misionáři a propagátoři umí oslovit naslouchajícího, nebo se o to všemožně snaží.

Vznik a formování sekt

Existuje několik možností vzniku a vývojových proměn sektářství:

- Sektářské tendence se delší dobu vyskytují na půdě dané církve, ovlivňují tuto církev zevnitř, nebo jen částečně problematizují doktrinní rámec. Tuto formu lze nazvat nábožensko-duchovním proudem.
- V jiných podmínkách se opozice, která vznikla na půdě dané církve, poměrně rychle vyhraňuje a poté osamostatňuje, odmítá pak následně spolupráci a další komunikaci se svým někdejšími spoluvěřícími.
- Poněkud jiného rázu je vznik sekty z takového náboženského hnutí, které se již od počátku rodí na mezidenominační nebo mezicírkevní půdě, nebo nechce být vázáno na určitou konfesi a tím méně na organizační statut církve. Toto se týká mnohých soudobých sekt a proudů zejména v oblasti religiozity mládeže.

- Sekta se může také zpočátku rodit v bezprostřední blízkosti konfese jedné, aby se postupně z různých důvodů začala orientovat zcela jiným směrem.

Sektářství je církvemi sledováno s pochopitelnou nevraživostí, nebo alespoň s jistými rozpaky.

V poslední době se navíc lavinovitě šíří netradiční religiozita, vzniká až nepřehledné množství proudů a sekt. Sekty v současné době odpovídají na hlad po duchovních hodnotách mnohem pružněji než církve.

Specifické rysy sekt

Pokusme se zrekapitulovat poznatky o soudobých sektách a hnutích netradiční religiozity a zvýraznit jejich charakteristické rysy.

- Jeden z typických znaků sektářského života je **izolovanost, relativní uzavřenost**, skupinová pospolitost lidí, kteří vůči svému okolí zaujali kritický postoj. V podstatě je tato tendence pochopitelná hlavně v počáteční fázi vývoje sekty, v době, kdy formuje svůj program a kdy ideoví vůdci a organizátoři vyhraněné skupiny předkládají ty principy, které tuto vyhraněnost specifikují.

Sekta si uvědomuje, že složky, které ve věrouce či kultu dominují, jsou v rozporu s okolím a většinou také tímto okolím zpochybňovány. Proto se sekta logicky vyděluje a separuje.

- Vydělení a osamostatnění utváří a nadále u členů sekt posiluje **pocit výlučnosti, sebevědomí duchovní elity**.

Toto vědomí postupně stále sílí. V určité době zvolená (nebo vynucená) izolace sektě nemusí vyhovovat. Je-li přesvědčena o správnosti své cesty, stoupá mesiášské vědomí. Pouze tato sekta je předurčena spasit svět, má jistá privilegia vyvoleného lidu a držitelů pravdy.

- V **nonkonformním opozičním postavení** tkví jeden z hlavních specifických znaků sekty. Opoziční momenty se v dalším vývoji zpřesňují a vyhraňují. V počátcích formování sektářského seskupení jsou mnohdy nejzjevnější jednotlivé kritické výhrady, protesty, případně je zde vyjádřena ideová destrukce stávajícího systému.

- Rozvíjení a utužování postojů indukuje **touhu po ideálním společenství** stejně smýšlejících lidí, kteří se navíc snaží důsledně uplatňovat a prosazovat věroučné zásady v praxi i přes odpor či nedůvěru okolí.

Ideální společnost a vize nového božího království je v jistém smyslu nadřazeným tématem: v různých rovinách a intenzitě prolíná do učení většiny sekt a hnutí. Jde o příznačný jev, neboť se v tomto případě nejcitlivěji reflektuje sociálně duchovní skutečnost soudobého světa. **Zdůrazňování etických rozměrů náboženského života** souvisí s uvedeným tématem ideální společnosti. Zejména mladý člověk je zlákan představou, že namísto chladné komunikace se mu dostane záchranného receptu a vhodné příležitosti začít nový život v záchráněné rodině, kde může uspokojit své zájmy, má pocit bezpečí, intimity, vzájemné důvěry a sebejistoty ve společném prožívání duchovních hodnot a mezilidských vztahů.

- Většina sekt má **autoritativní systém řízení**. Předpokládá se bezpodmínečná poslušnost, vůdce vyžaduje absolutní podřízenost členů a dodržování všech pravidel. V některých sektách nejsou výjimkou ani tvrdé postihy a sankce za neposlušnost. Nemůže nás nezajímat motiv, který vede mladého člověka k tomuto podřízení. V podstatě je to

únik před jednou autoritou k druhé, často mnohem přísnější, i když její zdůvodnění může být problematické, nebo přímo pochybné. Mladý člověk vystupuje ze společnosti, z petrifikovaných sociokulturních vazeb a vstupuje do nové společnosti. V sektě a v náboženském sdružení se může cítit zcela osvobozen od dřívějších frustrací a nespokojenosti, od hodnotové relativity i od neuznávaných autorit. Sektářská komunita může být příslibem nových konstruktivních mezilidských vztahů. Rozvíjejí se přátelské vztahy, a tím se dále upevňuje vnitřní soudržnost skupiny. Za hranicemi je pak *cizí svět*, nechápající a odsuzující. Být členem sekty znamená i určité hrdinství, tím spíše, že se vyžaduje sebezapření, obětivný život, zavržení starých vazeb a návyků.

- Při pohledu na vnitřní strukturu a život sekty a jí podobné skupiny se setkáváme s řadou dalších specifických rysů.

1. K prvořadým úkolům člena patří **misijní práce, pastorační a propagační činnost**. Každá sekta má vypracované vlastní mechanismy této činnosti. Doporučuje se diskutovat o všech základních otázkách života (nejen náboženských), poskytovat literaturu, zvat na schůzky. V některých sektách mají vypracované důkladné instrukce pro nábor.

2. K misijní práci má každý stoupenec hnutí či sektář zpracované pohotové odpovědi, a to na základě jednotného **vševysvětlujícího a univerzálního klíče**. Tím je buď posvátná literatura, nebo soubor výroků zakladatele, případně vůdce sekty. Specifickým rysem je tedy náboženská interpretace všech životních problémů.

3. V řadě sekt se objevuje, a někdy zcela převažuje **motiv léčení**, který má nábožensko symbolický význam. Existují sekty a útvary, které se přímo zabývají výhradně praktickou medicínou či psychoterapií. Častým tématem je i "zázračné uzdravování".

- Soudobé sekty a hnutí se od předchozích liší zejména tím, že se v nich projevuje v daleko větší míře **eklekticismus**. Žijeme v době otevřených systémů. Průnik nejrůznějších ideových směrů není nic neobvyklého. Sektářství v minulosti (v 19. století) sledovalo vytrvale určitou tematickou linii a striktně se drželo Bible. V současnosti mnohé sekty těžší z ideového pluralismu.

K uvedeným specifickým znakům novodobých sekt a náboženských útvarů bychom jistě mohli řadit mnoho dalších. Přesto i přes rekapitulaci těchto charakteristických rysů mnohé nasvědčuje tomu, že v jejich pozadí existuje vcelku společný tematický plán: **víra, že se uskuteční, nyní nebo na konci časů, vize proměny, zásadní změny celého světa, vnějšího nebo vnitřního.**

Typologie sekt

Pokusme se stanovit alespoň hrubé třídění typických formací netradiční religiozity, a to podle nejvýraznějších tendencí a zaměření, které převažují ve sledovaných sektách. Vzhledem k velké početnosti a různorodosti sekt a jim podobných náboženských seskupení lze podat jen povšechné orientační schéma z hlediska jejich typologického rozvrstvení. Schéma je pouze pokusným náčrtem, nelze tedy jednoznačně do něho vřadit tu či onu sektu, neboť jak její věroučné doktríny, tak i vlastní postoje, jednání a kultické praktiky mohou mít více dimenzí, z nichž jen některé jsou natolik vyhraněny, aby odpovídaly stanoveným vlastnostem daného typu.

V literatuře pojednávající o sektách se setkáváme s různou typologií. Každá z nich vychází z odlišných zvolených hledisek a kritérií. Uvedme alespoň dva příklady:

1) V reprezentativní publikaci Víry a vyznání jsou stanoveny 4 hlavní skupiny:

- **Sebezdokonalovací sekty**, usilující o sebepoznání a zdokonalování osobnosti (příkladem je scientologie).
- **Východní skupiny**, akcentují mystické učení orientální filosofie a náboženství.
- **Sjednocovací skupiny** (např. Moonova Církev sjednocení).
- **Z křesťanství vycházející skupiny**, jakkoli z nich některé nelze již nazvat křesťanskými (např. Rodina lásky, Cesta).

2) Český autor P. Remeš používá toto dělení:

- **Sekty vycházející z okultismu a magie** (New Age, satanismus).
- **Sekty vycházející z náboženství Východu** (případně sekty s islámským pozadím).
- **Sekty vycházející z psychoterapeutických koncepcí** (vedle scientologie i skupiny holotropní terapie).
- **Sekty vycházející z křesťanství**, a to tím způsobem, že
  - mají křesťanské pozadí (Mormoni, Moonova sekta)
  - jsou sice nekřesťanské, ale biblické (Svědkové Jehovovi)
  - zcela křesťanské (např. sbor Ježíš přijde, Voda života apod.)

Uvedené dvě typologie doplníme o další aspekty:

1. Typ sekty, v jejímž učení je nadměrné zdůrazňování zásadního zvratu v lidských dějinách a nastolení božího království či jinak pojmenované ideální společnosti.

V některých sektách je toto téma přímo ústředním článkem věrouky a vše ostatní je mu podřízeno. Pozornost se zde přesouvá k posmrtnému životu, který se staví do příkrého kontrastu s pozemským světem. Obrazy posledního soudu, vystoupení a pádu Antikrista jsou často spojovány s předpovědí zcela konkrétní katastrofy (společenské nebo přírodní) jakožto předzvěsti příchodu nového řádu a života. Nadějná očekávání jsou prožívaná v sektě s velkou intenzitou a vášní. Projevuje se netrpělivá touha dosáhnout vysvobození z pout pozemského života a víra v zásah nadpřirozených sil.

2. K jinému typu sekty patří ty, v jejichž učení výrazně převládají představy o možném vytvoření ideálního společenství již - a především, ne-li výhradně - v tomto světě.

Království boží, nebo stav blaženosti nejsou situovány do nadpřirozené říše, do posmrtného života. Hlavní akcent je položen na život pozemský, méně již na očekávání nějakého zásadního zvratu v lidských dějinách a v životě individua zásahem zvenčí.

Do tohoto typu sekt lze zařadit několik mezitypů, z nichž k nejvýznamnějším patří:

Učení, které v první řadě programově usiluje o **zlepšení mezilidských vztahů a mravní obrodu**. Hnutí a sekty tohoto druhu se věnují rovněž horlivé misijní a propagační činnosti, reformační poslání chápou velice důsledně. Svůj program přitom prezentují nejen proklamativním, nýbrž především praktickým činem. Na nejpřednějším místě stojí ve většině těchto sekt rodina a utvrzování rodinných vazeb. Týká se to jak přirozené rodiny, tak i rodiny uměle vytvořené. Nechybí zde i detailně zpracované charitativní programy, převažují morálně výchovné tendence, často doprovázené zásadními výhradami i útoky proti obecnému dosavadnímu způsobu života.

K dalšímu mezitypu patří ta sekta, jejíž učení se týká především **sebezdokonalování osobnosti**. Stoupencům se doporučuje, aby se oprostili od sebeomezujících vazeb a postojů, které narušují nebo dosud znemožňují vztahy k lidskému nebo přírodnímu prostředí. Většinou se zdůrazňuje, že dosáhnout této vyšší duchovní roviny i boží spásy je v moci každého individua, případně za přispění učitele.

3. Dosavadním měřítkům se poněkud vzpírá další typ sekty, u něhož lze jen s jistou rezervou hovořit o náboženském útvaru v běžném slova smyslu. Od předchozích typů se liší tím, že se zde stávají dominantní **léčebné, psychoterapeutické či meditativní praktiky** a vlastní religiózní dimenze jsou v pozadí, nebo zaujímají podružnou roli.

4. Sekty a volná sdružení, u nichž je nejméně patrný vliv na způsob života a činnost člověka. Jde spíše o **zájmové aktivity** lidí, zabývajících se filozofickými, náboženskými či metafyzickými problémy s minimálním zájmem o jejich aplikaci v denním životě.

5. Poslední typ prezentuje, jak lze zneužívat a znevažovat náboženství. V podstatě se jím kryjí zájmy ambiciózních vůdců, skupin, jednotlivých šarlatánů apod. Tento typ lze chápat spíše jako banku negativních inspirací a hodnot.

V zásadě lze prezentovat souhrnnou typologii sekt, která je značně závislá na výchozí definici sekty. Následující typologie vychází z širšího pojmu sekta, které není dáno náboženským pozadím skupiny, ale zejména užíváním psychické manipulace a mentálního programování. Toto dělení uvádí Steven Hassan (1994, str. 68). Prvým hlediskem typologie bude jejich zaměření. Je třeba mít na zřeteli, že v praxi se často sekta nevyskytuje v "čisté podobě". Je možno vyzorovat, že např. jen 50% sekt má čistě náboženský charakter, 30% ekonomický, 10% politický a 10% vzdělávací, psychoterapeutický.

• **Politické sekty**

Extremismus těchto skupin je vnímán nejčastěji a také nejintenzivněji. Sdělovací prostředky stále častěji přinášejí zprávy o vzrůstajícím násilí spojeným s rasismem, antisemitismem, nacionalismem, xenofobií a náboženským fundamentalismem. Viditelnost této problematiky je dána i tím, že v souvislosti s činností politických sekt dochází často k násilným trestným činům a k jiným excesům, získávají organizovaný a mezinárodní charakter. Tato problematika výrazně zasáhla naši republiku po roce 1989 a stále patří k nejpálčivějším otázkám současnosti. Výrazný nárůst se objevil kolem roku 1994, kdy se rozrostl objem aktivit pravicového extremismu, kdy se začaly ve velké míře pořádat kultovní koncerty, jimiž pořadatelé získávali jednak finance a jednak další příznivce a sympatie zahraničních hnutí v západních státech Evropy. K dalšímu zvýšení aktivit došlo v roce 1996. Kdy se zostřila propagace hnutí skinheads (Zpráva o postupu státních orgánů...., 1998). Stejně tak však tento problém tíží i ostatní státy jak na východ, tak na západ od nás.

Za politickou sektu lze považovat skupiny nazývané nejčastěji extrémní politická hnutí. Jde jak o krajně pravicovou scénu, nejzřetelněji reprezentovanou hnutím skinheads, tak i o scénu levicovou, kam patří zejména skupiny anarchistické, anarchoautonomní, krajní neobolševické organizace i ve světě známé militantní ekologické skupiny. Můžeme nalézt široké spektrum těchto skupin od umírněných až po výrazně extrémní. Jsou organizovány kolem zvláštního dogmatu a obvykle nabízejí poměrně snadný recept na vyřešení mnohých problémů. Tato hnutí jsou sympatická zejména mladým lidem, kterým je opoziční postoj vůči stávající společnosti, který je základním kamenem těchto hnutí, často vlastní. Kromě zkreslování skutečností a zjednodušování problémů, používají často propagaci pomocí komerčních prostředků - médií s kultovní hudbou a nelegálních

tiskovin. Na veřejnosti prezentují své názory pořádáním různých protestních shromáždění, při nichž k manipulaci davu využívají vůdci těchto skupin podněcování davové psychózy.

- **Ekonomické, komerční sekty**

Z hlediska zneužívání psychické manipulace a mentálního programování lze do kategorie sekt zařadit i sekty ekonomické. V těchto skupinách jde v první řadě o rychlé a snadné zbohatnutí, které bývá také hlavním náborovým heslem. Z hlediska následků mohou tyto skupiny poškodit jedince v případě neúspěchu zejména ekonomicky, ovšem v případě intenzivnější a dlouhodobější psychické manipulace může účast člověka v ekonomické sektě výrazně ovlivnit i jeho osobní a rodinný život.

I tuto skupinu sekt lze rozdělit do několika skupin. První a zřejmě nejméně nebezpečnou tvoří některé skupiny, které pracují na principu multilevel. Zákazníky obvykle nepřímou nalákají na bezplatnou prezentaci výrobků. Následně se je pak snaží přesvědčit nejen o nadprůměrné kvalitě těchto výrobků, ale zejména o tom, že mohou velmi dobře prosperovat, zapojí-li se do tohoto podnikání a budou shánět další prodejce. Každý prodejce má potom z prodaného zboží prodejců, kteří jsou v hierarchii pod ním, určité provize. Na systému však samozřejmě nejvíce získávají ti, kteří stojí na vrcholu pyramidy.. Tyto skupiny mají obvykle výborně propracovanou metodu propagace firmy, provádějí pravidelné semináře, na kterých se učí jak výrobky prodávat, prezentovat a jak přesvědčovat případné kandidáty ve firmě. Jsou zde prezentováni nejúspěšnější prodejci, kteří vyprávějí o svých úspěších a "radí" ostatním. Na těchto setkáních se hojně využívá různých motivačních prvků, emotivního přesvědčování a psychologie davu. Rovněž každý, kdo má v hierarchii pod sebou nějaké prodejce je nabádán, aby dohlížel na jejich činnost a na pravidelnou účast na těchto shromážděních a seminářích. Některé rovněž využívají tvrdých přesvědčovacích metod při podomním prodávání výrobků (door to door). V některých případech dochází i k porušování zákonů souvisejících s podnikáním a daněmi a k poškozování spotřebitelů.

Mezi ty nebezpečnější pak patří skupiny, které primární ekonomické zájmy zastíňují nějakým filosofickým či náboženským pozadím. Z tohoto hlediska může pak být určitá sekta pojata jako ekonomická, tak i jako náboženská. Takto může být například pojímána Scientologie nebo Církev sjednocení (Moonisté), jejichž členové bezplatně pro sektu velmi tvrdě pracují a samotná sekta disponuje obrovským majetkem. Sama uvádí, že v politické a podnikatelské sféře působí ve 130 zemích světa, má svou námořní flotilu, vlastní deníky jako The Washington Times nebo New York City Tribune, koupila newyorský symfonický orchestr a založila desítky mezinárodních společností a podniků (Dvořáček, 1996).

Typičtější příkladem ekonomické sekty však bude příklad zemědělských komunit Yamagishi, které se šíří v Evropě a zřejmě míří i do České republiky. Tyto komunity jsou naplněny *usměvavými lidmi*, kteří jsou naplněni pravým štěstím, když mohou dobrovolně bez mzdy patnáct hodin denně vyrábět společně v prostředí srdečných vztahů *pravé* produkty, společně bydlet ve farmě, jíst jen dvakrát denně, nic nevlastnit a nepotřebovat peníze ve víře, že tak zavedou *stabilní, srdečnou společnost, plnou bohatství a zdraví, naplněnou přirozenou láskou tím, že vytvoří harmonii mezi přírodou a lidskou činností, mezi nebem, zemí a člověkem* (citováno ze Statutu hnutí Yamagishi). Sekta u svých členů vyvolává zvláštní psychický stav, odpovídající heslu usměvavé - usměvavé (volně přeloženo), kterého dosahují přísným denním režimem za nedostatečného spánku,

pracovního vytížení, vzdání se vlastní individuality, veškerého majetku a stále kontroly. Sekta pak vydělává prodejem svým ekologicky zdravých a zázračných, výlučně s láskou pěstovaných produktů. Ceny za tyto produkty jsou značně přemrštěné. V Německu již byla tato skupina zařazena do seznamu tzv. psychosekt (Růžička, 1998). Sekt, které podobným způsobem využívají svých členů zejména k vlastnímu prospěchu existuje více.

- **Vzdělávací, výchovné a psychoterapeutické sekty**

Tyto skupiny bývají někdy řazeny samostatně, někdy jako součást skupin náboženských. Tvoří velice zajímavou a nebezpečnou skupinu sekt, neboť se dokáží velice pružně prezentovat vzhledem k daným podmínkám, někdy jako náboženství a jindy zase jako věda. Tyto sekty pořádají nejrůznější semináře, zdokonalovací kursy a soustředění, většinou za náležitý obnos. Často jsou metody prezentovány jako vědecké či psychologické, ovšem psychoterapie je prováděna laiky, kteří mohou svou neodbornou činností napáchat na lidské psychice obrovské škody. Škodlivé může být rovněž neetické využívání získaných informací. Typickou sektou tohoto druhu je Dianetika - Scientologická církev. Zákazníky získává bezplatným vyhodnocováním tzv. Oxfordských testů osobnosti, které jsou však vyhodnoceny jako negativní a klientovi je nabídnut odpovídající sebezdokonalovací kurs za odpovídající cenu a následně další, na něj navazující. V pozdějších stádiích je pak klient zasvěcován do náboženského pozadí tohoto společenství. Pokud nemá dostatek finančních prostředků pro účast v nabídnutých kursech, může si část peněz nahradit prací pro sektu. K dalším psychoterapeutickým hnutím patří např. Transcendentální meditace, Vhled, Silvova metoda, Neurolingvistické programování, Modrá alfa.

- **Náboženské sekty**

Jsou nejznámější a nejpočetnější. Ve svém učení se zaměřují na nějaké náboženské dogma, tedy na tvrzení, nepřipouštějící pochyby nebo námitky, považované za nezvratné a věčné. Náboženské sekty je možné dále členit podle myšlenkových kořenů na:

- 1. Sekty křesťanského původu**

Sekty s určitou vazbou na křesťanské kořeny. Někdy bývají též nazývány jako sekty s křesťanským pozadím, na pomezí křesťanství apod. Obvykle se více či méně odvolávají na Bibli, Ježíše Krista apod. Některé jsou svým vyznáním i praxí velice vzdáleny od zdravých křesťanských církví, jiné se od nich neliší mnoho, ale přesto mohou obě představovat závažné nebezpečí a to především z pohledu psychické závislosti a kontroly myšlení a jednání. Do této skupiny bývají řazeni Mormoni, Svědkové Jehovovi, Církev sjednocení, Rodina, Hnutí Grálu, Pražské společenství Kristovo, Větev davidovská a další.

- 2. Sekty orientálního původu**

I na našem území, stejně jako v 60. letech v USA a západní Evropě nastal boom nabídky i zájmu o religiozitu vycházející z tradičních východních náboženských systémů, především z hinduismu. Společnými body jejich víry a praxe je zejména reinkarnace, meditace, mantry, proces očišťování, apod. Nutno zdůraznit, že jde o směry z klasických východních náboženství pouze vycházejících, až násilně přetavených pro potřeby západní kultury. Do této skupiny bývají řazeny Haré Kršna, Transcedentální meditace, Sri Chinmoy, Osho, Sahadža jóga.

3. Sekty přírodně okultního původu

Tyto sekty v podstatě navazují na staré náboženské představy, kultury a rituály, které se snaží oživit a dát jim modernější podobu. Mohou se však s úspěchem začlenit i do New Age, které má své kořeny přímo v okultním spiritistickém světě, což většinou není obecně známo, ani se tak často neprezentuje. Řadíme sem také satanismus, který je těžce zachytitelný, neboť má mnoho podob, od zřetelně organizované instituce, až po zcela samostatné skupinky, bez žádné další návaznosti. Jeho podstatou je vždy negace obecně přijímaných hodnot, se zvláštním důrazem na křesťanské. Dále lze do této skupiny zařadit hnutí Wicca, Druidství, Severní tradice, New Age.

Kromě členění sekt podle jejich zaměření se jako další hledisko používá členění sekt na **tvrdé** a **měkké**. Přestože lze rozdělit sekty na více a méně nebezpečné, jen těžko budeme hledat vhodná kritéria. Problematicky působí i fakt, že určitá sekta se může v některém směru např. propagace celosvětového míru, humanitární aktivity, postoj k rodině, atd. jevit jako silně prosociální, zatímco v jiném směru může mít v různých zemích různý charakter, stejně jako rozptýlené komunity určité sekty, což se odvíjí zejména z přístupu vůdců skupiny.

A. Tvrdé sekty

Tvrdé sekty se obvykle vymaňují ze sociální kontroly. Členové mají přísně zakázáno sdělovat podrobnosti ze života sekty, vedou život podle přísného režimu. Někdy může jít i o uzavřené komunity. V čele stojí autoritářská osobnost s absolutní mocí nad ostatními členy. Zaměření skupiny je asociální nebo antisociální. Používají obraz nepřítele jako prostředek k upevnění soudržnosti a nedovolují členům jakékoli jiné zázemí. Mohou mít xenofobní charakter.

B. Měkké sekty

Alespoň z části podléhají kontrole. Jsou společensky transparentní. Mají charakter částečně otevřené nebo otevřené komunity. Svým příslušníkům povolují vlastní morálku vycházející z vlastního prožívání, vzhledu a potřeb a tolerují jejich samostatnost. Vůdce sekty není autoritativní jako u tvrdých sekt, někdy vystupuje jako průvodce a rádce. Nejsou antisociální a nepůsobí destruktivně na lidskou psychiku. Povolují alternativy a možnost zázemí mimo společenství. Nemívají xenofobní charakter.

Typologie kultů

V odborné literatuře se objevuje i terminologické vymezení **kulty** namísto sekty. Často se setkáváme i s pojmem **denominace**.

Denominace je náboženský útvar nesrovnatelně větší a početnější než sekty, s rozsáhlejším finančním a materiálním zázemím specializovaného, profesionálně připraveného duchovenstva plně se věnujícího řízení duchovního a organizačního života.

Kult je značně nejednotný termín a mnohovýznamový pojem. Užití slova kult je možné z mnoha různých pohledů. Všeobecné, náboženské použití termínu s neutrálním významem popisuje kult malou, nedávno vytvořenou náboženskou skupinu, která není variantou již ustanoveného náboženství. Často je také vedena jedním charismatickým vůdcem. Kult je zaměřen na individuální potřeby a přání, klade jen malý důraz na sociální zakotvenost, má silné dezintegrační tendence a je zpravidla řízen charismatickým

vůdcem. Stoupenci kultu jsou často považováni za jedince bez hlubších sociálních kořenů, kteří se v rámci komplikovaných mezilidských vztahů urbanizované společnosti účastní kultovního života proto, že se setkali s osamělostí či jinou formou frustrace. Kultury jsou někdy vymezovány jako skupiny používající psychickou manipulaci v různých společenských oblastech. Jde nejenom o kultury náboženské, ale i politické, psychoterapeuticko-výchovné a komerční.

- **Náboženské kultury** jsou nejznámější a nejpočetnější. Orientují se na náboženské dogma. Některé vycházejí z Bible, jiné z orientálních či tajných nauk, některé jsou čirým výmyslem svých zakladatelů. Ačkoliv většina tvrdí, že jim jde pouze o duchovní zájmy, stačí, všimneme-li si, jaký důraz kladou na *statky tohoto světa* - přepych, v němž žijí představitelé kultu, milionové investice do pozemků, rozsáhlé obchodní podnikání atd. Typickým příkladem je církev sjednocení. Dále je to scientologická církev (dianetika), církev obecná a vítězná, Mezinárodní cesta a Ražníšova sekta.
- **Politické kultury** produkují zprávy označované obvykle slovem *okrajové* nebo *extremistické*, ale málokdo ví o jejich podvodných náborových a manipulačních praktikách, jimiž se odlišují od běžných fanatiků. Tyto skupiny se organizují kolem určitého politického dogmatu.
- **Psychoterapeuticko-výchovné kultury** pořádají - obvykle v nějakém hotelu - soustředění a semináře, kde za úplatu zprostředkovávají duchovní vize a osvícenství. Tyto kultury používají řadu základních manipulačních technik, aby poskytly svým klientům "vrcholný" zážitek. Absolventi se pak stávají členy skupiny. Jakmile se angažují, zainteresovávají do činnosti skupiny své přátele, známé a spolupracovníky, nebo naopak s nimi striktně ukončí jakýkoliv styk. Náboroví pracovníci však nesmějí prozradit program kultu.
- **Komerční kultury** věří v dogma hrabivosti. Ve snaze zbohatnout podvádějí a manipulují lidi, aby pracovali za nízkou mzdou nebo zadarmo. Existuje mnoho pyramidových či několikaúrovňových organizací, které slibují velké zisky, ale ve skutečnosti ze svých obětí těží peníze. Pak zničí jejich sebevědomí. Úspěch závisí na získávání nových lidí, kteří zase získávají další. Tyto kultury inzerují v místních novinách a slibují výnosná zaměstnání a zajímavé cesty. Náboráři se soustřeďují na studenty a vysokoškoláky.

Přehled soudobých sekt

Následující přehled soudobých forem alternativní religiozity se neváže striktně na typologická schémata, která jsou uvedena výše, nebo na početnost stoupců jednotlivých útvarů a společností, sekt či sdružení.

V popředí našeho zájmu jsou na prvním místě ta hnutí a sektářská seskupení, která tvoří v současné době **reprezentativní proud alternativní religiozity**. Mnohé z nich mají již značný počet členů nebo stoupců, případně se jejich nárůst očekává. Některá z nich už překročila kulminační bod svého vývoje i vlivu, přesto stále prokazují svou životaschopnost. Existovala a existují i taková sektářská seskupení, jejichž úpadek a ztráta vlivu následuje brzy po úmrtí jejich zakladatelů (vůdců, proroků) nebo nadaných organizátorů.

1. Nejdříve budeme věnovat pozornost sektám a hnutím, které náležejí k nejrozšířenějším typům náboženství mládeže a vytvářejí poměrně silný proud netradiční soudobé religiozity ve světě i u nás:

- Haré Kršna (Mezinárodní společnost pro vědomí Kršny),
- Maharišihovo ajurvédská společnost (Transcendentální meditace),
- Církev sjednocení křesťanství (Moonova církev),
- Scientologická církev (Dianetika),
- Rodina lásky.

2. Zcela specifické je hnutí, které má ve světě širší ohlas a je z určitého hlediska charakterizováno jako novodobé světové náboženství, přestože u nás má dosud víceméně podobu sekty a jde zatím o nepříliš početné sdružení zájemců nebo jen sympatizujících, kteří jsou vázáni členstvím:

- Bahá'í víra.

3. Dalším výjimečným jevem je dnes již velmi rozvětvený duchovní proud s velkým množstvím variant a myšlenkových rovin. Je možné do jisté míry sledovat, jak se uvnitř tohoto proudu zformovala i taková seskupení, která mají (s jistou rezervou) sektářský charakter:

- New Age.

4. Vzhledem k tomu, že spektrum náboženských hnutí, sekt a náboženských společností je velmi pestré, je vhodné uvést stručnou charakteristiku mozaiky těchto společností. K jejich členění je možné použít prostý klíč:

A) Sekty a náboženské organizace, které se vyčlenily z křesťanské společnosti církvi a denominací, aniž by nějak zásadně překročily hranice křesťanského věroučného systému:

- Učedníci Kristovi a Kristova církev,
- Následovníci Krista,
- Evangelické společenství Modrý kříž,
- Cesta,
- Nazoréni.

B) Náboženské organizace, jimž je - ne vždy právem - přisuzován sektářský charakter. Jejich působení v současné době u nás je de facto navázáním na přerušenu tradici. Kontinuita byla v tomto případě narušena násilným zamezením jejich činnosti v 50. - 80. letech. Je pro ně typické, že se jejich formace ustalovala již v minulém století, příp. na počátku 20. století. V současné době jsou již natolik stabilizovány, že stojí po této stránce na stejné úrovni jako tradiční církve. U většiny z nich je patrná jejich původní křesťanská orientace. Postupně si však tyto organizace vybudovaly relativně autonomní postavení se speciální věroučnou bází, případně i s vlastními posvátnými texty, nebo s přizpůsobenou literaturou biblickou:

- Svědci Jehovovi,
- Církev Ježíše Krista svatých posledních dnů (Mormoni),
- Svatý Grál.

C) Hnutí a sekty, které se rovněž odvolávají na biblická východiska a oceňují primární význam Bible, ale přitom zdůvodňují potřebu buď biblické texty nově interpretovat, nebo zásadně doplnit i z mimokřesťanských zdrojů:

- Teosofie,
- Antroposofie,
- Křesťanské společenství (Obec křesťanů),
- Epifanisté (též zvaní Armstrongovci),
- Nová církev křesťanská (Swedenborgiáni),
- Univerzální život,
- Křesťanský sbor Voda života.

D) Příklady některých sekt s převažujícím chiliastickým zaměřením. Křesťanské principy zde doznaly výrazný posun, případně byly zcela přehlušeny jednostrannými apokalyptickými akcenty:

- Milenaristé,
- Svobodná lidová misie,
- Branhamovo hnutí,
- Kmen Davidův.

5. Hnutí a sekty, jejichž vznik a vývoj lze klást do poloviny tohoto století a jež jsou ovlivněny náboženstvím a kulty Dálného a Blízkého východu:

- Poselství božského světla,
- Bhagwanovo hnutí,
- Středisko božského světla,
- Asociace Reiki,
- Brahma Kumaris.

6. Náboženské a duchovní proudy působící buď v křesťanských církvích různých denominací, v mezidenominačním prostoru, nebo se již osamostatnily:

- Letniční hnutí a letniční církve,
- Armáda spásy,
- Katolické hnutí Focolari.

7. Hnutí a sekty, které jsou výrazně zaměřeny k sebezdokonalování, mravnímu rozvoji osobnosti, úspěšnému životu a k léčitelství. Jejich religiózní báze je různorodá:

- Křesťanská věda,
- Křesťanské hnutí Jednota,
- Mravní obnova,
- Nová myšlenka.

8. Různorodá sektářská seskupení a sdružení, jejichž učení je směsí okultismu, theurgie, spiritismu, lidového čarodějnictví či praktikované magie a šamanství, kultické a léčitelské formy a tzv. přírodní náboženství.

- Umbanda a Candomble,
- Satanisté a další.

Shrnutí

Komplexní pohled na sekty a sektářství stále chybí, přestože jeho potřeba je pociťována den ze dne naléhavěji. Končí totiž to, co bylo charakteristické pro moderního člověka: civilní a střízlivý přístup, skepse, lhostejnost, důraz na techniku a na přírodní vědy s jejich přesnými metodami a výsledky. Nastupuje zájem o tajemství, symboliku, o hlubší vrstvy v člověku, přichází nedůvěra k vědě a technice. Zdůrazňuje se péče o přírodu.

Jde o specifickou reakci na obecnou krizi hodnot i sociální neduhy. Je známo, že sociální, kulturní, morální a psychologické konflikty prožívá nejintenzivněji mládež.

K sektě a k různým formám netradiční religiozity se upínají mladí lidé v době, kdy hledají své hodnotové zakotvení. Přidružují-li se k tomu psychické a morální problémy, někdy zdánlivé neřešitelné nebo jen prudce útočící na člověka, je jejich vnímavost a emocionální citlivost rozdrážděná, a proto jsou vděční za každý projev náklonnosti, pomoci, soucitu, akceptují ty ukazatele, které jim odhalují nové možnosti.

Neočekávaný vzrůst netradiční religiozity není vlastně ničím zvláštním. Specifikum této vlny je v tom, že se dychtivý člověk obrací především k těm směrům, které jasně (byť i s omezeným pojmovým vybavením, s naivitou nebo útočnou agresivitou) předkládají své recepty na uzdravení individua i celé společnosti. Sekty slibují optimismus, pokud jde o budoucnost, a tím získávají ty, kteří cítí, že věda a technika je u konce, a kteří ztratili důvěru a potřebují úkryt.

V sektě je člověk plnoprávným členem *zachráněné rodiny* - ale tuto rodinu si musí stoupenec často zasloužit izolací od světa tradičních hodnot.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Definujte pojem *sekta* a pojem *sektářství*.
2. Vyjmenujte specifické rysy sekt.
3. Presentujte typologii sekt.
4. Presentujte typologii kultů.
5. Jaký je rozdíl mezi *měkkou* a *tvrdou* sektou?
6. Přehledně presentujte současné sekty a extremistická náboženská hnutí.

Použitá a doporučená literatura

HASSAN, S. Jak čelit psychické manipulaci zhoubných kultů. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1994.

HORA, L. Problematika tzv. alternativní religiozity a jejího podílu na formování životní orientace mládeže. Praha: Karolinum, 1995.

ŠTAMPACH, O. Sekty a nová náboženská hnutí. Praha: Nakladatelství Oliva, 1995.

VOJTÍŠEK, Z. Netradiční náboženství u nás. Praha: Dingir, 1998.

5. SEBEVRAŽEDNOST

S čím mě seznámí tato kapitola:

Vymezuje pojmy *sebevražda*, *sebevražedné chování*, *sebevražedný pokus*, *demonstrativní pokus*, *vyjmenovává* typologii sebevražd, ukazuje na specifika suicidálního chování v dětském a adolescentním věku, vysvětluje integrálně andragogické pojetí sebevražednosti.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Sebevražda, sebevražedný pokus, afektogenní reakce, bilanční sebevražda,

V široké problematice, týkající se sebevražd, je třeba vyjasnit terminologicky pojmosloví vztahující se k této problematice. Výkladů je celá řada, od zjednodušených až po filozofické. Sebevražda bývá chápána jako důsledek vnějších příčin, kterými se zabývají jak filozofie, tak sociologie. V teologii může být chápána jako hřích nebo jako porucha pudu sebezáchovy či patologie v medicíně a v psychiatrii.

Vztah k sebevraždě je kulturně a dějinně podmíněný, např. v antice, harakiri v Japonsku, rituální sebevraždy ve starších kulturách.

Složitě a protichůdně názory na příčinu a podstatu, popřípadě oprávněnost sebevraždy, demonstrují protiklady křesťanské etiky - sebevražda jako tabuizovaný čin, a filozofie existence - sebevražda jako poslední svobodná možnost volby.

Pro terminologické neshody v odborné literatuře vymežíme v úvodu základní pojmy:

Sebevražedným chováním rozumíme provedení sebevraždy nebo neúspěšného pokusu o ni.

Sebevraždou rozumíme provedení jednání, kterým došlo k úmrtí z vlastní vůle a vlastního přičinění zemřelého.

Sebevražedností rozumíme počet úmrtí sebevraždou na 100 000 obyvatel na rok.

Sebevražedný pokus je pokus o sebevraždu, který se nezdařil z různých příčin. Těmito mohou být např. neznalost, nezkušenost a nešikovnost kandidáta sebevraždy v sebevražedném chování, volba nespolehlivého způsobu sebevražedného chování, zásah okolí do sebevražedného chování či změna rozhodnutí subjektu v průběhu sebevražedného chování.

Při **demonstrativním pokusu** subjekt podstupuje riziko úmrtí, aby v případě přežití mu vznikly nějaké výhody. U každého pokusu, který je kvalifikován jako demonstrativní, je riziko úmrtí i záměr ovlivnit sebevražedným chováním okolí k prospěchu suicidanta. Předstírání pokusu k citovému vydírání v sociální skupině bez rizika úmrtí nepokládáme za sebevražedné chování.

Sebevražda je různě motivované usmrcení sebe sama. Obvykle je to afektogenní reakce na tíživou situaci (stres), která se jedinci zdá bezvýchodná a bezperspektivní (ztráta smyslu života). V podstatě jde o poruchu pudu sebezáchovy, popsanou i u některých druhů zvířat, velmi vzácnou též u dětí. Objevuje se až v pubescenci,

vzestupnou tendenci má ve stáří. Častější je u mužů než u žen, u nichž se ale vyskytuje více pokusů a tzv. nedokonaných sebevražd, často demonstrativního nátlakového a účelového charakteru, vystupujících na pozadí hysterické osobnosti.

U nevyléčitelně nemocných a trpících osob, u osob těžce existenčně a jinak postižených bez dalších životních perspektiv se objevuje tzv. **bilanční sebevražda** jako úniková reakce. Jsou popsány i nevědomé sebevraždy, jako případy autodestruktivních (sebezničujících, resp. autopunitivních, tj. sebetrestajících) reakcí, provedené např. ve formě nevysvětlitelné autohavárie apod. Drasticky provedené sebevraždy mají nepochybně autopunitivní charakter.

Psychologicky jsou sebevraždy vnímány jako autoagresivní akty (agrese zaměřená na sebe sama), resp. jejich extrémní formy. Sebevraždy mohou být doprovodným jevem některých duševních nemocí, zejména schizofrenie a depresivních stavů, jakož i některých forem psychopatie. V pokusu o sebevraždu se může vedle objektivních selhání uplatnit i více či méně vědomá či nevědomá tendence *volání o pomoc* osoby nacházející se v nějaké obtížné životní situaci. Pokusy o sebevraždu mohou recidivovat, až vyústí v dokonanou sebevraždu.

Se specifickými motivy sebevražd se setkáváme u dětí a mladistvých, kde se silně uplatňuje impulzivní zkratkovité jednání, a proto i příčiny sebevražd jsou zde velmi subjektivní, souvisejí s nedostatečnou rozvahou a zhodnocením situace. Jako prostředek sebevraždy se uplatňují otrava jedem, oběšení, skok z výšky, podřezání žil, skok pod vlak, zastřelení. Muži i ženy jako nejčastější způsob sebevraždy volí oběšení a otravu svítiplynem, i když otravy svítiplynem klesají po zavedení zemního plynu a propanbutanu. Ženy asi pětikrát více než muži volí také otravu z abnormálních dávek léků na spaní.

Pokud se motivů sebevraždy týče, u mužů se uplatňují zejména konflikty v povolání, ekonomická bída a strach před trestem, zatímco specifickými ženskými motivy jsou především mezilidské vztahy, přátelství, láska, manželství. Podrobně byly studovány anamnézy sebevrahů, aby byly zjištěny možné vlivy zkušenosti na sebevraždnost. Různí autoři na základě těchto studií sestavili tzv. rizikové listiny, obsahující seznamy možných faktorů sebevraždy a jejich váhu.

Jednu z takových listin obsahující i sociologické proměnné vypracoval W. Pöldinger v roce 1968 na základě studia 1157 *suicidálních pacientů*. Pokusy identifikovat **profil sebevraha** nepřinesly jednotné výsledky. Osoby vyhrožující sebevraždou mají však vysoké hodnoty v takových položkách, jako jsou hypochondrie, deprese, hysterie, psychopatie, schizofrenie a další psychopatologické kategorie. Existuje vysoká korelace mezi suicidálními pacienty a neurotiky a také psychotiky. Konečně byly vypracovány různé psychologické teorie. Psychoanalyticky se připisují rozhodující význam **trestající funkci** superega. Autoři opírající se o koncept učení kladou důraz na vývoj agrese zaměřené na vlastní osobu ve spojení se stavy úzkosti a sebeobviňováním. V jiných teoriích se klade důraz na rodinnou situaci v raném dětství a tzv. *broken home* (rozbitý domov, dlouholetá nepřítomnost jednoho z rodičů, v naší praxi neúplná rodina).

Sociologie přistupuje k sebevraždě jako k sociálnímu jevu, jehož epidemiologie je makrosociálně podmíněna. Klasický koncept E. Durkheima uváděl sebevraždnost do souvislosti s anomii, jiní autoři (T.G. Masaryk) ji spojují s postupující sekularizací, odnímající jednotlivci pocit zakotvení ve světě a smysl života. Vazba na náboženství (a je nahrazující společenské ideologie) je častým námětem sociologických studií. Vesměs naznačují, podobně jako komparativní výzkumy v mezinárodním měřítku, význam

protestantismu (zejména jeho rigoróznějších sekt) pro rozvoj epidemiologie sebevraždy. Sebevražednost je rovněž tradičním předmětem demografického statistického zjišťování. Je zahrnuta do statistiky úmrtí, resp. pracovní neschopnosti, a dokonané sebevraždy a sebevražedné pokusy se obvykle vykazovaly odděleně. V posledních letech bylo od této evidence upuštěno. Statistiky dokládají, že za poslední desetiletí dochází rok od roku ke snižování počtu dokonaných sebevražd a dochází k nárůstu sebevražedných pokusů. Jedná se zřejmě o formu komunikace s okolím a formu protestu, event. upozornění na sebe, svůj problém, byť latentní, jedná se o volání o pomoc.

Kvalifikovaný přehled suicidologické literatury publikoval Hosák (1998), který čerpal ze souborného referátu Bealla citujícího 66 pramenů. Přehledně lze z této literatury uvést následující teze vztahující se k problematice sebevraždy:

- Durkheim podal sociologický výklad sebevraždy. Dělí sebevraždy na **egoistické, altruistické a anomické**. Příčinou egoistických sebevražd je selhání schopnosti jedince včlenit se do společnosti. V katolických zemích se náboženství pojímá kolektivně a sebevražednost je tam nízká. V protestantských zemích s vypjatým individualismem je sebevražednost vysoká. Uvolnění rodiny vede k vzestupu sebevražd. Politická krize jedince sociálně angažuje a sebevražd při ní ubývá. Altruistické sebevraždy jsou antitezí egoistických, kdy jedinec sociálně plně konformní reaguje na společenskou pohromu sebezničením. Beall aktualizuje Durkheimův poznatek na epidemii sebevražd za císaře mezi Japonci během 2. světové války. Příčinou anomických sebevražd jsou náhlé změny ve společenském postavení. Jedinec není schopen přijmout sociální roli přiměřenou novým, např. majetkovým poměrům. K Durkheimovu dělení sebevražd jsou výhrady. Třeba, že anomické sebevraždy se příliš neliší od egoistických. Nebo, že z Durkheimových generalizací existují četné výjimky (např. v katolické Austrálii je sebevražd mnoho).
- Vysoká sebevražednost se objevuje u mužů středního věku, u svobodných či rozvedených osob z nižších či naopak z vyšších sociálních vrstev, s nízkou či vysokou kvalifikací, žijících ve městech.
- Statistiky Světové zdravotnické organizace uvádějí, že nejvyšší sebevražednost je v Německu, Rakousku, Dánsku a Japonsku (vysoký výskyt suicidií v Japonsku a ve skandinávských zemích se pomalu stává minulostí), zatímco nejnižší je v tradičních římskokatolických státech, jako je Španělsko nebo Irsko. Černoši mají spíše sklon k homicidiu než k suicidiu.
- Sebevraždy jsou častější a vraždy vzácnější v ekonomicky rozvinutých státech. Za míru ekonomického rozvoje lze považovat urbanizaci a industrializaci. Sebevražednost má vztah k náboženství a rodáctví. V pořadí sebevražednosti USA vedou severozápadní a severovýchodní státy.
- Vyšší sebevražednost lze nalézt u skupin lidí, kteří nejsou rodáky v životním prostředí, což je významnější, než stupeň urbanizace prostředí. Vysoká kladná korelace byla zjištěna mezi sebevraždami a členstvím v necírkevních spolcích.
- Na venkově je sebevražednost negativně korelována s hustotou osídlení.
- Statistické metody sociologie nedokáží vysvětlit, proč právě ten a nikoliv jiný příslušník sledované společenské skupiny volí dobrovolnou smrt. Tyto skutečnosti se snaží řešit explikace psychologické.
- Freud pohlížel na sebevraždu jako na externalizaci agrese a na obrácení agrese proti subjektu.
- Při sebevraždě jde o přesmyk přání zabít do bytí zabit a konečně do přání zemřít.

- Sebevražda je pokládána za pokus o přerušení externí frustrace, za dosažení nesmrtelnosti a spíše o zachování ega než o jeho destrukci.
- Sebevražda přímo nesouvisí s tradiční psychiatrickou nosologií. Nicméně je častá u afektivních poruch.
- Dynamika deprese chápe utrpení jako prostředek k potlačení pocitu viny, snižuje narůstání hostility uzavřením se do sebe sama, nutí jiné, aby se subjektem zabývali a představuje osobnost po dezintegraci při zachování celistvosti ega. I když je sebevražda častá při depresi, není nezbytnou rekvizitou sebevraždy, stejně jako všichni depresivní se nepokoušejí o sebevraždu.
- Schizofrenie se může jevit jako ochrana proti sebevraždě. Podávání tranquilizérů nemocnému má někdy za následek jeho sebevraždu, poněvadž ho vyhání z obranné psychotické pozice. Dříve se myslelo, že psychóza či deprese jsou nezbytnými podmínkami sebevraždy. Ve skutečnosti však mohou být ochranou proti sebevraždě.
- Výzkumy potvrdily vztah mezi sebevraždou a schizofrenií u mladistvých a mezi sebevraždou a depresí u dospělých.
- Odborná literatura popisuje tzv. addiktivní sebevraždy, páchané v atace mánie či v opojení drogami. Jsou protikladem depresivních sebevražd. Při manické sebevraždě či sebevražedném opojení drogami dochází k fúzi ega a superega, k symbolickému návratu do mateřského lůna, kdy splývají smrt, spánek, nirvána a nesmrtelnost v pocit oceánské harmonie známé suicidantovi z vpečetěné zkušenosti prožitků, když byl uspáván.
- Většina nemocných přijímaných do psychiatrické nemocnice jako sebevražedný pokus patří diagnosticky k maniodepresivní psychóze nebo k chronickému alkoholismu.
- Aktivní metody jsou častější u dokonaných sebevražd, pasivní metody u sebevražedných pokusů. Muži častěji končí život sebevraždou než ženy. Ty však mnohem častěji se o sebevraždu pokoušejí než muži.
- Ženy častěji volí sebevražedné techniky dovolující záchranu (jed nebo plyn), zatímco muži sahají spíše k neselhávajícím prostředkům.
- Masochistické ženy hystericky exhibují. Vyhovují hyperkritickému superegu žádostivému hanlivých prožitků. Snaží se vyvolat pocit viny u objektu své lásky a navozují si přímo satisfakci a slast z ní jako vedlejšího produktu svého utrpení.
- Pithiatické rysy se přičítají ženám, alespoň v naší kultuře. Příznačné je, že tyto hysterické osobnosti si pohrávají se sebevraždou, že se snaží situaci dramatizovat, vžívají se do role a usilují skandalizací vtáhnout do hry a manipulovat další osoby.
- Je prokázána příbuznost mezi psychodramatem a sebevražedným pokusem. Jde o představení, v němž vystupují nejméně dva herci.
- Některé výzkumy neprokázaly rozšířený názor, že sebevražedný pokus je autoagresí. Jedná se spíše o ambivalentní zahrávání se smrtí či histrionské gesto.
- U sebevraždy se často popisuje obsedantně-kompulzivní charakter jednání u pasivní individuality se zřejmými obavami z homosexuality a paranoie.
- Psychoanalytický suicidální syndrom zdůrazňuje nutkavý charakter s latentními homosexuálními rysy, s možným symptomatickým alkoholismem, s anamnézou chudých vztahů k otci a se silnou, takřka paranoidní žárlivostí vůči sexuálnímu partnerovi. Sebevražda je výsledek potíží s mužskou identifikací. Osobnosti se nedovedly identifikovat se svými otci a byly závislé na matce, což mělo za následek, že se nevžily do mužské role.

- Na sebevraždu lze pohlížet jako na pokus vyřešit identifikační konflikt. Sociologové poukazovali na vysokou četnost sebevražd u přistěhovalců bez rodin a pevného náboženského či jiného společenského zázemí.
- Odborná literatura popisuje pasivní sebevraždy otroků po úmrtí jejich pánů. Interpretuje jako projev sociálního ztotožnění. Smrt rodiče nebo sourozence ve formativním údobí mezi 4. - 6. rokem věku či v pubertě disponuje k suicidální depresi. Truchlení je podáváno jako identifikační konflikt, mnoho suicidantů skončilo život ve výročí úmrtí milované osoby.
- Časný setkání s úmrtím v rodině se jeví jako významná suicidologická skutečnost. Nelze stanovit, ztráta kterého z rodičů a v kterém věku budoucího suicidanta je rozhodující.
- Po studiu vztahů mezi truchlením a sebevraždami dětí došli k závěru, že determinuje Oidipovský komplex a že je tedy důležitý jak věk perspektivního suicidanta, tak jeho identifikace s rodičem, kterého ve svém formálním údobí ztratil. Pokud jde o sebevraždy psychopatů, obecně se soudí, že jsou vůči sebevraždám imunní.
- Někteří psychopaté inklinují k dramatickým ostudám se snahou vzbudit dojem, že mívají skončit život, ale chybí jim k tomu opravdová deprese, schopnost mít výčitky svědomí či tak závažný důvod, který by vedl dekompenzovaného psychopata k sebevraždě.
- Psychopati obojího pohlaví, kteří se pokusili o sebevraždu, oplývají agresivitou. Nejde vesměs o pasivní a závislé osobnosti. Málo z nich bylo vztahovačným. Obecně měli exhibicionistické a narcistické sklony. Málkteří byli nábožensky založeni. Jejich sociální postavení bylo nízké. Psychopati nepocítují vinu a proto volí nebolestivé prostředky.
- Rozbor metody a motivu sebevraždy umožňuje odlišit dvě rozdílné varianty. První je neimpulzivní sebevražda, rezultující z nesnesitelného pocitu viny, že subjekt selhal v dosažení životního cíle či že nemůže žít podle vlastních ideálů. Exekuce proběhne klidně v ústraní. Druhou variantou je impulzivní sebevražda, tlumočící sveřepý protest a provázená veřejnou dramatisací.
- Lépe situované populační kategorie (zámožné, rasově zvýhodňované, mladí muži či muži středního věku) spíše obracejí agresi proti sobě, zatímco lidé níže sociálně stratifikovaní (chudí, černoši, ženy a starší lidé) agresi externalizují.
- Odborná literatura zdůrazňuje trend, že k sebevraždě se stále více uchylují přepracovaní muži v řídicích funkcích, nesoucí velkou zodpovědnost a pracující v zátěžových podmínkách. 75% mužů zanechá sdělení a polovina volí střelnou zbraň.
- Odborná literatura definuje tři vyhraněné suicidologické syndromy: dva končící pokusem a jeden sebevraždou. První syndrom je psychopatickým agováním s výraznou impulzivitou, agresivitou, takřka bez pocitu viny, s volbou pasivní metody. Při tom k pokusu (ostatně neškodnému) dochází bez předchozího varování. Zatímco tento typ impulzivně navozeného sociopatického pokusu je běžný u mužů, ženy s hysterickou osobností volí skandalizující variantu. Ačkoliv i zde je metoda pokusu pasivní, v sebevražedném chování těchto jedinců dominuje okázale demonstrováný pocit viny jako nástroj manipulace. Metoda je dramatická a pokus obvykle přichází po jasném varování. Třetím vyhraněným suicidologickým syndromem, končícím na rozdíl od předcházejících dvou vesměs letálně, jsou sebevraždy profesionálně přetížených osob. Jejich konflikt je vnitřní, chování spíše zdrženlivé než impulzivní a agresivní. Varovné signály, pokud se vyskytnou, jsou diskrétní. Osobnost bývá obsedantně-kompulzivní. Metoda je aktivní, bolestivá, výsledek obvykle fatální.

- Sebevražedné chování je nepřímou formou interpersonální komunikace, voláním o pomoc.
- V některých formách sebevraždy je obsažen pokus poškodit jiného v domněnání, že jde o účinnou formou msty.
- Sebevraždu lze chápat jako magický pokus rozřešit konflikt a dosáhnout klidu přenesením pocitu vlastní viny na jiné. V Japonsku je vrcholným aktem odplaty rituální sebevražda u prahu dveří nepřítel.
- Suicidant nemusí mít vždy takovou negativní motivaci a může věřit ve znovuzrození či reverzibilitu smrti.
- Nonverbální komunikaci sebevraždou je však třeba hodnotit i sémanticky: není lhostejná ani struktura sdělení. Scheidman dělí sebevraždy **na logické, paleologické a katalogické**. K logickým se uchylují např. jedinci bez psychických úchylek trpící nesnesitelnou bolestí. K paleologickým sebevraždám dochází u pacientů s bludy, halucinacemi a poruchami myšlení (např. smrt je utrpení, já trpím, musím zemřít). Pro část katalogických sebevražd sémantického typu je příznačné dichotomické myšlení. (Zabije-li se někdo, všimnou si ho. Když se zabiji já, i mně se dostane pozornosti). Subjekt nedomyslí, že smrt je pro něj konečným stavem neexistence.
- Pro suicidanty je typické: rigidita, polární přesuny a dichotomie myšlení.
- Hlavním obranným mechanismem superega je obrátit se samo proti sobě. Sebevražda pak bývá často charakterizována jako autoagrese. Superego se tvoří inkorporací rodičovských příkazů a zákazů, které se sčítají v ideály osobnosti. Suicidium je symbolická pomsta trestajícím rodičům. Sebevražda v tomto smyslu je pokusem trestat, ale na sebe, nýbrž jiného v sobě.
- Sociologické postřehy tlumočí individuální psychologie. Dívá se na sebevraždu jako na epilóg selhání osobních ambicí, selhání následovaného pocitem viny a depresí.
- Neuspokojivé mezilidské vztahy či náhlé selhání adaptace mají precipitační roli. Pacienti se sebevražedným chováním mají podle odborné literatury masochistické prvky a identifikují se s objektem své lásky.
- Sebevražda je spíše výsledkem sociální interakce než specifickým psychopatologickým projevem. Jde o neadaptivní formu mezilidské komunikace. Zda skončí sebevražedné chování sebevraždou, záleží na odezvě okolí v kritické době.
- Odborníci zjistili, že téměř všichni, kteří se pokusili o sebevraždu, kalkulovali s možností záchrany. Ověřovali si vlastně, nakolik je jejich situace skutečně tak beznadějná, jak se jim jeví.
- Odborníky zaujal jev, proč Dánsko a Švédsko patří s Japonskem, Švýcarskem a Německem k zemím s nejvyšší sebevražedností na světě, zatímco Norsko má sebevražednost poměrně nízkou. Sáhli k psychodynamické interpretaci. Vysoká sebevražednost v Dánsku a Švédsku má odlišné kořeny. Dánové volí sebevraždu v depresi, precipitované ztrátou závislosti na rodičích či jejich substitutech v komplementárním vztahu. Jde o poruchu skupinového schématu osobnosti. Psychopatologie švédských suicidantů je spíše schizoidní s motivací neuspokojivé seberealizace. Vede k tomu již formování osobnosti dítěte výchovou. Metodou rodinné výchovy v Dánsku je vyvolávání pocitu viny a pocitu závislosti na rodičích. Sebevražedné chování pak může být vzpourou vůči autoritě rodičů. V Dánsku pohlíží muž k ženě jako dítě k matce a porucha vztahu ho může vést k suicidologické krizi. Sebevražedné chování dánských žen často navazuje na narození dítěte, které matce připomíná její frustrovanou potřebu závislosti. Veřejné mínění v Dánsku má k sebevraždám permissivní postoj. Švédové sáhnou k sebevraždě při pocitu životního

debaklu. Vychovávají své dítě k samostatnosti. Pro dospělé Švédy jsou pak zdrojem životní spokojenosti úspěchy v zaměstnání, které jsou účinným ventilem agrese. Dánské ženy dokončují sebevraždu s pocitem viny za svůj hněv, kterým reagují na rozpor, že se mají starat o dítě, ač by si samy přály být na někom závislé. Mnohem vzácnější sebevraždy Švédek resultují z pocitu, že se společensky neuplatnily. Nechápu tím selhání v práci, jako jejich muži, nýbrž neunesou neúspěchy ve sféře sexu. V Norsku s nízkou sebevraždností se matky emočně soustřeďují na dítě a samy hledají svobodu, nezávislost. Jsou-li Dánové spíše depresivní a Švédové schizoidní, Norové mají paranoidní rysy. Cítí se ohroženi a nepotřebují sami sebe ohrožovat suicidiem. Myslí, že společnost jim křivdí a toto založení je motivuje k extremizaci agrese. Na zaměstnání v Norsku pohlížejí spíše jako na zábavu než jako na povinnost a před ambicemi, jejichž realizace by si vynutila úpornou práci, utíkají raději do snění ve bdělém stavu. Zatímco ve Švédsku úspěch v povolání či erotice je společenským měřítkem jedince, Norové se obávají závisti a o úspěchy neusilují. V žebříčku sociálního ocenění stojí u nich výše být dobrým než být úspěšným a tak dobrý Nor přijme neúspěch úměrně národní povaze. Svoje selhání si Nor dobře racionalizuje, organizuje paranoidní obranu a nepociťuje nutnost se trestat sebevraždou jako Švéd. Místo toho Nor sbírá argumenty, proč mu jiní znemožňují být úspěšný. I sémiologie depresí se ve skandinávských státech s vysokou sebevraždností liší. Dán se v depresi uzavírá do své úzkosti, zatímco Švéd je v depresi agitovaný. K samostatné sebevraždě však Švédové přistupují bez okázalosti s rezignací, s konstatováním životní prohry, kdežto v Dánech hárají rozpory s příslušným odrazem na průběhu sebevražděného aktu. Mentalita národa se odráží i v sebevražděném chování.

Suicidální chování v dětském a adolescentním věku

Dlouho se mluvilo o tom, že dítě, které nemá zralý koncept smrti, nemůže vykonat suicidium. Současná literatura tolik netrvá na zralém konceptu smrti. Pokud je cílem suicidálního jednání zemřít, pak můžeme mluvit o suicidiu bez ohledu na to, zda dítě chápe smrt jako nezvratnou.

Důležitou okolností je volba způsobu suicidia. Rozlišujeme měkčí a tvrdší způsoby suicidálního jednání. Za první považujeme např. požití léků, což je způsob typický pro suicidální pokusy adolescentních dívek. Tvrdší způsob představuje oběšení, skok z výšky, užití střelné zbraně apod. Letalita suicidálního jednání je v některých případech závislá na prostředcích, které má mladistvý k dispozici. Impulzivní nebo zkratkové suicidální jednání může skončit letálně, má-li nezletilý k dispozici např. střelnou zbraň.

U dětí do 14 let je suicidální jednání méně časté než v dospívání, kdy jeho výskyt výrazně roste. V roce 1986 (kdy byly ještě statisticky sledovány a zpracovány kromě dokončených suicidií i suicidální pokusy) bylo u dětí do 14 let v ČR zaznamenáno celkem 42 pokusů a 5 dokončených sebevražd. V adolescentním věku mezi 15-19 lety bylo zachyceno 524 pokusů a 35 dokončených sebevražd. V roce 1993 bylo evidováno 5 dokončených suicidií u dětí do 14 let a 49 suicidií ve věku 15-19 let. Protože byla zrušena povinnost tzv. suicidálního hlášení, nemáme již k dispozici přehled o suicidálních pokusech. Uvádí se, že suicidální jednání je v období adolescence druhou nejčastější příčinou smrti. Nesmíme zapomínat ani na to, že některé tzv. nešťastné náhody, které souvisí s rizikovým chováním dětí a adolescentů, mohou být zastřenou formou suicidálního chování. Ve srovnání mezi chlapci a dívkami převažují dokončená suicidia u chlapců, zatímco u dívek převládají suicidální pokusy. Souvisí to s volbou tvrdšího nebo měkčího suicidálního prostředku: u dívek zejména převažuje otrava léky, u chlapců

oběšení a zastřelení.

Příčiny suicidálního jednání bývají rozmanité. Mohou být vázány na různé psychiatrické syndromy, zejména na psychotické nebo afektivní poruchy. Často se uvádí souvislost se specifickými poruchami osobnosti, jako je hraniční osobnost nebo osobnost s disociálními rysy. U dospívajících se nejčastěji zdůrazňuje korelace s poruchami nálady, poruchami chování a hraniční osobnostní strukturou. Riziko suicidálního chování výrazně zvyšuje zneužívání drog. Opakované suicidální pokusy zvyšují riziko dokonání suicidia. Nesmíme zapomínat na rizikové faktory prostředí, které zahrnují vlivy primární rodiny, interpersonální vztahy, sexuální vztahy, pracovní a ekonomické problémy. Suicidální řešení problémů dospívajících je častější tam, kde je po ruce určitý vzor (v rodině, mezi vrstevníky, v médiích) a identifikace s tímto způsobem řešení.

Suicidální chování je obvykle výsledkem interakce intrapsychických procesů a vnějších okolností, které působí jako stresory. V psychodynamických procesech u dětí a adolescentů pozorujeme výraznější projevy vzteku na důležité osoby (zejména rodiče), zároveň s pocity zoufalství, viny a bezmoci. Suicidální chování v dětství a dospívání je často spíše výrazem volání o pomoc než skutečného přání zemřít. Bylo by však zjednodušením posuzovat toto chování jako prostou manipulaci, jako "demonstrativní" suicidální pokus, jež ovšem může mít také nebezpečné důsledky.

Každé dítě i dospívající, u nichž došlo k suicidálnímu jednání, by měli být psychologicky a psychiatricky vyšetřeni. Diagnosticko-terapeutický proces musí být zaměřen jak na zvládnutí akutní suicidální krize, tak na oslabení tzv. suicidálního rizika. Kvalitní diagnostické posouzení vyžaduje (kromě znalosti psychopatologie) schopnost citlivě explarovat suicidální motivaci, kterou dítě ze strachu z rodičů nebo hospitalizace může popírat. Někdy psycholog či psychiatr váhá, zda se má dítěte otevřeně ptát na pohnutky, přání či fantazie vztahující se k suicidiu. Schůdnější cestou jsou projektivní metody, volná kresba či hra dítěte. Rozhovor s rodiči nepřináší jen diagnosticky cenné informace, jeho cílem je i psychoterapeutické působení na rodiče, kteří mohou ve vztahu k dítěti prožívat vztek, pocity viny, nejistotu. Proto může být výhodná krátká hospitalizace dítěte, po níž by měla následovat psychoterapie a rodinná terapie. V některých případech je indikována farmakoterapie.

Pozice učitele při kontaktu se žákem, který realizoval suicidální pokus, je velmi obtížná. Učitel musí dát najevo, že chápe žáka jako rovnocenného ostatním žákům, věnovat mu pozornost zvláště v komunikační oblasti (verbálně i neverbálně ho podporovat), nevylučovat ho z kolektivu, nepřipomínat mu proč a co udělal, nevyjadřovat přehnaný soucit s jeho situací, měl by se chovat přirozeně a přehodnotit všechny okolnosti, které ze strany jeho samého, ostatních učitelů a školy mohly přispět k vyústění do sebevražedného pokusu.

Integrálně andragogické pojetí sebevražednosti

Integrální andragogiku, jako rozvíjející se empiricko-teoretickou disciplínu, lze chápat jako aplikovanou vědu o orientování člověka v kritických uzlech jeho životní dráhy či při problémovém průběhu jeho životní dráhy. Toto pojetí implikuje sebevražednost jako důsledek nezvládnutí kritické životní situace či chronicky nepříznivého průběhu životní dráhy jedince. Absence účinné sociální či jiné intervence je zřejmá. V oblasti suicidálního jednání lze tedy v pojetí integrálně andragogickém konstatovat následná zjištění:

Vzestupnou tendenci má sebevražednost ve stáří a u nevyléčitelně nemocných. U

osob těžce existenčně postižených a bez dalších životních perspektiv se projevují tzv. bilanční sebevraždy. Člověk zdrčený osobními katastrofami a nezdary si zbilancuje svůj život a východisko vidí v sebevraždě. Patologické suicidality jsou zpravidla důsledkem depresivních stavů projevujících se v zejména u alkoholiků a u některých druhů psychických onemocnění. U osob nacházejících se v nějaké obtížné životní situaci může jít při pokusu o sebevraždu v podstatě o *volání o pomoc*. Občas se pozorují suicidální pokusy nebo dokonané sebevraždy, které spáchají dva či více jedinců současně. Hovoří se o suicidální dohodě. Příležitostně se vyskytnou opakovaná suicidia v rodině, nebo stereotypní volba prostředků či místa. Jako prostředek sebevražd se uplatňuje otrava jedem, oběšení, skok z výšky, podřezání žil, skok pod vlak, zastřelení. Muži i ženy jako nejčastější způsob sebevraždy volí oběšení a otravu svítiplynem. Ženy asi pětkrát více než muži se rozhodují pro otravu větší dávkou léků na spaní. Jako nejčastější motivy sebevražd u mužů jsou uváděny konflikty v povolání, ekonomická bída a strach před trestem. U žen se zpravidla jedná o mezilidské vztahy, přátelství lásku, manželství. Pokusy identifikovat "profil sebevraha" nepřinesly jednotné výsledky. Osoby vyhrožující sebevraždou mají však vysoké hodnoty v takových položkách, jako jsou hypochondrie, deprese, hysterie, psychopatie, schizofrenie a další psychopatologické kategorie (Bartlová, 1998).

Zvolský (1997) konstatuje, že vývoj suicidální aktivity nemá vždy stejný časový průběh. Suicidální myšlenky jsou zprvu zapuzovány, při prohloubení deprese se objevují suicidální tendence a pak jsou suicidální úvahy, při nichž se člověk směřuje se sebevraždou aktivitou a promýšlí, jak sebevraždu realizovat. Po rozhodnutí sebevraždy je již dotyčný uvolněný a dochází k vlastní realizaci suicidia. Někdy ale dochází k sebevražděnému pokusu v rámci zkratkového jednání.

Největší množství sebevražd připadá na měsíc duben, dále následuje březen, květen a leden. Nejméně sebevražd je v prosinci. U mužů je sebevražda nejčastěji realizována mezi 7. - 12. hodinou dopolední a pak mezi 18. - 22. hodinou, tato doba je nejčastější chvílí u sebevražd žen. Vedle zdravotníků patří mezi ohrožené skupiny pracovníci ve školství, zaměstnanci kultury, nepracující důchodci a dělníci. Sebevražda je nejčastěji páchána ve vlastním bytě nebo jeho nejbližším okolí. Sebevražda je nejčastěji páchána v pátek.

Shrnutí

Suicidium (pro nežádoucí emoční a morální konotace se vyhýbáme slovům *vražda a páchání*) je vědomé a úmyslné ukončení vlastního života. Širším pojmem suicidální chování (resp. jednání) označujeme vedle dokonáných suicidií i suicidální pokusy a projevy svědčící o suicidálních myšlenkách a záměrech. Někteří autoři upozorňují, že přání zemřít nemusí být jednoznačné. Řada osob, které se pokusí o suicidium, hledají ambivalentní postoj k životu, chtějí zároveň žít a zemřít. Přání zemřít bývá spojeno s různými fantaziemi, které obsahují jak agresi obrácenou vůči sobě samému, tak agresi obrácenou vůči tomu, kdo je prožíván jako frustrující objekt.

Existuje celá řada teorií zabývajících se příčinami sebevražd. V některých teoriích se klade důraz na rodinnou situaci v raném dětství a na tzv. *broken home* (rozbitý domov). Jiné teorie kladou důraz na vývoj agrese zaměřené na vlastní osobu ve spojení se stavy úzkosti a sebeobviňováním. Psychoanalyticky připisují rozhodující význam *trestající funkci* superega.

Sociologie pokládá sebevražděnost za sociálně podmíněný fenomén, jehož motivace

leží v oblasti dezintegrovaného individuálního života. Jako obecný předpoklad sebevraždnosti uvádí Kluckhohn (1954): **Čím méně je kultura tolerantní k nedostatkům a čím méně sociálně schválených cest nabízí, tím větší je predispozice pro sebevražednost.**

Sebevražednost hraje důležitou roli u adolescentů a mladých lidí jako východisko z těžké krize, reakce na otřes. Velmi zneklidňující je stoupající počet sebevražedných pokusů u mládeže v ČR v posledních letech. Největší sebevražednost ve věkové skupině 15 - 24 let je ve Finsku. V ČR představují suicidity stále častý jev, i když u adolescentů se ve větším rozsahu množí pokusy o sebevraždu mající z velké části demonstrativní charakter. Jako zvláště rizikové se jeví období od patnácti do dvaceti let věku. V této věkové skupině se přičítá růst počtu dokonaných sebevražd následujícím rizikovým faktorům:

- **Sociodemografické vlivy** - častěji se zabíjejí chlapci koncem puberty a mladí muži, dále ti mladiství, kteří se již o sebevraždu pokusili.
- **Psychiatrická onemocnění** - nejčastěji jde o poruchy chování, deprese, závislost na drogách a psychózy, přičemž se někdy tato onemocnění kombinují.
- **Psychosociální vliv a vlivy prostředí** - jedná se o poruchy osobnosti vyvolané ztrátou rodičů, duševním, tělesným nebo pohlavním zneužíváním, chudobou a bídou, předčasně uzavřeným manželstvím zejména u mladých žen. Tyto vlivy se projevují u delikventů a vězňů, u jedinců ovlivněných chaotickými vztahy v rodině, u nakažených HIV nebo nemocných AIDS.
- **Vlivy dědičné a rodinné** - prokázány jsou vyšším výskytem sebevražd u obou jednovaječných dvojčat. (Koukolík, Drtilová, 1996)

Frekvence sebevražd je ovlivněna i povoláním. Rozšířená je sebevražda mezi lékaři - je častější než u ostatních povolání. Počet sebevražd rovněž kolísá s ročním obdobím. Vrcholným obdobím je jaro a časné léto. Lze to vysvětlit i tím, že v tomto období se vyskytuje nejvíce depresivních onemocnění, což by částečně mohlo vysvětlit sezónní zvýšení výskytu sebevražd.

Sebevražda je v pozitivní korelaci s těmito faktory: mužským pohlavím, vyšším věkem, ovdovělým stavem, se svobodným nebo rozvedeným stavem, bezdětností, bydlištěm ve velkých městech, s vyšší životní úrovní, hospodářskou krizí, se spotřebou alkoholu, s narušeným domovem v dětství, s duševní poruchou, se somatickým onemocněním.

Faktory, které nepodporují sebevražedné tendence, jsou následující: ženské pohlaví, mládí, malá hustota populace (ne však příliš malá), venkovské zaměstnání, náboženské založení, manželský stav, větší počet dětí, příslušnost k nižší socioekonomické třídě, válka. Nejčastějším faktorem je patrně společenská izolace. (Jones, Jones, 1975)

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. **Vymezte pojmy sebevražda, sebevražedné chování, sebevražedný pokus, demonstrativní pokus.**

2. Popište typologii sebevražď.
3. Prezentujte výzkumné závěry v oblasti sebevražednosti.
4. Jaká jsou specifika suicidálního chování v dětském a adolescentním věku.
5. Co představuje integrálně andragogické pojetí sebevražednosti?
6. Jaké jsou možnosti řešení pomoci klientovi se suicidálními tendencemi?

Použitá a doporučená literatura

- BARTLOVÁ, S. Sociální patologie. Brno: Institut pro další vzdělávání pracovníků ve zdravotnictví, 1998.
- HOSÁK, L. Ohrožení některých populačních kategorií Třebíčska sebevražedným chováním a možnosti jejich ochrany okresní psychiatrickou péčí. Materiál k jubileu XXXIII. let práce lékařského oboru psychiatrie na okrese Třebíč. Jemnice: 1998.
- JONES, R.K., JONES, P.A. Sociology in Medicine. London: The English Universities Press Lt., 1975.
- KLUCHHOHN, C. Culture and Behavior. In. Lindzey, G. Ed., Handbook of Social Psychology, Cambridge: Cambridge Mass 1954.
- Kolektiv. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: SLON, 1994.
- KOUKOLÍK, F., DRTILOVÁ J. Vzpora deprivantů. Makropulos Praha. 1996.
- ZVOLSKÝ, P. Speciální psychiatrie. Praha: Karolinum, 1997.

6. KRIMINALITA

S čím mě seznámí tato kapitola:

S vážným problémem kriminality zasahující všechny věkové skupiny bez ohledu na pohlaví. Ukazuje na příčiny a důsledky tohoto závažného sociálně patologického jevu, který se stává masovým sociálním jevem..

Která klíčová slova potřebuji znát:

Kriminalita, pachatel, prvopachatel, organizovaný zločin, kriminalita bílých límečků.

Kriminalita se během minulých desetiletí stala masovým sociálním jevem. To se týká zejména kriminality majetkové, která představuje téměř 80% veškeré registrované trestné činnosti. (Skutečnost bude zřejmě ještě vyšší, protože značná část majetkových trestných činů není policejním orgánům nahlášena). Kriminalita se koncentruje zejména do velkých měst a průmyslových aglomerací s vysokým počtem anonymních a migrujících osob. To ostatně potvrzují i kriminální statistiky Policie České republiky, podle kterých více než polovina všech registrovaných trestných činů je spáchána ve dvaceti městech, v nichž žije necelá třetina obyvatel státu. Městské obyvatelstvo je ohrožováno zejména pouliční kriminalitou, krádežemi vloupáním, krádežemi aut a předmětů z aut a loupežemi. Při trestné činnosti se zvyšuje samoučelná brutalita a bezohlednost. Na významu nabývá trestná činnost s drogami, či jinými závislostmi.

Mění se i profil pachatelů, kteří se již markantněji neliší od průměru celé populace. Zvyšuje se podíl **prvopachatelů** a pachatelů, jejichž trestná činnost, byť někdy závažná, bývá epizodického charakteru. Mezi pachateli téměř všech trestných činů roste podíl dětských a mladistvých a mladých dospělých pachatelů. Podíl osob do 30 let na celkem zjištěných pachatelích činí více než 60% , přičemž v celkové populaci jejich podíl tvoří cca 35%.

Vývoj kriminality v České republice

Výše uvedená obecná konstatování se vztahují i k České republice - za posledních dvacet let se zde zvýšil počet registrovaných trestných činů čtyřnásobně. Násilná kriminalita vzrostla dvojnásobně a majetková kriminalita sedminásobně. Nejdynamičtěji přibývá krádeží vloupáním a krádeží prostých, které vzrostly devítinásobně. **Zlomovým obdobím v negativním vývoji kriminality v České republiky byla léta 1990 - 1993.**

Ve struktuře trestné činnosti dominuje majetková trestná činnost, která představuje 3/4 z celkového počtu registrovaných trestných činů v České republice. Krádeže prosté reprezentují téměř 1/2 z celkového počtu registrovaných trestných činů.

Nejčastějšími trestnými činy jsou v posledních letech krádeže věcí z motorových vozidel a krádeže vloupáním a krádeže prosté ve sklepních kójkách, půdách, kočárkárnách a dalších nebytových prostorech.

V násilné trestné činnosti dominují trestné činnosti úmyslného ublížení na zdraví,

loupeže a porušování domovní svobody. Jejich součet představuje zhruba 2/3 násilné kriminality. Počet vražd tvoří asi 1% z násilné trestné činnosti. Objasněnost násilné kriminality je tradičně vysoká (více než 80%).

Od roku 1994, kdy byly do kriminálních statistik zavedeny skutky nedovolená výroba a držení psychotropních látek a jedů a šíření toxikomanie, je zaznamenáván strmý nárůst těchto skutků. **Alarmující je, že 2/3 známých pachatelů jsou osoby mladší 18 let.**

Nejčastějšími hospodářskými delikty je podvod a zpronevěra, které představují 2/3 z celkové hospodářské trestné činnosti. Objasněnost hospodářské kriminality je téměř stoprocentní (zjištění deliktu je v přímé souvislosti s odhalením pachatele). Ze struktury stíhaných osob vyplývá, že hospodářské trestné činnosti se dopouštějí zvláště prvopachatelé.

Ze zbývajících kriminality jsou nejčastěji páčány delikty zanedbání povinné výživy, dopravní nehody, maření výkonu úředního rozhodnutí a výtržnictví.

Se vzrůstající kriminalitou roste i výše škod na majetku. Vedle hospodářské trestné činnosti, která je z hlediska majetkových škod dominantní (způsobená škoda představuje zhruba 60% z celkem zjištěných škod, přitom počet hospodářských deliktů představuje pouze 6% z celkového nápadu trestné činnosti), se dále 22% z celkem zjištěných škod připisuje krádežím prostým, přičemž zdaleka nejzávažnější je situace v krádežích motorových vozidel a věcí z nich - 17% z celkem zjištěných škod. V absolutním čísle se jedná o sumu téměř 5 miliard korun.

Vývoj počtu stíhaných osob

Počet stíhaných osob se během minulých dvaceti let zvýšil o 62%. Od roku 1989 tento nárůst představuje 60% (od roku 1993 činí nárůst již jen 11%).

Prvopachatelé se na celkové objasněné trestné činnosti podílejí 70% (kategorie prvopachatelů zahrnuje všechny věkové skupiny). Vycházíme-li z faktu, že cca 2/3 známých pachatelů je ve věku do 30 let, je i struktura prvopachatelů obdobná. Nejvyšší podíl prvopachatelů vykazuje hospodářská trestná činnost - 78%, násilná - 71%, mravnostní - 69%, a majetková - 66% (krádeže vloupáním - 63% a krádeže prosté - 66%). Nejvíce prvopachatelů se dopouští relativně méně závažné trestné činnosti (krádeže prosté). Vývoj počtu pachatelů v této kategorii TČ vykazuje nejvyšší dynamiku.

V souvislosti s vývojem počtu stíhaných osob je velmi negativní vývoj v kategoriích dětí a mladistvých. V roce 1977 představoval podíl pachatelů ve věku 6 - 18 let 9%, v roce 1989 13% a v roce 1997 17%. Konkrétně bylo ve věku ve věkové kategorii 6 - 18 let stíháno 20 342 osob (0,94% z populace ve věku 5-19 let).

Trestná činnost dětí a mládeže

Jedním z nejvýraznějších fenoménů ve vývoji kriminality jsou v České republice kvalitativní a kvantitativní změny v trestné činnosti dětí a mladistvých. Za posledních 20 let se zvýšil počet stíhaných mladistvých trojnásobně a dětí tři a půl násobně. Dynamika vývoje počtu stíhaných mladistvých kopíruje vývoj počtu celkem stíhaných osob, počet stíhaných dětí se však od roku 1991 zvýšil dvojnásobně v porovnání s celkovým počtem stíhaných osob.

Specifické znaky trestné činnosti mládeže

Způsob páčání trestné činnosti mládeže je věkem pachatelů výrazně determinován (jeho psychickým a somatickým vývojem, vlastnostmi a zkušenostmi). V tomto směru

mezi dospělými a mladistvými pachateli se projevují určité zvláštnosti, ke kterým zejména patří:

- Výběr předmětu útoku je určován jiným hodnotovým systémem, než u dospělých.
- Trestná činnost je častěji páchána se spolupachateli a ve skupině.
- Příprava trestné činnosti je nedokonalá, obvykle schází prvek plánování, častá je i nedostatečná příprava vhodných nástrojů ke spáchání trestného činu.
- Chování mladistvých pachatelů se vyznačuje neúměrnou tvrdostí, která se projevuje devastací, ničením předmětů a znehodnocením zařízení.
- Konání mladistvých pachatelů je poznamenáno nedostatkem vědomostí a schopností při překonání překážek, mnohdy je použito neúměrných prostředků k dosažení cíle.
- Na páchání trestné činnosti mladistvých má značný vliv alkohol, případně jiná návyková látka, která zvyšuje agresivitu, nekoordinovanost pohybů a podporuje nepřiměřené reakce na vnější podněty.
- Mladiství pachatelé jednají více emotivně než rozumově, trestná činnost je páchána ve většině případů živelně pod vlivem momentální situace.
- Při opakování trestné činnosti se vyskytují specifické znaky z předcházející trestné činnosti.
- Při získávání alibi se mladiství pachatelé orientují na osoby ze skupiny, do níž patří.
- O přípravě, ale i o spáchané trestné činnosti se pachatelé rádi svěřují členům své skupiny.
- Pachatelé často odcizují předměty, které momentálně potřebují, nebo které se jim vzhledem k věku líbí (např. auta, videa, motocykly, radia, oblečení, zbraně, nože, alkohol, cigarety, léky apod.).
- Věci získané trestnou činností skupinou mladistvých jsou velmi brzy rozdělovány mezi její členy. Při rozdělování je patrná hierarchie ve skupině a podíl na spáchané trestné činnosti. Finanční prostředky se zpravidla utrácejí ve skupině.
- Některé znaky způsobu spáchání trestné činnosti vyplývají ze somatických znaků pachatele, např. se snižující se objasněností jednotlivých typů trestných činů se zvyšuje podíl dětských a mladistvých pachatelů.

Tyto charakteristiky potvrzuje policejní i soudní praxe. Ze statistiky kriminality vyplývá, že se snižující se objasněností jednotlivých typů trestných činů se zvyšuje podíl dětských a mladistvých pachatelů.

Kriminalita páchaná na mládeži

V poslední třech letech bylo na mládeži spácháno každoročně téměř šest tisíc kriminálních skutků, z toho násilných 60%, mravnostních deliktů 22%. Nejčastějšími delikty jsou úmyslné ublížení na zdraví - 17%, vydírání - 15%, pohlavní zneužívání - 14%, loupež - 14% a kapesní krádeže - 11%.

Kriminalita mladistvých v kontextu vývoje společnosti

Odnětí svobody je vždy aktem velice významným v životě mladistvého delikventa. Možností uložení trestu odnětí svobody, který je nejzávažnějším a také nejtvrdějším možným trestem ukládaným v naší společnosti, je současně mladistvý pachatel potvrzen jako občan (byť dosud nedospělý, na kterého se v trestním zákoně vztahují zvláštní ustanovení), ale již osobně odpovědný za své činy, které zákon označuje jako trestné

činy.

Soudní řízení a rozsudek představují tak zejména pro mladistvého pachatele důležitou osobní zkušenost se společenským sankčním systémem a společenským hodnocením své osoby. Uložení nepodmíněného trestu odnětí svobody mladistvému je pak jednoznačným potvrzením společenské nebezpečnosti jeho činu i jeho osoby a proto důležitým životním mezníkem nejen z pohledu jeho osobního života, ale i z pohledu společnosti.

Účel trestu u mladistvého formulovaný v trestním zákoně je, ve srovnání s obecným zněním účelu trestu, modifikován. Ustanovení §76 tr. zákona zdůrazňuje především **výchovnou funkci trestu u mladistvých pachatelů**. Dle této formulace účelem je vychovat pachatele v řádného občana, a to se zřetelem k jeho osobním vlastnostem, k jeho rodinné výchově a k prostředí, z něhož pochází. V případě nepodmíněného trestu odnětí svobody tento účel má naplňovat vězeňský personál.

Uvězněním se mladistvý dostává na důležitou křižovatku svého dosavadního života, kdy by se měl zamyslet nad svým bývalým i budoucím způsobem života, jednáním, hierarchií hodnot a společenským zařazením, svými schopnostmi a možnostmi. Na jeho rozhodnutí závisí pak jeho další volní úsilí ovlivňující jeho chování ve výkonu trestu odnětí svobody, jeho spolupráci s vězeňským personálem, kontakty s minulostí a přípravu na budoucnost, tj. z pohledu společnosti především to, zda se tato část jeho života stane epizodou v jeho další kriminální kariéře, či zda to bude počátek jeho vyrovnání se s vlastní delikventní minulostí a snahou se začlenit mezi společensky prospěšné občany.

Tomuto zlomu v životě mladistvého delikventa však předchází relativně dlouhá cesta ovlivněna mnohými faktory, které mají trvalý či krátkodobý účinek, z nichž některé lze charakterizovat jako podmíněné více vlivy osobnostními, individuálními, jiné vlivy sociálními či přímo společenskými.

Mladistvý delikvent, jeho osoba i osobnost a jeho kriminální čin, je nejčastěji posuzován ze tří hlavních úhlů:

- Zda delikventní jednání mladistvého je výsledkem především jeho individuálních zvláštností (včetně genetického vybavení) nebo výsledkem sociálního působení (rodiny, užšího či širšího sociálního okolí).
- Zda se jeho osobnost a její projevy výrazně odlišují od společenského normálu, standardu - tj. zda kriminální čin byl vyústěním určitého způsobu života mladistvého delikventa, jež je v souladu s vlastnostmi jeho osobnosti, avšak samotný způsob života je výrazně odlišný od způsobu společností propagovaného, či zda je výrazným vybočením z jeho jinak společensky přijatelného chování, v rozporu s vlastnostmi jeho osobnosti.
- Zda lze ovlivnit jeho další život (především jeho osobnost a její projevy) tak, aby se delikventní jednání již neopakovalo, příp. výrazně snížilo riziko jeho opakování - tj. zda lze zabránit recidivě jeho kriminálního jednání.

Dále je nutno znát, pro dokreslení osobnosti mladistvého v určitém společenském kontextu, zda delikventní projevy, za které je mladistvý trestně stíhán, jsou v daném regionu v dané době velmi časté či zda jsou jevem výjimečným. Zda se trestného činu mladistvý dopustil sám nebo jako člen závadové skupiny, zda byl iniciátorem trestného činu či pod vlivem jiných osob atd. Také vliv drog včetně alkoholu a popis kriminogenní situace je důležitým zdrojem informací.

Kriminalita a další sociálně patologické jevy velmi úzce souvisejí se stavem

společnosti, jsou jeho trvalou součástí, citlivě reagují na společenské změny, problémy a způsoby jejich řešení a současně z jejich popisu a hodnocení lze usuzovat na kvalitu společnosti, jejich regulativů i na další možný vývoj.

Z tohoto pohledu je současná situace kriminality mládeže, jejího podílu na dalších sociálně patologických jevech - např. prostituci, hazardních hrách, narkomanii, ale i potulce, alkoholismu, rasismu, členství v závadových partách a problémových sektách apod. značným společenským problémem a zralá na radikální společenská řešení včetně důrazných preventivních opatření.

Problematika sociálně patologických jevů u mládeže se v posledních letech dynamicky vyvíjí, a proto některé nové nebo nečekaně se rozmáhající jevy, které dříve nebyly společenským problémem, je možno popsat pouze na základě dílčích zkušeností z praxe.

Rozsah prorůstání sociálně patologických jevů do chování dětí a mládeže je nepochybně závislý na těchto skutečnostech:

- Na kvalitě vnitřních regulativů chování (která závisí především na kvalitě socializačního procesu zejména v prostředí rodiny, školy a nejbližším sociálním okolí včetně volnočasových aktivit)
- Na kvalitě vnějších regulativů, tj. na intenzitě a funkčnosti formální kontroly (prováděné školou, policií, justicí, výchovnými zařízeními apod.) i neformální kontroly (prováděné členy rodiny, osobami blízkými, spolužáky, sousedy, vrstevníky atd.).
- Na objektivní sociální situaci ve společnosti (včetně společensky propagované hierarchie hodnot, možnostech a kvalitě kultury).

Nové oblasti kriminality v postmoderní společnosti

Kriminální fenomény postmoderní společnosti přinášejí i kvalitativně jiné kriminální formy aktivit a nové terminologické vymezení.

Kriminalita bílých límečků

Pojem **zločiny bílých límečků** použil poprvé ve stejnojmenné práci Edwin H. Sutherland jako protipól pojmu zločiny *modrých límečků*, který měl označovat trestnou činnost běžných narušitelů zákona. Kriminalitou bílých límečků se označuje protiprávní jednání těch, kteří působí v takových sférách společenského života - zejména ve státním a správním aparátu - kde existuje přístup k takovým informacím a takovým příležitostem, ke kterým se běžní občané dostanou jen stěží (jedná se vlastně o kriminalitu byrokratů a představitelů státních a podnikatelských institucí). Pod pojem zločiny *bílých límečků* se dá zahrnout mnoho typů kriminálního jednání - od zpronevěry a zneužití informací, přes daňové podvody, nelegální platební praktiky, podvody v pojišťovnictví, spekulace s nemovitostmi, výrobu a prodej nebezpečných produktů, počítačovou kriminalitu až po machinace s látkami, které znečišťují životní prostředí.

Odhalení kriminálního jednání **bílých límečků** je značně problematické a daleko těžší než určení těch pachatelů, kteří vyvíjejí běžnou kriminální aktivitu (porušení dopravních předpisů, krádeže, ublížení na zdraví apod.). Nositeli tohoto protiprávního jednání jsou většinou příslušníci středních vrstev, kteří nelegální činnost mohou vykonávat díky své profesionální pozici, kterou ve společnosti zastávají. Výzkumy ukazují, že procento těch, kteří zneužívají svého postavení, je ve srovnání s *normálními* delikventy mnohonásobně vyšší (údaje z USA z poloviny 80-tých let hovoří o tom, že kriminalita bílých límečků je asi čtyřicetkrát větší než je tzv. obecná kriminalita (Komenda, Keller, 1993).

Ztížená možnost kontroly byrokratů a představitelů jednotlivých institucí je i příčinou toho, že se většina nelegálního jednání těchto skupin osob neobjevuje v oficiálních statistikách zločinnosti, což může vyvolávat dojem, že protiprávní chování je vlastní pouze velmi malé části příslušníků těchto vrstev. Rovněž tak škody způsobené *bílými límečky* jsou nesrovnatelné vyšší než jsou následky běžného kriminálního jednání. Latentnost a nenásilný charakter (většina takových nelegálních praktik není přímo zaměřena proti životu, zdraví a bezpečí jednotlivce) těchto jednání tak mohou ve veřejnosti vzbuzovat zdání, že se vlastně nejedná (kupř. ve srovnání s vraždou, znásilněním, terorem) o žádné závažné porušení právních pravidel - nicméně kriminální chování *bílých límečků* je stejně reálné jako protiprávní jednání ostatních narušitelů zákonů, přičemž ve svých důsledcích může být (pro fungování sociálního řádu) daleko závažnější a nebezpečnější.

S kriminalitou bílých límečků je úzce spojena i trestná činnost tzv. *mocných* - té kategorie lidí, která vlastní státní moc (případně se podílí na její distribuci ve společnosti). Lze sem zařadit protiprávní chování vládních představitelů, státních úředníků, poslanců zákonodárných orgánů či reprezentantů jednotlivých politických stran (zneužívání informací, korupce apod.), stejně tak jako i příslušníků soudů, prokuratury či policie.

Organizovaný zločin

Latentnost a ztížená odhalitelnost nelegálního jednání jsou i vlastní organizovanému zločinu, který má mnoho shodných rysů s legálními praktikami především obchodních organizací (cíl je shodný, rozdílné jsou však prostředky jeho dosažení). Organizovaný zločin je sférou masivního obchodu, v jehož jednotlivých sektorech působí profesionální zločinci, kteří používají obdobného stylu práce jako specialisté v legální sféře. Manažerský systém vedení, pružné přizpůsobení se potřebám trhu, aktivní vyhledávání nových zdrojů příjmů, atd. - to vše jsou skutečnosti, které organizovanému zločinu umožnily přejít od tradičních aktivit (provozování nelegálních her, prostituce a černých obchodů) ke kontrole nelegálního obchodu se zbraněmi, narkotik (a v poslední době i s průmyslovým - zejména chemickým a jaderným odpadem). Dřívější podoba organizovaného zločinu, jehož nositelé byly především rodinné gangy, postupně ustupuje do pozadí, zatímco stále výrazněji roste propojení mezi touto formou protiprávního jednání a kriminalitou bílých límečků. Stejně tak se proměňují i teritoria, kdy dřívější lokální charakter organizací přerůstá v mezinárodně organizovaný zločin.

Nesnadnost odhalení základních složek mafií ztěžuje nejenom stále častější nenápadnost provozování jednotlivých aktivit, ale i obtížná infiltrace do jejich organizovaných struktur, což jsou faktory, které ztěžují a prakticky i znemožňují adekvátní studium organizovaného zločinu. Jistou sumu poznatků lze sice získat z materiálů policie, ale ty bývají značně kusé a často rozporné.

Shrnutí

Statistiky trestných činů dokumentují nárůst trestné činnosti, a to jak trestných činů spáchaných na dětech, tak trestných činů spáchaných dětmi.

V České republice je možné sledovat od roku 1991 nárůst zejména u trestných činů vraždy dítěte, trestných činů ohrožování mravní výchovy mládeže, trestného činu týrání svěřené osoby a trestného činu zanedbávání povinné výživy.

Naopak pro děti, ale především pro mladistvé, jako pachatele trestné činnosti je charakteristická trias:

- **Dysfunkční rodina**
- **Nízké vzdělání, základní, často nedokončené**
- **Trestní anamnéza**

Mezi mladistvými pachateli roste brutalita násilných činů, často dochází k usmrcování bezbranných starých lidí a dětí. V některých případech byl prokázán bezprostřední vliv násilí v televizi nebo filmu, kdy šlo vlastně o napodobení nebo vyzkoušení shlédnutého násilí. Mezi mladistvými pachateli klesá podíl psychotiků a naopak se zvyšuje podíl alkoholiků a sociopatů.

Kriminalita je jedním ze sociálně patologických jevů. Rozlišuje se kriminalita zjevná a kriminalita latentní, o které se bezpečnost, prokuratura a soudy nedozvědí. Příčinami a prevencí se zabývá kriminologie. Ve většině průmyslově rozvinutých států i v rozvojových zemích dochází v posledních desetiletích k prudkému vzestupu kriminality, který je dáván do souvislosti s procesy industrializace, urbanizace a migrace a s demografickými změnami. Mezi nové jevy kriminality patří terorismus, organizovaný zločin, kriminalita bílých límečků, růst zločinnosti spojené s drogami, ničení životního prostředí, vandalismus, trestná činnost nadnárodních organizací.

Moderní přístupy zdůrazňují komplexnost boje s kriminalitou, rozvíjí se vědní obor **viktimologie**, zabývající se zkoumáním obětí trestné činnosti.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. **Jaký je vývoj kriminality v posledních 10 letech ve SR a ČR?**
2. **Jaká jsou specifika trestné činnosti dětí a mládeže?**
3. **Jaká jsou specifika trestné činnosti na dětech a na mládeži?**
4. **Jaká je struktura trestné činnosti dětí a mladistvých?**
5. **Jaké jsou charakteristiky mladistvého pachatele trestné činnosti?**
6. **Vymezte nové formy kriminality.**

Použitá a doporučená literatura

KOMENDA, A., KELLER, J. Úvod do sociologie pro právníky. Olomouc: UP, 1993.

Kolektiv. Sociální deviace, sociologie nemoci a medicíny. Praha: SLON, 1994.

Kolektiv. Vývoj kriminality v České republice se zvláštním zřetelem na kriminalitu dětí a mládeže. Materiály z konference s mezinárodní účastí "Kriminalita dětí a mládeže" konané na Policejní akademii v Praze v listopadu 1998. Praha: 1998.

7. AGRESIVITA

S čím mě seznámí tato kapitola:

Text této kapitoly definuje pojmy týrání, zneužívání, systémové týrání, zanedbávání a vydírání, ukazuje na příčiny zneužívání a týrání dítěte v rodině, na formy zneužívání a týrání dítěte v rodině, na psychické důsledky zneužívání a týrání dítěte.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Škola, rodina, agrese, zneužívání, týrání, socializace, náhradní rodinná péče.

Rodina a týrané dítě

Lidské dítě se rodí do života poměrně chudě vybaveno vrozenými vzorci chování, o to více je vrozeně schopno adaptovat se na podmínky, v nichž po narození žije a učit se všemu, co pro svůj život potřebuje. Přirozenou primární skupinou je rodina a to, čemu se dítě naučí, je v podstatě určováno působením rodiny. Rodina uspokojuje biologické potřeby dítěte, poskytuje uspokojení základních psychických potřeb, především potřebu bezpečí a trvalého citového vztahu. Rodina poskytuje základní vzorce chování, působí na vytváření představy dítěte o sobě samém - na jeho sebepojetí a sebehodnocení. Procesem, v němž toto základní působení rodiny probíhá, je **socializace dítěte**.

Příčiny zneužívání a týrání v rodině

V obecné rovině je rodina prostředím, kde je dítě milováno a přijímáno, postavy rodičů, především matky, jsou vždy chápány jako milující. Přesto se v realitě velmi často setkáváme s rodinami, kde dítě nejen že není zahrnováno láskou, ale kde trpí, kde je dokonce týráno.

Na straně rodičů se může jednat o **příčiny, které mají zdroj v jejich osobnosti, v jejich vlastním vývoji nebo kulturních a sociálních podmínkách**, v nichž rodina žije. Vliv má také partnerský vztah rodičů k sobě navzájem i okolnosti, za nichž došlo k narození dítěte.

Osobnost jednoho či obou rodičů se podílí na jejich chování k dítěti. Ne pouze vyrovnané osobnosti se stávají rodiči, oba rodiče nebo jeden z nich může trpět nějakou poruchou, pro kterou je neschopen vytvořit pozitivní vztah k dítěti. Příčinou negativního chování k dítěti může být charakterová či emocionální odchylka, která rodiči zabraňuje vytvořit si kladný vztah ke komukoliv, včetně vlastního dítěte. Jedinec, který je citově chladný, nemusí své dítě přímo týrat, ale velmi pravděpodobně ho bude citově zanedbávat. Může se jednat o jedince s duševní poruchou - neurotické či psychotické duševní onemocnění, psychopatie. Může se jednat o osoby, které jsou deviantní jiným způsobem - alkoholicí, narkomani, násilnické či kriminální osoby.

Vlastní zkušenosti z dětství jednoho či obou rodičů jsou podstatným činitelem jejich chování k vlastnímu dítěti. Poukázali jsme již výše na význam socializace, to se samozřejmě nevztahuje pouze na dítě, které je předmětem našeho zájmu, socializaci prochází ve svém vývoji každý lidský jedinec. Zkušenosti z chování vlastních rodičů,

vzorů chování, které se budoucí rodič naučil ve své rodině, způsoby řešení situace, které přejal nápodobou či identifikací se svými rodiči, ovlivňují podstatně jeho chování jako rodiče. Jeho vlastní rodiče mu slouží jako vzor rodičovského chování, proto také u rodičů týrajících či zanedbávajících vlastní dítě nacházíme velmi často v jejich anamnéze zkušenosti s týráním v dětství. Rodiče také často své chování zdůvodňují tím, že je rodiče také bili a nijak jim to neublížilo. Z tohoto přenosu způsobů chování z generace na generaci také vyplývá dlouhodobá nebezpečnost týrání dětí.

Způsob chování rodičů k dítěti určují také konkrétní kulturní a sociální podmínky, v nichž rodina žije. Celkové kulturní prostředí určuje rámcově přijatelnost či nepřijatelnost určitých způsobů chování, rodina se však kromě funkce výchovné musí zabývat ekonomickým zajištěním své existence. Mnozí rodiče, kteří zanedbávají své dítě, tak činí proto, že jsou zcela zaujati svou vlastní kariérou, vědeckou činností či jinými zájmy. V současnosti velmi často pozorujeme i rodiče, kteří jsou zcela pohlceni podnikatelskou činností, která jim už nedovoluje věnovat čas či zájem vlastním dětem.

Vztah rodičů k sobě navzájem je velmi často příčinou negativního chování k dítěti. Rodiče si přes dítě řeší své vlastní problémy, zvláště výrazné je to v souvislosti s rozvodem. Dítě je vtahováno do sporů svých rodičů, stává se terčem, na kterém si rodiče vylévají svou nevráživost na partnera.

V klinické a poradenské praxi se rovněž můžeme setkat s případy, kdy se dítě stává terčem ústrků a opovržení rodiny v zájmu zachování křehké rovnováhy, za níž může rodina jako celek fungovat. Hovoříme potom o **dítěti-symptomu**, jehož řešení je velice obtížné. Pokud se totiž podaří pomoci dítěti, zpravidla se rodina hroutí, častěji ztrácí zájem o další pomoc.

Okolnosti, za nichž došlo k početí a narození dítěte, velice podstatně ovlivňují vztah a tím i chování rodičů k němu. Fakt, že dítě bylo příčinou uzavření manželství, z něj může učinit terč nevráživosti ze strany jednoho z rodičů (zvláště toho, který byl takto k sňatku přinucen). Roli zde hraje též to, jestli narození dítěte bylo či nebylo chtěné, případně vítané (Matějček, Dytrych, Schüller 1976).

Druhým účastníkem vztahu je dítě. I v tomto případě můžeme najít některé příčiny, pro které se dítě stává objektem týrání. Dítě se stává často středem agresivního chování, protože je **bezmocné, závislé a slabší**. Rodiče nemusí být sadisté, přesto v bezmoci své oběti nacházejí uspokojení. Stačí, že dítě je po ruce v případě, kdy jeden z rodičů hledá náhradní cíl přenesené agresivity, kterou nemůže z nějakého důvodu zaměřit k tomu, kdo ji vyvolal (partner, kolega v zaměstnání apod.)

Dalším problémem se stávají už zmiňované nechtěné děti, které velmi často pouze svou existencí připomínají rodiči závazek, který byl nucen na sebe vzít a který ve skutečnosti neakceptoval. Jsou však typy dětí, které podobné chování postihuje častěji a v určité míře lze i říci, že je nějakým způsobem provokují. Jsou děti, do nichž rodiče vkládají své, většinou nerealizované životní představy, a které nejsou schopny tyto představy naplnit. Buď je to proto, že tyto představy jsou nereálné, ale často i proto, že tyto děti trpí nějakým **skutečným či relativním handicapem**. Postižené dítě je vždy pro rodinu nesmírnou zátěží, nejen faktickou (nutnost specializované péče apod.), ale především citovou. Ne všichni rodiče se dokáží s touto zátěží vyrovnat (Vágnerová a kol., 1993).

Rodiče si vytvářejí ještě před narozením dítěte jeho ideální podobu, která většinou skutečnému dítěti neodpovídá a to i v případě dítěte zdravého. Pokud předpoklady dítěte pro vyplnění rodičovského snu jsou nedostačující, rodiče prožívají zklamání a to se může

projevit v zavrhučícím chování vůči němu.

Zdrojem problémů v souvislosti s týráním a zanedbáváním dítěte bývá často výskyt různých typů postižení u dítěte. Na prvním místě lze uvést **lehkou mozkovou dysfunkci**. Postižení těchto dětí není na první pohled viditelné, porucha se projevuje především změnami v chování dítěte. Děti jsou zpravidla neklidné, těžko se soustředí a dokáží svými obtížemi rozčilovat své okolí až k nepřičetnosti. Jsou neobratné, hlučné, mají obtíže v sociálním kontaktu a obzvláště odolné se zdají vůči jakémukoliv výchovnému působení. Tyto děti se stávají velmi často terčem velmi tvrdých disciplinárních opatření ze strany rodičů, protože tito mají pocit, že s dítětem není absolutně žádné pořízení. Jejich chování neznamená ani tak negativní vztah k dítěti jako spíše naprostou výchovnou bezradnost. Tělesné tresty a tvrdá opatření u dětí s LMD zpravidla nepůsobí a situaci spíše zhoršují, protože zvyšují neklid a úzkost dítěte.

Zvláštní skupinu tvoří **děti v náhradní rodinné péči**. Tyto děti většinou přicházejí do rodin, které se dlouho marně snažily mít vlastní dítě. Vytoužené dítě je tak předem zatíženo tak obrovskou citovou investicí, vkládanou do něho rodiči, že i vlastní, zdravé dítě v ideálních podmínkách by jen obtížně mohlo očekávání rodičů splnit. Adoptované dítě má za sebou zpravidla delší či kratší pobyt v kojeneckém ústavu, někdy i velmi negativní zážitky z vlastní rodiny. Problematické jsou často i genetické předpoklady adoptovaného dítěte, které jsou jiné než u jeho adoptivních rodičů. Adoptivní rodiče už v okamžiku adopce jsou rozhodnutí překonat překážky. Racionální rozhodnutí však nestačí ke zvládnutí náročných situací.

Konkrétní způsoby chování rodičů k dítěti jsou poznamenány **kulturními a sociálními souvislostmi**. Sociální prostředí určuje přijatelnost či nepřijatelnost způsobů chování. Je důležité, zda je v dané kultuře přijatelný tělesný trest jako výchovný prostředek. V našich podmínkách je tělesné trestání dětí zpravidla považováno za přijatelný výchovný prostředek.

Chování rodičů vůči vlastnímu dítěti závisí rovněž na specifických normách, platných v konkrétním sociálním prostředí, v němž žijí. Rodiče méně vzdělaní a žijící v nižších socioekonomických vrstvách budou zřejmě ve vztahu ke svému dítěti používat jiné způsoby - zpravidla častěji tělesné tresty, zatímco rodiče vzdělaní a na vyšší úrovni budou pravděpodobně dávat přednost trestání psychickému.

Rozdíly v sociálních normách nabývají na důležitosti zvláště v současné době, kdy dochází k setkávání různých etnických a kulturních skupin v důsledku politických, sociálních a ekonomických změn v Evropě.

Formy zneužívání a týrání dítěte v rodině

Rodiče a další členové rodiny mohou projevat svůj negativní vztah k dítěti aktivně či pasivně, **aktivní či pasivní agresivitou**. Aktivní agresivita se projevuje většinou ve fyzickém násilí vůči dítěti. Pasivní agresivita se projevuje spíše zanedbáváním dítěte či neuspokojováním jeho základních potřeb.

Fyzické násilí se projevuje nejčastěji přehnaným tělesným trestáním dítěte. Často můžeme zaznamenat hrubé zacházení s dítětem, cloumání, strkání a podobně, které nejsou ani tolik trestem za chování dítěte, jako obvyklým způsobem chování rodičů. Sexuální násilí a zneužívání dítěte je také fyzickým násilím, jeho negativní důsledky pro psychický vývoj jsou však ještě závažnější.

Psychické násilí se projevuje především slovně. Dítě je rodiči podceňováno, zesměšňováno, je mu neustále připomínána jeho skutečná či domnělá nedostatečnost.

Psychické násilí může však nabýt podobu citového vydírání. Psychické násilí mohou rodiče na dítě vyvíjet i celkovým výchovným klimatem v rodině.

Psychicky dítě strádá rovněž v rodině, kde se mu nedostává uspokojení základních psychických potřeb. Hovoříme potom o **psychické deprivaci dítěte**. Především neuspokojování potřeby citového přijetí, lásky a bezpečí, tj. citová deprivace, může vést nejen k deformacím v rozvoji osobnosti, ale v extrémních případech i k fyzické újmě. Zesměšňování dítěte, odmítání uznat jeho přednosti a zdůrazňování chyb způsobuje deformace a sociální deprivaci dítěte (Langmeier, Matějček, 1974).

Psychické důsledky zneužívání a týrání dítěte

Uvažujeme-li o důsledcích týrání a zneužívání dítěte ve všech jeho podobách, musíme rozlišit aktuální a dlouhodobé důsledky.

Aktuální důsledky se týkají současného prožívání dítěte, utrpení či újma na zdraví, které jsou způsobeny fyzickým týráním, jsou jedním z důsledků. Utrpení, smutek, citové napětí a strádání je důsledkem psychického týrání, ale doprovází rovněž i týrání fyzické. Dítě prožívá pocit krivdy, beznaděje, zavržení, prožívá velmi často pocit viny.

Dlouhodobé důsledky představují především vliv na vývoj osobnosti dítěte. Působí zde deprivací vlivy, především deprivace či subdeprivace citová.

Projevy chování týraného dítěte nemusí být nijak nápadné. Tyto děti velmi často vykazují neurotické příznaky. Chovají se úzkostně, jsou malátné, bez energie. Celková aktivita dítěte je zpravidla snížena, dítě není motivováno ke školní práci, špatně se soustřeďuje a tím zpravidla trpí i školní výsledky. Velmi často jsou nápadné celkovou zanedbaností - jsou špinavé, špatně oblečené, působí podvyživeně, nevyspale. Neplatí to samozřejmě absolutně. Zvláště děti zanedbávané citově mohou být naopak přepychově oblečeny, protože jejich rodiče dávají přednost materiálnímu zabezpečení před citovým vztahem k dítěti. Fyzicky týrané děti mají často na těle stopy po týrání - oděrky, modřiny, spáleniny.

Škola a týrané dítě

Význam školy a školních zkušeností pro vývoj dítěte je mimořádný. Ve škole se dítě dostává poprvé mimo rodinné prostředí, poprvé vstupuje do velkého světa, kde je **posuzováno podle své práce, svých výkonů a schopností**. Poprvé se také dostává do konkurenčního prostředí vrstevníků. Ve škole dítě poprvé dostává příležitost získat pozitivní hodnocení vlastním úsilím a podle úspěšnosti tohoto úsilí si vytváří základy celoživotního postoje k práci.

Odlišnost od rodinné socializace je především v tom, že zatímco rodina ovlivňuje vytváření základů osobnosti dítěte, škola ho začleňuje do širšího sociálního rámce jako příslušníka společnosti. Škola je náročnější a stresující prostředí, méně přihlíží k individuální jedinečnosti každého dítěte. Dítě se zde učí přijímat autoritu, získává zkušenosti v kontaktu s vrstevníky.

Příčiny a formy násilí ve škole

Předchozí úvahy o škole a jejím socializačním působení vycházely spíše z toho, jak by to mělo a mohlo být. Dítě se ovšem i ve škole může stát terčem agresivního chování, jak ze strany dospělých, tak i ze strany vrstevníků.

Agresivita ze strany dospělých, podobně jako v případě rodičů, se vymyká obecně přijaté normě. Obecná norma vychází z předpokladu, že učitelem se stává člověk, který

má vztah k dětem.

První příčina, která může vést k nežádoucím jevům, je **škola jako systém**. Naše škola je svými kořeny v rakousko-uherském školství spíše autoritářského typu a důraz na disciplínu a dodržování určitých pravidel chování je často doplňován odstupem učitele od žáka. Celkový rámec naší školy tedy usnadňuje vznik citově chladnějších vztahů a používání autoritativních způsobů chování. **Záleží pak na klimatu dané školy, na pedagogickém sboru, na řediteli dané školy, jaké vytvoří pozadí výchovně vzdělávacímu procesu.** V současné době nejsou tělesné tresty přípustné, je však nutno konstatovat, že škola obecně působí stresujícím, omezujícím vlivem už prostě proto, že klade na děti určité nároky, kterým se musejí přizpůsobovat.

Hranice mezi výchovným, formujícím a tedy v zásadě pozitivním vlivem a mezi omezováním osobní svobody a faktickým znásilňováním osobnosti dítěte může být velmi úzká a v některých případech není obtížné ji překročit.

Z celkového pojetí školy, jak existuje v dané kultuře, vyplývá také její sociální struktura a vymezení sociálních rolí jednotlivých účastníků. Role učitele a role žáka jsou poměrně přesně definovány, verbálně i neverbálně. Vzájemný vztah učitele a žáka, případně žáků, prochází určitým vývojem a řídí se zvláštní komplementaritou. Autoritativní, někdy až agresivní učitel je akceptován (i když pravděpodobně bez nadšení), protože jeho chování je v řádu věcí, který je v rámci naší školy očekáván. Pokud je učitel slabý a bezradný, stávají se žáci agresivními. Mladí, začínající učitelé, kteří přicházejí do školy s iluzemi o dorozumění se svými žáky prostřednictvím přátelského chování, velmi často narážejí na tuto agresivitu, protože jejich přátelskost je dětmi interpretována jako slabost. Některé formy násilí, které učitel ve svém vztahu k žákům používá, mohou proto být původně obrannou reakcí, kterou učitel volí k zachování vlastní autority a často i z výchovné bezradnosti.

Násilí ve vztahu k žákovi může mít příčinu v osobnosti učitele.

I když obecná představa vidí učitele jako člověka se vztahem k dětem, konkrétní učitelé mohou být velice rozdílní. I když se nemusí jednat přímo o patologickou osobnost, může být jedinec učitelem z různých důvodů. Například proto, že nemá jinou pracovní příležitost, děti potom mohou být vnímány v zásadě jako obtěžující a nepříjemné a to může ovlivnit konkrétní chování k nim. Nebo proto, aby uspokojil svoji potřebu dominance - je velmi snadné být chytřejší a silnější než děti, proto může být v takovém případě tato profese svým způsobem uspokojivá, snadno však může dojít k tomu, že ovládání dětí může nabývat nepřijatelných forem. Často se také setkáváme s přetíženými až neurotickými učiteli - či spíše učitelkami, které svoje osobní problémy a frustrace řeší pomocí hněvivých útoků na děti.

Nelze ovšem na druhé straně opomenout žáka a jeho podíl na agresivním chování učitele. Interpersonální násilí představuje vztah, na němž se určitým způsobem podílejí obě strany, i když jejich podíl není stejně aktivní. Je proto nutně uvážit i jevy na straně, které mohou za určitých okolností provokovat agresivní chování učitele.

Mezi takové okolnosti lze zařadit i zvláštnosti dítěte, které učitel těžko snáší, případně není schopen tolerovat. Žák nemusí odpovídat představě učitele a jeho projevy mohou provokovat k negativním odmítavým způsobům chování. Učitelé těžce snášejí děti, které považují za lajdáky, nedostatečně motivované pro školní práci. Někteří učitelé nesnášejí děti, které považují za šplhouny či žalobníky. Někdy je příčinou odmítání až agresivity vůči dítěti jeho etnická příslušnost či jiné znaky (romské děti). Některé děti, jak už bylo zmíněno výše, mohou negativní reakce učitele přímo provokovat svým chováním,

protože je to pro ně jediný způsob, jak na sebe připoutat pozornost. Příčinou může být nevýraznost dítěte, nedostatečné schopnosti, ale i zkušenosti, které si dítě s podobným způsobem chování a jeho úspěšností přináší z domova. Už v souvislosti s rodinou jsme se zmiňovali o dětech s lehkou mozkovou dysfunkcí. Jestliže jsou tyto děti obtížné v rodinném prostředí, ve škole jsou leckdy pro učitele skutečným trestem. Dítě, které má mimořádné problémy se soustředěním, chová se impulsivně a je tělesně velice neklidné, dokáže rozložit celou třídu a prakticky znemožnit jakoukoliv práci. Učitel může snadno podlehnout potřebě nějak se s tím obtížným dítětem vypořádat. Učitel by měl své chování ovládat, ne vždy se mu to daří.

Formy násilí, které se ze strany dospělých ve škole objevují, jsou především násilím psychickým. Vzhledem k legislativním předpisům si učitel nemůže dovolit trestat dítě tělesně. Přesto lze dítěti život ve škole ztrpčit emocionálním týráním, zesměšňováním, podceňováním apod. Negativně působící interakci verbální i neverbální lze považovat za projev psychického násilí ze strany učitele.

Kanadský psycholog Nesbit identifikuje **šest kategorií psychického násilí ve škole**:

- Ponižováním je míněno chování, které pokořuje, očerňuje nebo snižuje žákovu sebeúctu cestou slovního působení.
- Diskriminace je charakterizována chováním, které je zaměřeno proti určitým skupinám, nebo jednotlivcům, založeným na faktorech jako je pohlaví, rasa, socioekonomická úroveň.
- Dominancí se rozumí takové chování, které ostře určuje pravidla hry, kontroluje, ohraničuje nebo potlačuje schopnosti dítěte, jeho sebedůvěru a samostatné myšlení.
- Destabilizační chování učitele, kterým učitel dítě zastrašuje, pěstuje v něm úzkost a napětí.
- Distance (chladné chování) se vyznačuje odmítáním a nedostatkem emocionální opory, izolujícím přístupem, pěstováním nejistoty lhostejností a nevěnováním pozornosti emocionálním potřebám dětí.
- Diverzní chování je takové, kterým učitel rozrušuje a negativně ovlivňuje atmosféru ve třídě.

Nesbit (1993) připisuje výše popsané patologické chování vůči žákovi především patologické osobnosti učitele. Lze s tímto konstatováním i nesouhlasit, neboť chování učitele může být primárně vedeno potřebou zvládat výukový a výchovný proces ve třídě, v některých případech jde o neuvědomělé reakce, způsobené celkovou situací, v níž se učitel nachází. Praxe naznačuje, že negativní vliv učitele je latentní a velmi častý jev na našich školách.

Agresivita ze strany vrstevníků

Agresivita ze strany vrstevníků do značné míry závisí na celkové konstelaci sociální skupiny ve třídě. Ovlivňuje ji i učitel svým působením, i když zpravidla nepřímou. Důležitým faktorem je, jaké postavení dítě ve skupině zaujímá. Pokud je sociální situace dítěte ve třídě nepříznivá, zasahuje ho to daleko silněji než v případech jiných sociálních skupin. Ve vrstevnických skupinách, zvláště v mladším školním věku je interpersonální násilí vcelku běžným jevem, vzhledem k tomu, že děti ještě nedokáží řešit konflikty jinak. Někdy jsou rvačky výrazem určitého měření sil, které má v podstatě spíše sportovní než agresivní charakter (zvláště u chlapců). Pokud se však ve třídě vytvoří taková situace, že se do sociální špičky dostanou agresivní a problematičtí jedinci, vzrůstá zpravidla

celková agresivita chování a potyčky mezi dětmi se stávají převažujícím způsobem řešení konfliktů. V některých případech se skupina soustředí na jedno či dvě děti, které se pak stávají terčem, na němž se emocionální napětí a agresivita ostatních vybíjí. Předpokladem takového stavu je to, že ve vrstevnické skupině třídy existují normy takové chování umožňující a musí existovat určité předpoklady, které to umožňují. Některé děti jsou méně disponovány k sociálním kontaktům - introverti, úzkostné či neurotické děti, problémy mají rovněž děti s LMD, které se vyznačují mimořádnou neobratností v sociálním styku. Děti slabé, ustrašené, s chováním oběti, jakoby přímo vyvolávaly agresivní chování ze strany ostatních.

Existují rovněž určité způsoby, které děti málo tolerují. Za nejméně žádoucí vlastnost je mezi dětmi považováno vytahování (frajeřina). Nepřípustné jsou také takové způsoby chování, které porušují sociální normy skupiny. Sem patří především *donášení*, přílišné studijní úsilí, *šprtání* a *šplhounství*. Působení a závaznost sociálních skupinových norem vzrůstá v závislosti na věku dítěte, co je přijatelné ještě na prvním stupni, na druhém či vyšším je naprosto nepředstavitelné (např. žalování). Sociální skupina v takovém případě používá různé formy psychického i fyzického násilí vůči tomu, kdo se tak chová. Konečným řešením je pak vytažení dítěte na okraj skupiny. Protože však musí ve třídě i nadále zůstat, jeho situace může být velmi obtížná.

V současné době je třeba vzít v úvahu rovněž působení médií, především videa, televize a filmů. I když nebyla výzkumně prokázána přímá souvislost mezi sledováním násilných scén ve filmu a vlastním agresivním chováním, učitelé konstatují vzrůst napodobování rvaček z kreslených seriálů mezi dětmi.

Specifickou formou agrese, se kterou se můžeme setkat ve škole, je šikanování. Není to zajisté jediné místo, kde se vyskytuje, spíše je bylo dříve možno najít u vyšších věkových kategorií, ale vždy v prostředí relativně uzavřené skupiny, kterou je možno jen obtížně opustit - např. na vojně. To, že se dnes objevují prvky šikanování už na základní škole, je nutno považovat za varující posun v obecných normách společnosti. Za šikanování je považována systematická agrese, která je zpravidla opakovaná a dopouští se jí jednotlivec či skupina vůči jinému jednotlivci či skupině. Podstatné přitom je, že se nejedná o střetnutí rovnocenných partnerů v konfliktu, ale že oběť šikanování je vůči útočníkovi prakticky bezbranná. Může se jednat jak o násilné fyzické, tak i psychické či verbální. Se šikanováním se častěji setkáváme u chlapců. Působí zde pravděpodobně i vliv kulturních vzorů - mužnost projevovaná agresivním chováním. Šikanování se také často pojí s jinými projevy poruch chování a proto je nutné je považovat za velmi závažný výchovný problém současné školy.

Syndrom zneužívaného a zanedbávaného dítěte

Syndrom zneužívaného a týraného dítěte je v současné odborné literatuře definován na základě doporučení zdravotní komise Rady Evropy z roku 1992 a je uváděn pod zkratkou CAN.

Definice je velmi široká a zahrnuje do sebe jakékoliv vědomé či nevědomé aktivity, kterých se dopouští dospělý člověk (rodič, vychovatel nebo jiná osoba) na dítěti, a následkem kterých dochází k poškození zdraví a zdravého vývoje dítěte.

Tělesné týrání

Tělesné týrání je v rámci CAN definováno jako fyzické ublížení dítěti nebo nezabránění ublížení či utrpení dítěte, včetně úmyslného otrávení nebo udušení dítěte. Podle některých zahraničních statistik je jedna třetina urgentních úrazových stavů u dětí, především u dětí do tří let, způsobena násilím páchaném na dítěti (Langmeier, 1989).

U dětí tělesně týraných, pokud nedojde k úmrtí, zůstávají ve vysokém procentu trvalé následky tělesného poškození. Tyto následky jsou vždy spojeny s poškozením ve sféře psychického zdraví. O počtu takto poškozených dětí jsou u nás neúplné informace, chybí důsledný záchyt a přesná evidence. Je třeba mít na paměti, že řada dětí není fyzicky týrána tak tvrdě, aby bylo nutno vyhledat pomoc lékaře. Dítě je *jenom* pravidelně tělesně trestáno, což je ve společnosti považováno za právo rodičů. Nebezpečí trvalého poškození zdravého vývoje je podceňováno.

Sexuální zneužívání

Pohlavní týrání je nepatřičné vystavení dítěte pohlavnímu kontaktu, činnosti či chování. Zahrnuje jakékoliv pohlavní dotýkání, styk či vykořisťování kýmkoliv, komu bylo dítě svěřeno do péče a nebo kýmkoliv, kdo dítě zneužívá. **Takovou osobou může být rodič, příbuzný, přítel, odborný či dobrovolný pracovník či cizí osoba.**

Pohlavní týrání se dělí na **bezdotykové a dotykové**. Bezdotykové týrání např. zahrnuje setkání s exhibicionisty a účast na sexuálních aktivitách, kde nedochází k žádnému tělesnému kontaktu, např. vystavování dítěte pornografickým videozáznamům. Kontaktní týrání je takové, kde dochází k pohlavnímu kontaktu, včetně laskání prsou a pohlavních orgánů, pohlavnímu styku, orálnímu nebo análnímu pohlavnímu styku.

Pohlavní týrání je ve skutečnosti častější, než se obecně předpokládá, protože je obvykle skrýváno všemi členy rodiny. Rodina i dítě se za své chování stydí. Světová zdravotnická organizace udává, že 10-40% žen a 5-20% mužů bylo v dětství nebo v době dospívání zneužito. Většinou jde o jednorázové ohrožení. Počet dětí vystavených opakovanému nebo dlouhodobému pohlavnímu zneužívání je odhadován na 1% dětské populace. U sexuálního zneužívání dítěte je třeba upozornit především na incest. Nejčastěji zneužívá otec svoji dceru, někdy se jedná o zneužití sestry starším bratrem. Dospělý svým nevhodným sexuálními chováními může poškodit dítě fyzicky, vždy ho ale poškozuje ve vývoji jeho osobnosti. Toto poškození se promítá nejčastěji do schopnosti vytváření partnerských vazeb v dospělosti a pozdějšího sexuálního soužití v manželství (Vaničková a kol., 1995).

Citové týrání

Citové týrání zahrnuje takové chování dospělé osoby, které má vážný negativní vliv na citový vývoj dítěte a vývoj jeho chování. Citové týrání může mít formu verbálních útoků na sebevědomí dítěte, opakované ponižování dítěte či jeho zavrhování. Vystavování dítěte násilí nebo vážným konfliktům doma, násilná izolace, omezování dítěte, vyvolávání situace, kdy dítě má stálý pocit strachu, kdy je vystaveno dlouhodobě životní nejistotě, způsobuje citové ublížení. Nepřiměřené ambice dospělých členů rodiny a dysfunkce rodiny vedou často ke stálým útokům na dítě. Rodiče či vychovatelé mají tendenci udržovat rovnováhu své osobnosti na úkor dítěte.

Citové týrání se velice často vyskytuje společně s týráním fyzickým a pohlavním. U dítěte takto týraného zůstávají trvalé následky v oblasti intelektové a emoční. Děti mají v dospělosti obtíže s utvářením mezilidských vztahů, obtíže se sebehodnocením, podceňují se nebo naopak se přeceňují.

Zanedbávání

Zanedbávání je pojímáno jako jakýkoliv nedostatek péče, který způsobuje vážnou újmu vývoji dítěte a nebo ohrožuje dítě.

Tělesné zanedbávání je pojímáno jako neuspokojování tělesných potřeb dítěte. To zahrnuje neposkytování přiměřené výživy, oblečení, přístřeší, zdravotní péče a ochrany.

Zanedbání výchovy a vzdělání je pojato jako neposkytnutí dítěti možnost, aby dosáhlo naplnění svého plného a vzdělanostního potenciálu, a to např. neustálou absencí ve škole, dětskou prací v domácnosti i mimo ni. Zanedbávání můžeme rozdělit na nedostatek péče především v oblasti uspokojování tělesných potřeb a výchovné, kdy nejsou poskytovány dostatečné podmínky pro rozvoj schopností a dovedností dítěte, rozvoj jeho chování a mravního jednání.

Zanedbaným dětem se často nedostává osobní hygieny, přiměřené výživy, potřebného dohledu a ochrany před úrazy. Dítě se nenaučí běžné hygienické návyky, způsob životosprávy, osvojování si kulturních dovedností a znalostí, jednání ve shodě se sociálními normami.

Psychické zanedbávání se týká především rozvoje poznávacích a emočních funkcí. U těchto dětí je nejnápadnější jejich celkové psychomotorické opoždění v útlém věku. Výrazné je především opoždění vývoje řeči a sociálních dovedností. Takto poškozené děti navazují později a nesnadno vztahy uvnitř skupiny stejně starých dětí a jsou často žárlivé, vynucují si pozornost a projevy náklonnosti. Některé jsou agresivní vůči druhým dětem.

Typickým případem dětí zanedbaných jsou děti z rodin s nízkou socioekonomickou a zejména kulturní úrovní. Jde o rodiny vykořeněné, rozvrácené, rodiny alkoholiků, narkomanů apod.

V současné době však daleko větší nebezpečí představuje zanedbávání dětí ve zdánlivě dobrých a úplných rodinách, které mají vysokou kulturní a životní úroveň a požívají dobrou pověst. Je to zejména tam, kde profesionálně angažovaní rodiče nemají na dítě čas nebo kde jde o dítě nechtěné. Tento nedostatek pozornosti a projevů lásky se nahrazuje nadbytkem hraček, peněz. Dítě je odkládáno předčasně a na dlouhé hodiny do jeslí a mateřských škol, později je doma ponecháváno samotné u televize a videa.

Řada dětí a dospívajících, kteří vykazují poruchy chování, horší prospěch, poruchy sociálních vztahů a tendence k alkoholové a drogové závislosti jsou děti takto deprivované zejména v útlém věku.

Systemové týrání

Systemové týrání (druhotné ponižování) je působeno tím systémem, který byl založen pro pomoc a ochranu dětí a jejich rodin. Příklady takového týrání jsou:

- Dítěti je upřeno právo na informace.
- Je mu upřeno právo být slyšen.
- Dítě je neprávem odděleno od svých rodičů.
- Zanedbávání a nebo špatná péče v denních zařízeních, ve školách, v pěstounském zařízení či domově nebo jiném prostředí.
- Trauma dítěti způsobené necitlivými či zbytečnými lékařskými prohlídkami.
- Úzkost způsobená dítěti v rámci jeho kontaktu se soudním systémem.
- Odepření rodičovských práv na informovanost a na účast na rozhodování, kdykoliv je to pro dobro dítěte.
- Nedostatečné služby či zdroje pomoci týranému dítěti, aby mohlo zůstat se svou rodinou, kdykoliv je to možné.

Vyšetření týraného dítěte je velmi náročné z hlediska odborného, humánního i etického. Při řešení jakéhokoliv případu poškozování dítěte by měla být všechna šetření, ať medicínská či trestněprávní zaměřena tak, aby nedocházelo k dalšímu poškozování dítěte. Jakákoliv opakovaná šetření, prováděná zbytečně nebo nešetrně mohou vyvolat u dítěte ireverzibilní poškození jeho duševního zdraví.

Shrnutí

Přístup k řešení problému týraných, zneužívaných a zanedbávaných dětí musí být vždy komplexní. Vyšetřování příčin a řešení jednotlivých případů musí být založeno především na pomoci, podpoře a spolupráci s rizikovou rodinou. Samotné direktivní a represivní prostředky nic nevyřeší. Pouze podrobná analýza příčin a mechanismů podílejících se na vzniku poškození dítěte a snaha o pomoc a podporu rizikové rodině zabrání zhoršování poškození dítěte a umožní jeho léčbu.

Problém je to multioborový a měl by být řešen multidisciplinárně. Do současné postmoderní doby stále více zasahuje profesionalizovaná **sociální práce** jako teoreticko-empirická disciplína, která je jako specifická dimenze obsažena ve všech profesích, které pracují v konkrétní podobě s lidmi (tedy lékař, učitel, advokát, zdravotní sestra apod.). **Sociální práce jako dimenze učitelské profese** je naznačena v závěrečné části textu.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Definujte pojmy týrání, zneužívání, systémové týrání, zanedbávání a vydírání.
2. Jaké jsou příčiny zneužívání a týrání dítěte v rodině?
3. Jaké jsou formy zneužívání a týrání dítěte v rodině?
4. Jaké jsou psychické důsledky zneužívání a týrání dítěte v rodině?
5. Popište syndrom CAN.
6. Jaké jsou příčiny a formy násilí ve škole?

Použitá a doporučená literatura

Literatura:

- LANGMEIER, J. A KOL. Dětská psychoterapie. Praha: Avicenum, 1989.
- LANGMEIER, J., MATĚJČEK, Z. Psychická deprivace v dětství. Praha: Avicenum, 1974.
- Matějček, Z., Dytrych, Z., Schüller, V. Pražská studie o dětech z nechtěného těhotenství. In. Psychol. a patopsychol. dieťaťa, 1976, 10.
- NESBIT, W. Psychological abuse in the classroom. Home and School, 1993.
- VÁGNEROVÁ, M. a kol. Psychologie handicapu. Praha: Karolinum, 1993.
- VANÍČKOVÁ, E. a kol. Násilí v rodině - Syndrom zneužívaného a týraného dítěte. Praha: Karolinum, 1993.

8. NĚKTERÉ DALŠÍ SOCIÁLNĚ PATOLOGICKÉ JEVY

S čím mě seznámí tato kapitola:

S velkou řadou dalších sociálně patologických jevů jako je prostituce, sociální násilí, sociální diskriminace, dopravní nehodovost a řadou dalších.

Která klíčová slova potřebuji znát:

Prostituce, sociální napětí, sociální diskriminace, sociální násilí, terorismus, chuligánství, šikana.

PROSTITUCE

Je institucionalizovaná forma Existence prostituce je odedávna spojena s poskytováním sexuálních úsluh za peníze nebo za jinou úhradu, event. z jiných pohnutek. Prostituce je často provázena promiskuitou a plnou identifikací s rolí vedoucí k profesionalizaci. V tradici myšlení ovlivněného západním křesťanstvím byla prostituce obvykle chápána jako nutné zlo (Tomáš Akvinský), byť vždy existovaly radikální proudy vyžadující zásadně, z morálního i pragmatického důvodu, její úplné vymýcení.

Sociologie a kulturní antropologie rozlišují:

1. Prostituci nábožensko-rituální, kdy sexuální styk je součástí náboženského obřadu, součástí služby bohům a démonickým silám (např. starověká Asýrie), převážná část badatelů ale toto za prostituci nepovažuje
2. Prostituce tvořící součást ceremoniálu přijetí hosta v domě a spočívající v tom, že hlava rodiny umožní hostu pohlavní styk s vlastní ženou, dcerou či metresou na důkaz na důkaz úcty a vážnosti. Avšak ani tento případ nebývá považován za prostituci ve vlastním slova smyslu
3. Prostituci ekonomicko-sociálně podmíněnou, kdy poskytování sexuálních služeb tvoří základní nebo doplňkový zdroj příjmů, resp. prostředek dosahování společenského úspěchu. Toto je prostituce v užším či pravém slova smyslu.

Klasickou formou prostituce byla a je tzv. veřejná prostituce, která má řadu forem. Svět prostituce je značně sociálně diferencovaný, neboť zahrnuje osoby dosahující značných příjmů, ale i osoby žijící v bídě, úpadku a nemocech. Kolem prostituce se utváří řada specifických legálních či nelegálních profesí, v nichž osoba poskytující sexuální úsluhy představuje jen jeden z článků složité rozvětvené struktury. Mezi takové profese patří „ochránce“ (pasák), majitel či majitelka nevěstince, kuplíř, obstaravatel speciálních pomůcek ad. Řada osob polosvěta tyje z toho, že prostituce není společností zcela nebo vůbec tolerována. Prostitutka i její klienti bývají často předmětem vydírání, vytváří se kolem nich atmosféra příživnictví a morálního rozkladu.

Ze sociologického hlediska je prostituce i jednou, byť extrémní formou zhodnocování individuálního, osobnostního kapitálu, od níž vede řada mezistupňů až k manželství. Některými soudobými teoriemi bývá prostituce interpretována prostě jako výměnný

obchod, druh sociální směny, ekonomický vztah mezi zákazníkem a prodávajícím, nebo jako zaměstnání. Vzhledem k zákonům konkrétního státu může být prostituce legální či nelegální. V 19. stol a počátkem století 20. se vyspělé státy pokusily o právní úpravu prostituce zavedením „licencí“. Neúspěch těchto opatření vyústil v roce 1949 v OSN v přijetí Konvence o potírání prostituce a obchodu s lidmi.. Vlastní prostituce byla dekriminlizována, je hodnocena jen jako amorální chování. V tomto tzv. abolicionistickém přístupu jsou trestně stíhány jen vedlejší, průvodní jevy prostituce, např. příživnictví, přenos nakažlivých, zvláště pohlavních nemocí atd. V souvislosti s prudkým nárůstem AIDS se však znovu objevují úvahy o reglementaci prostituce, povinných zdravotních prohlídkách, registraci apod. S liberalizací života společnosti zesílil uvedený komplex problémů v 90. letech 20. století i v tzv. postkomunistických zemích.

Faktory mající vliv na vznik prostitutního chování a jednání:

- biologické faktory
/somatické a jiné poruchy/
- psychické faktory
/potřeba erotiky, sexuální přelétavost, charakterové rysy, hodnotová orientace - např. obliba peněz a luxusu apod./
- sociální faktory
/produkt bída a neutěšených sociálních poměrů/

Vysvětlovat příčiny prostitutního chování nelze pouze z jedněch nebo druhých faktorů, neboť se jedná o složitě strukturovaný jev a je nutno zkoumat každý případ samostatně.

Formy prostituce:

a) podle vztahu mezi pohlavími

- heterosexuální
- homosexuální

b) podle místa výskytu

- pouliční, silniční
- ve „veřejných domech“, v erotických salonech
- hotelová
- motorizovaná
- na telefon

c) podle míry profesionality

- profesionální a otevřená (výlučný zdroj příjmů)
- poloprofesionální (často provozována mimo místo svého bydliště)
- epizodická a skrytá (pouze ekonomické přilepšení, často prováděna v rámci manželství)

d) podle věku

- dětská
- dospělých

PRACOVNÍ ÚRAZY A NEMOCI Z POVOLÁNÍ

Pracovní úraz je takové poškození zdraví nebo nastalá smrt, ke kterému došlo nezávisle na vůli pracovníka krátkodobým, náhlým a násilným působením vnějších vlivů při plnění pracovních úkolů a povinností nebo v přímé souvislosti s nimi.

Za poškození zdraví, které je pracovním úrazem, je považováno poškození tělesné i duševní, ve výjimečných případech i infarkt myokardu nebo mozková mrtvice, je-li prokázána souvislost mezi náhlým vypětím sil při plnění pracovních úkolů a následným poškozením zdraví.

Dělení pracovních úrazů

- a) smrtelný pracovní úraz
- b) těžký pracovní úraz
- c) hromadný pracovní úraz
- d) ostatní

Za nemoc z povolání se považuje nemoc, která vznikla při výkonu zaměstnání a nebo v důsledku pracovní činnosti.

Mezi nejpodstatnější důvody proč lidé pracují sobě nebezpečným způsobem, je nízká kvalifikace, nezkušenost, nežádoucí chování na pracovišti, nesprávný technologický postup, psychofyzilogická nezpůsobilost pracovníků pro práci. Nezanedbatelným faktem je neochota pracovat bezpečným způsobem.

Důsledky nízké úrovně bezpečnosti a ochrany zdraví při práci se velmi negativně projevují jak v oblasti zdravotní, tak v oblasti ekonomické i jiné. Vysoká pracovní absence v důsledku pracovních úrazů a nemocí z povolání snižuje produktivitu práce a také zvyšuje životní náklady postiženému zaměstnanci a potažmo i jeho rodině.

Ekonomicky vyspělé státy věnují bezpečnosti práce, především v prevenci, mimořádně velkou pozornost. Její součástí je i odpovídající legislativa. Jedním z významných dokumentů poslední doby je Směrnice Rady ES 89/391/EEC o provádění opatření ke zvýšení bezpečnosti a ochrany zdraví při práci. Tato směrnice je součástí podmínek stanovených ke vstupu do Evropské unie. Dodržování legislativy se v zemích EU přísně kontroluje a nedodržování se tvrdě postihuje.

DOPRAVNÍ NEHODOVOST

Jedná se o novodobý sociálně patologický jev umocněný prudkým rozvojem vědy a techniky.

Dělení dopravní nehodovosti dle způsobu dopravy

- a) silniční /automobilová, motocyklová, cyklistická aj./
- b) kolejová /vlak, tramvaj, metro aj.)
- c) vzdušná
- d) vodní
- e) jiná

Faktory (příčiny), které ovlivňují výskyt dopravních nehod, jsou velice různé a pestré. Můžeme hovořit o faktorech subjektivních, které jsou povahy fyziologické a psychologické a o faktorech objektivních, které reprezentuje především technický stav vozidla, stav komunikace, dopravní frekvence, klimatické podmínky aj.

Dopravní nehodovost lze kvantitativně i kvalitativně sledovat a vyhodnocovat na základě různých pohledů, např. územně, z hlediska způsobu přepravy, z hlediska druhů vozidel aj. Znáмым faktem je, že poměrně značný vliv na nehodovost má konzumace alkoholu před a také během jízdy.

Co však zatím běžná veřejnost často neví, je, že dochází k znepokojivému nárůstu dopravních nehod způsobených nealkoholovou toxikománií, především u řidičů motorových vozidel, event. kombinací drogy s alkoholem.

Relativně samostatnou problematikou k tomuto sociálně patologickému jevu je dopravní nehodovost ve vztahu k dětem. Značný podíl na jejím výskytu mají především následující faktory:

- věk dítěte
- zaneprázdnění rodičů
- nevyhovující místo pro dětské hry
- nedostatečná ochrana od dopravního ruchu
- minimální osvěta z dopravní výchovy

SOCIÁLNÍ NAPĚTÍ

V sociální skupině různého druhu, event. i ve společnosti občas dochází k jistému, složitě definovanému stavu, kdy se hromadí společná energie, která si žádá uvolnění, které má snahu o vybití, někdy i nežádoucími prostředky.

Sociální napětí se velice často prolíná s napětím psychickým. Napětí samo o sobě nemusí být vždy jevem patologickým, často bývá i jevem přirozeným a ve svých důsledcích konstruktivní.

Příčiny a důvody, které vedou k sociálnímu napětí, mohou být velice pestré a rozmanité. Sociální napětí mnohdy bývá zárodkem nebo předstupněm různých sociálních nepokojů, které mohou vrcholit násilnými snahami o odstranění nebo změnu tohoto napětí a mohou vyústit v zásadní sociální změnu.

Základní typy sociálních napětí:

- a) mezi jednotlivcem a skupinou
- b) interskupinové (mezi skupinami)
- c) intraskupinové (uvnitř jedné skupiny)

SOCIÁLNÍ DISKRIMINACE

Sociální diskriminací rozumíme fakt a způsob omezování nebo poškozování určitých společenských skupin v jejich právech a nárocích. Původně se sociální diskriminace projevovала jako omezení nebo odmítnutí práv určité kategorie obyvatel pro pohlaví, rasu, národnost či náboženství. Skryté bývaly přidružené důvody hospodářské a politické. Sociální diskriminace se opírá o předsudky a stereotypy, které se mohou stát i základem konsensu pravicově radikálních hnutí, mohou být ale i důsledkem levicových ideologií a

projevovat se jako útisk a likvidace „nepřátelských skupin a tříd“. Sociální diskriminace může mít charakter státní, oficiální, nebo charakter lokální, nelegální, neformální. Spočívá v záměrném znevýhodňování určitých subjektů vytvářením nerovných hospodářských, politických a právních podmínek. Často brání v rozvoji vlastní svébytné kultury, v přístupu ke vzdělání, ve výkonu povolání, v seberealizaci. Každé sociální znevýhodnění se může proměnit v diskriminaci, tedy v záměrné vnější omezování možností a realizace potřeb. Sociální diskriminace může vést k sociální degradaci, ale také k sociální exkluzi a v extrémních případech až ke genocidě. Za sociální diskriminaci bývá také považováno stavění a udržování bariér sociální mobility. Tak např. marxistická teorie spojuje sociální diskriminaci s konceptem vykořisťování proletariátu, feminismus vystupuje proti sociální diskriminaci žen. Někdy se hovoří o sociální diskriminaci sociálně handicapovaných či „slabých“, jako jsou staří lidé, zdravotně postižení, rodiny s malými dětmi apod. Vnímání zejména mírnějších forem sociální diskriminace je vázáno na pojetí sociální rovnosti a sociální spravedlnosti. Problém sociální diskriminace je tradičně problémem všech menšin a proto jedním z významných principů demokratických právních řádů je jejich právo bránit se proti ní.

Speciální postavení zaujímá rasismus, který se projevuje nepřátelským postojem vůči příslušníkům jiné rasy nebo etnika lidově považovaného za rasu. Tento postoj může nybýt fanatických podob a může přerůst v ideologii a dokonce v systematický teror. Většinou se rasismus obrací proti izolované menšině s výraznějšími rozlišovacími znaky fyzickými, jazykovými a profesionálními, náboženskými atd. Masový rasismus bývá výrazem sociálního napětí uvnitř většiny, které není řešeno a vede k hledání univerzálního viníka. Rasismus je postaven na předsudku, je to v podstatě iracionální postoj, i když má i racionální důvody. Bývá spojen se snahou odstranit pracovní konkurenci, přenést na někoho odpovědnost za vlastní bídu. Rasistické postoje spojené s agresí mají se objevují často u neúspěšných jedinců, mají svůj základ v individuální a skupinové frustraci, která souvisí se vzrůstem míry nejistoty, nerovnosti, s hospodářským úpadkem atd. Občasné dílčí projevy rasismu mohou přerůst v systematickou rasovou diskriminaci spočívající v omezování práv příslušné rasy, což může vést k rasové segregaci a vystupňovat se případně až v genocidu. Může jít o víceméně živelný proces, ale i o státní politiku podpořenou rasistickou ideologií. Ta staví na přirozené nerovnosti mezi rasami, na převaze jedné rasy nad druhými, přičemž absolutizuje význam jednotlivých odchylných znaků.

SOCIÁLNÍ NÁSILÍ (AGRESE)

Za sociální násilí (agresi) bývá považováno takové jednání, které se projevuje nepřátelstvím, až útočností, s případnou snahou nebo záměrem ublížit. Násilí v žádné podobě nelze tolerovat, natož akceptovat jako sociální normu.

Některé formy sociálního násilí:

Terorismus

Pojem terorismu má v současné době poměrně široký obsah a je spíše lidovým označením násilí jako součásti extrémního politického jednání než vědeckou kategorií, pod kterou by se skrýval jasně vymezený model jednání. Za terorismus jsou považovány i ryze rasově, etnicky i jinak motivované činy malých extrémistických skupin, které určují taktiku násilí a plánují je v tajnosti. Tato aktivita má charakter apolitické kriminality. Pokud jde o tajné účastníky politicky motivovaného teroristického činu, většinou členy tzv. podzemních skupin, v období izolace od širšího politického hnutí rozvíjejí často interní

subkulturu, neproniknutelnou pro lidi vně, jejíž politické cíle se stávají stále obtížněji poznatelné. Představitelé státu, kteří jsou terčem politického terorismu, často zmenšují tajuplný význam takových teroristických skupin nařčením, že ve skutečnosti jde o „agenty nepřátelského státu“. Někdy se ale teroristické skupině podaří skutečně získat skrytou podporu nějakého státu a lze ji pak obtížně odlišit od tajně rekrutované, státem vycvičené a řízené skupiny. Někdy se terorismus přetváří v partyzánskou válku a teroristické akce pak vytvářejí počáteční nebo konečnou fázi decentralizovaných ozbrojených bojů.

Válka

Představuje řešení mezistátních či občanských sporů násilným, většinou krvavým způsobem, ozbrojenou mocí. Někdy se uvádí, že válka je druhem boje o život. Specifickým typem války je náboženská válka. Podle K.P.G. von Clausewitze je válka akt násilí vykonávaný s cílem donutit protivníka, aby se podřídil naší vůli, je to nástroj politiky. V ortodoxním marxismu je válka považována za důsledek ekonomických procesů a třídního boje. V pluralistickém spektru pohledů na válku se vyskytují náboženské, naturalistické, psychologické, technokratické a jiné teorie válek. Podle morální a právní klasifikace lze války dělit na spravedlivé a nespravedlivé, obranné a útočné, podle rozsahu se války dělí na lokální a světové, mezi dvěma státy a koaliční, krátké či vleklé a podle použití vojenské techniky jsou války omezené a totální, dnes konvenční nebo s použitím zbraní hromadného ničení, války statické a dynamické.

Chuligánství

Poměrně rozšířená forma deviantního chování mladých lidí, projevující se drobnými krádežemi, odcizováním aut, bezdůvodnými útoky na chodce, vandalským ničením soukromého i společného majetku, násilnostmi mezi diváky na sportovních utkáních aj. Jen zřídka je tato aktivita vyvolána materiálním nedostatkem. Jde většinou o iracionální aktivitu bez smysluplného cíle. Výzkumy skupin a part mladistvých chuligánů začala provádět ve 30. letech chicagská škola, která dospěla k závěru, že přirozené formy specifického životního způsobu delikventní mládeže existují dlouhodobě a nabývají na významu s rostoucí atomizací společnosti a dezintegrací tradičních společenských vazeb. Po druhé světové válce bylo chuligánství podle tehdejších výzkumů chápáno jako důsledek rostoucího počtu rozvodů, růstu amorálnosti či počtu duševních chorob. Časem však výzkumy ukázaly, že chuligáni, pokud se nedostanou do rozporu se zákonem, se v naprosté většině plynule zařazují do společenského života, a že tedy chuligánství je především projevem odporu mladistvých proti autoritám a protestem proti pocíťovanému odcizení ve společnosti. Chuligánství se téměř ve všech zemích, kde se objevuje, týká mládeže ve věku 14 až 20 let, když tato věková hranice je překračována jen výjimečně. O generačních revoltách lze říci, že „biologicky odumírají“ v přímé závislosti na stárnutí svých protagonistů. Hnutí skinheads však tvoří výjimku.

Hnutí skinheads

První skinheads se objevili na britských fotbalových stadionech v roce 1967. Představovali první vlnu skinheads, orientovanou spíše proti „beatlomanii“, nepodléhající ještě ideologii založené na rasové a etnické nesnášenlivosti. Avšak v roce 1981 se objevují noví skinheads s holými lebkami, nebo nakrátko ostříhanými obarvenými vlasy. Agresivní a nesnášenlivé chování nacházelo inspiraci v keltské a starogermánské mytologii, šokovalo rasistickými a nacistickými projevy. Holé lebky měly zvláště silný ohlas v Německu a USA. Antikomunismus, útoky na cizince, příslušníky jiných ras,

hippies, punky a odmítání drog jim zajistily popularitu u části veřejnosti. Z původního generačního stylu se začalo utvářet světové hnutí, jehož rozhodující část se ztotožnila s fašismem a nacismem. Na československou scénu holé lebky vstoupily v druhé polovině osmdesátých let. Podle odhadu tvořilo jejich tvrdé jádro 40 až 90 osob. K popularizaci hnutí přispěla zejména hudební skupina Orlík. Bezprostředně po listopadu 1989 se skini vnitřně rozdělili na redskins, greenskins, fašos, naci, hammerskins a na kališníky. V průběhu dalšího vývoje scénu ovládli fašos, naci a hammerskins, hlásící se k nacionálněsocialistickému hnutí Evropy. Počet aktivních sympatizantů této velmi nebezpečné skupiny je asi 3500 osob. Jmenované skupiny názorově ovlivňují kolem 20000 příslušníků mladé generace na posledních stupních základních škol, učilištích a středních školách. Neonacističtí skini získali sympatie části české veřejnosti hlásáním antisemitismu, „bojem proti drogám“, fyzickými útoky na Romy, rasově „nevhodné“ cizince a na příslušníky anarchistického hnutí.

Skini vytvořili kombinované formy ilegální, pololegální a legální činnosti. Pracují na metodách „podprahové“ propagace neonacismu, uzpůsobené mentalitě části dospívající mládeže. Příslušníkům a sympatizantům hnutí je soustavně vštěpován pocit „bojovníka“ za zachování ohrožené bílé rasy, národa, za očištění vlasti, Evropy a „bílých zemí“ od Židů, Romů a jiných neárijských ras, etnik a národů.

Přehled aktivních extrémistických proudů v ČR

- **Neonacistické skupiny** , jejichž cílem je rasově čistá společnost, které má být dosaženo „svatou rasovou válkou“
- **Fašizující skupiny** stojící na ideovém východisku nacionalismu, rasismu a fašismu, které se stále vyvíjí
- **Nacionalistická a panslavistická hnutí** - součástí jejich boje za sjednocení slovanských národů je xenofobie a rasistické postoje. Jejich reprezentanti působí jak na levé, tak na pravé straně extrémistického spektra.
- **Anarchoautonomní hnutí** – představuje spojení anarchistů as autonomním hnutím, zastává radikálně nonkonformní a destruktivní postoje vůči společnosti.

ŠIKANOVÁNÍ

Šikanování je způsob chování , umožňující, většinou v bezprostřední komunikaci, fyzickým a psychickým týráním druhých získat nad nimi pocit převahy, moci, určité výhody. Jde o jednání agresivní, často nezákonné, ale trpěné a mnohdy dokonce podporované určitou skupinou. Lze je charakterizovat jako asociální chování.

Podhoubí šikany je v osobnostních rysech týrajícího a jeho oběti a ve lhostejnosti okolí, v sociální atmosféře a v některých ideologiích. Obětí se stávají sociálně nebo či vzhledově handicapovaní jedinci, lidé slabí, neurotičtí, úzkostní, ti, co se nějak odlišují (rasově, vzhledem, národnostně, chováním, fyzickou slabostí, zájmy, hodnotami).

Z části se šikana vyskytuje u mládeže jako přechodný jev. Je popsáno šikanování školní, zaznamenané na všech typech škol. V některých skupinách mládeže je ale intenzivnější a má rysy brutality (vyskytuje se např. u skinheadů). Typické je vojenské šikanování, jehož obětí se stávají jedinci asteničtí, introvertní, plaší, neobratní, málo fyzicky výkonní a nováčci. Očekává se jejich podřízení a posléze přechod mezi „mazáky“, umožňující získat určité pohodlí, jehož součástí mohou být opět prvky šikany nováčků, což je zároveň odreagováním předchozího příkoří, ale nikoli na objektu, který je způsobil.

Šikana se může objevit i v rodině, kde je obvykle zaměřeno na „neoblíbené“ dítě. Šikana se vyskytuje i na pracovišti, kde vychází buď od spolupracovníků nebo nadřízených. V totalitních společnostech se můžeme setkat s policejním šikanováním. Šikanování se může účastnit přímo celá skupina a zaměřeno může být rovněž proti celé skupině. V extrémních případech může šikanování přejít v individuální nebo skupinový teror.

Normy a sociální kontrola fungujícího právního státu by měly vylučovat výskyt zjevných případů šikanování. Tato forma chování není slučitelná s morálními hodnotami a normami našeho typu kultury.

NEZAMĚSTNANOST

Nezaměstnanost je charakterizována jako výskyt osob bez placeného zaměstnání, které je chtějí a aktivně je vyhledávají, jsou na něj odkázány jako na zdroj obživy. Je to ekonomický a sociální jev moderních společností spojený s industrializací a tržní ekonomikou, který může nabývat povahy sociálního problému, zejména pokud se jedná o nezaměstnanost dlouhodobou a masovou. V soudobém významu je pojem nezaměstnanost používán od 80. let 19. století, předtím byla chápána jako součást širšího sociálního problému – chudoby. Na počátku 20. století byla nezaměstnanost považována za sociálně patologický rys společnosti a jeden z projevů deviantního chování. Ekonomicky je nezaměstnanost důsledkem snížení potřeby pracovní síly, která může být způsobena příčinami. Z hlediska formy se rozlišuje nezaměstnanost skrytá a otevřená. Podle zdrojů, respektive příčin, které ji způsobují se rozlišují 4 druhy nezaměstnanosti: sezónní, frikční, strukturální a cyklická. Dále se rozlišuje nezaměstnanost krátkodobá a dlouhodobá.

Nezaměstnanost je dále ovlivňována ukazateli: věkem, pohlavím, etnickou a národnostní příslušností, lokalitou. Ženy mívají zpravidla vyšší míru nezaměstnanost než muži a daleko častěji než jejich protějšky patří do skupiny lidí nezaměstnaných skrytě. Z demografických skupin vykazuje nejvyšší míru nezaměstnanosti mládež ve věku do 25 let. Největší nebezpečí představuje nezaměstnanost u lidí, kteří mají nastoupit do zaměstnání poprvé, nebo v případě jeho nenalezení se u nich nevytvoří pracovní návyky a mohou se stát příslušníky marginální skupiny dlouhodobě nezaměstnaných. Značně ohroženou skupinou jsou i lidé v předdůchodovém věku. Etnické minority bývají obvykle postiženy vyšší mírou nezaměstnanosti než majoritní populace, a to díky nižšímu stupni vzdělání, nižší četnosti kontaktů s lidmi, kteří nabízejí práci, menší zapracovanosti a často i díky skryté rasové diskriminaci. Již několik let je vážným problémem v mnoha zemích nezaměstnanost legálních a zejména nelegálních imigrantů.

Nezaměstnanost má řadu negativních společenských dopadů.. Vede ke změnám sociální pozice jedince ve společnosti, k poklesu jeho statusu, k výraznému snížení sociální prestiže. Četné výzkumy nezaměstnaných ukazují, že na tuto novou sociální roli se lidé adaptují jen velmi těžko, klesá jejich sebehodnocení, dochází u nich ke zhoršování fyzického a duševního zdraví, k zeslabování společenských kontaktů a nezdědka k rozpadu manželství. Lidé nezaměstnaní dlouhodobě představují speciální marginální společenskou skupinu. Jejich životní styl se odvíjí od nízkého příjmu, nedostatku prostředků k životu, vyznačuje se množstvím volného času, nudou a zahálkou.. Tito lidé trpí výraznými pocity zbytečnosti, marnosti, deprivací, odcizením, bývají apatičtí, mívají sklony k rezignaci. U nezaměstnaných se často vyskytuje deviantní

chování – alkoholismus, sebevražednost, kriminalita.

Otázky a úkoly k zamyšlení:

1. Co ovlivňuje kriminální jednání a jaký vliv má sociální kontrola?
2. Jaké mohou být důsledky drogové závislosti pro jedince a pro jeho okolí?
3. Charakterizujte možné sociální důsledky způsobené nadměrnou konzumací alkoholu.
4. Rozlište pojmy sexuální deviace a sexuální delikvence.
5. Které další sociálně patologické jevy se mohou „nabalovat“ na prostituci?
6. Charakterizujte základní shodný znak a základní rozdíl mezi pracovním úrazem a nemocí z povolání.

III. Jedna kapitolka navíc (možná ji budete potřebovat)

K čemu mi to bude:

k orientaci v základních pojmech vědy a výzkumu, v rozlišení jednotlivých typů výzkumu.

Klíčová slova

Metodologie, metoda, metodika, technika, validita, reliabilita, verifikace, falzifikace, paradigma.

Základní pojmy ve vědě a výzkumu

Věda je složitý myšlenkový proces založený na metodologii, teorii a systému utříděných poznatků. Uskutečňuje se v četných, vzájemně propojených činnostech, jejichž cílem je popsat a vysvětlit řád jevů. Představuje rozvětvenou síť tvůrčích a komunikujících osobností a rozvinutou strukturu institucí, ve kterých se uskutečňuje systematická výzkumná činnost podle poznávacích potřeb samotné vědy a podle potřeb její aplikace.

Věda je složitý myšlenkový proces založený na metodologii, teorii a systému utříděných poznatků. Uskutečňuje se v četných, vzájemně propojených činnostech, jejichž cílem je popsat a vysvětlit řád jevů.

Teorie, o nichž pojednává obecná metodologie, se dají rozdělit do čtyř obsažných skupin:

1) Analytické teorie

patří sem zejména matematické a logické myšlenkové systémy, jež se neodkazují přímo k reálnému světu. Jsou tvořeny sestavou axiomatických výroků, jež jsou pravdivé, vycházejí z definice a z nichž jsou ostatní výroky dedukovány či odvozovány. (Pravdivé definice jsou např. Euklidova věta, Archimédův zákon, Ludolfovo číslo, aj.)

2) normativní teorie

zabývají se vypracováním idejí o žádoucích stavech pozorovatelného úseku reality, formují cílová uspořádání a definují ideální stavy. Vzhledem k nim pak popisují pozorované jevy, které hodnotí podle toho, nakolik se blíží nebo odchyľují od ideální normy. Tento druh teorií je základem věd, jako je estetika, etika aj.

3) metateorie

podávají obecnější vysvětlení, metateorie nejsou vždy kontrolovatelné přímým pozorováním. Metateorie jsou charakteristické tím, že mezi vysvětlením a smyslově pozorovanou skutečností leží mnoho mezistupňů a odkazují se k reálnému světu velmi zprostředkovaně.

4) vědecké teorie

myšleno v užším slova smyslu. Setkáváme se v nich s využitím pravidel obecné vědecké metodologie v nejjistším stavu. Obecná vědecká metodologie byla vypracována především jako nástroj rozvoje přírodních věd a je na ně nejlépe aplikovatelná.

Metodologie

- Metodologií rozumíme teorii metod. Zkoumá adekvátnost a zdůvodňuje použití či nevhodnost konkrétních metod. Metodologie je souhrnem metod určité vědy, nauka o metodách, teorie metod, která je v širším pojetí totožná s teorií vědy. V metodologii jsou vědecké metody rozebírány především s ohledem na to, jak jsou používány k dosahování vědeckých a teoretických cílů. Metodologie může být pojímána ve dvou různých významech:
  - 1) věda o metodách – teorie metod vědeckého poznání,
  - 2) název pro soubor metod používaných v určité oblasti lidského poznání.

Metodika

- Metodika je souhrn metod v daném oboru. Metodikou se rozumí teoreticko-praktické schéma určující postup provádění odborné činnosti. Vychází z vědeckého poznání a empirie, přesně vymezuje jednotlivé postupy pro výkon dané činnosti. Je to nauka o jedné metodě nebo jednom postupu. Jinými slovy je to tedy postup vašeho případného výzkumu či průzkumu, zahrnující i výběr metod, technik a výzkumného vzorku.

Metoda je systém pravidel a principů

Znamená vědecký postup, umožňující získávání poznatků. Termín pochází z řeckého slova *methoda*, což znamená cesta za něčím. Je to systematický postup nějakého jednání směřujícího k dosažení cíle. Termínem metoda tedy nejčastěji rozumíme:

- 1) způsob či postup, jímž se od určitého výchozího stavu dospěje organizovaně k zamýšlenému stavu výslednému,
- 2) uspořádaný operační postup či systém,
- 3) soubor (systém) pravidel, určujících třídu operačních postupů (operačních systémů).

Technika

- je konkrétní způsob, jakým probíhá sběr dat. Jedná se o propracované postupy a systémy specifických operací vedoucích k získání empirických informací v rámci výzkumu. Mezi nejpoužívanější techniky sběru dat se řadí pozorování, rozhovor, dotazník a obsahová analýza.

Výzkum

- je obecnější způsob zkoumání s vyšším stupněm abstrakce a s vědeckými cíli.
- Slouží k zjištění širších souvislostí. Jde o záměrnou systematickou činnost postavenou na technikách sběru dat.

Průzkum

si na rozdíl od výzkumu neklade vědecké cíle. Je zaměřen na vyřešení aktuálního úkolu a bezprostřední aplikaci získaných poznatků.

Šeteření

si na rozdíl od výzkumu neklade vědecké cíle. Je zaměřen na vyřešení aktuálního úkolu a bezprostřední aplikaci získaných poznatků.

Validita a reliabilita

Kvalitu a relevanci provedeného výzkumu prověřujeme z hlediska dvou základních kritérií – validity a reliability.

Validita

Validita je jiný výraz pro pravdivost. Jde o požadavek relevance mezi předem stanoveným cílem výzkumu a skutečně dosaženými výsledky. Jinými slovy, **je-li výzkum validní, znamená, že měří to, co měřit má**. Po celou dobu výzkumu je třeba myslet na to, jak co nejvíce zvýšit jeho validitu, jak zajistit, že výsledky našeho bádání budou co nejvíce odpovídat skutečné realitě.

Nevalidní výzkum

O nevalidním výzkumu hovoříme v případě, že:

- se hovoří jen o několika exemplárních případech,
- neposkytnou se kritéria nebo důvody pro zařazení určitých případů a ne jiných,
- není k dispozici materiál v původní podobě.

Absolutní validita

Její dosažení je velmi obtížné, ne-li nemožné

Existuje však několik způsobů, jak validitu v našem výzkumu ověřit:

- 1) validita založená na členství ve známé skupině – zkusíme nástroj na skupině, o níž víme, že má vlastnost, kterou má nástroj měřit,
- 2) prediktivní validita – pro replikační výzkum – porovnává předpověď založenou na testovaném měření se skutečnými výsledky,
- 3) souběžná validita – použití dvou a více postupů pro měření téže vlastnosti,
- 4) validita založená na mínění skupiny soudců – shoda výroků mezi soudci,
- 5) zjevná validita – intuitivně spoléháme na to, že existuje dostatečná spojitost mezi zkoumaným jevem a naším měřením.

Reliabilita

- znamená opakovatelnost se stejnými výsledky. O reliabilním výzkumu hovoříme tehdy, když můžeme zaznamenat stupeň shody, s jakou různí pozorovatelé nebo ten samý pozorovatel v rozdílných situacích případy zařadí do té samé kategorie.
- je požadavek na formální přesnost měřícího nástroje použitého v empirickém výzkumu. Výsledky měření ovlivňují různé chyby jako např. přítomnost nebo nepřítomnost

tomnost pozorovatele, vliv okolí, osobní rozpoložení výzkumníků, změna instrukcí k testu, nejasné pokyny atd. Tato spolehlivost, stálost neboli reliabilita měrného nástroje je pro výzkumníka nesmírně důležitá. Je pro něj zárukou, že variabilita v jeho datech (tj. proměnné výsledky měření různých objektů) není způsobena špatným měřicím prostředkem, nýbrž skutečnou variabilitou intenzity měřené vlastnosti.

Vztah validity a reliability

Mezi validitou a reliabilitou existuje určitá závislost. Validní nástroj zahrnuje i reliabilitu, to znamená, že když je nástroj validní, je i spolehlivý. Naopak to však neplatí, to znamená, že i když je nástroj spolehlivý, měření nemusí být validní.

Metody a cíle vědeckého poznání

Cílem každého vědeckého poznání je:

- 1) Získávat vědecká fakta – tj. konkrétní, dílčí poznatky.
- 2) Ověřovat stávající teorie.
- 3) Vytvářet nové teorie.

K získávání vědeckých faktů, ověřování stávajících teorií i k vytváření teorií nových používá věda vědeckou metodu. Od metod nevědeckých, které jsou pro lidské poznávání častější, se vědecká metoda odlišuje zejména systematičností a organizovaností.

Tři základní kroky vědeckého poznání

POPIS – PREDIKCE – EXPLANACE

- 1) Popis je zjištění, které elementy k předmětu výzkumu náleží a čím jsou charakteristické.
- 2) Predikce je předpověď nebo odhad do budoucna. Ptáme se, jak těsně spolu dva nebo více jevů souvisí.
- 3) Explanace je vysvětlení. Odpovídá na otázku: Proč, jak a za jakých okolností spolu jevy souvisí.

Logické postupy ve vědeckém poznání

Z hlediska logických postupů si na začátku vědeckého výzkumu volíme mezi dvěma základními přístupy, které vedou k dosažení cíle našeho bádání. První tzv. *deduktivní postup je využíván v případě kvantitativních šetření. Druhý postup – induktivní – používáme ve výzkumu kvalitativní povahy*

Metoda dedukce

- Deduktivní metoda začíná teorií nebo vyjádřením obecně formulového problému, přičemž vycházíme z teoretických poznatků, které máme k dispozici. Na počátku formulujeme hypotézy, které rozdělujeme na dílčí úseky, abychom na konci ověřili, zda jsou pravdivé či nikoli. Dedukci můžeme schematicky popsat následovně:
- Dedukce = teorie → hypotézy → sběr dat → potvrzení či zamítnutí hypotéz

Metoda indukce

- nezačíná teorií, ale naopak jí končí. Začíná pozorováním (sběrem dat) na jehož konci učiníme předběžné závěry. Poté se vracíme do terénu a ověřujeme výsledky svých předběžných závěrů. Návraty do terénu opakujeme tak dlouho, dokud
- máme dojem, že nacházíme stále něco nového. Schematicky lze induktivní postup znázornit takto:
- Indukce = sběr dat → nalezené vzorce → předběžné závěry → teorie

Empirické formy prověření vědeckého zkoumání: falzifikace a verifikace

Předpokladem pravdivého vědeckého poznání je korespondence mezi zkoumaným jevem a výpovědí o jevu. Má-li být výrok odrazem jevu, měli bychom být schopni určit, zda je tento odraz odpovídající, či nikoliv. Můžeme použít dvě odlišné metody: metodu falzifikace či metodu verifikace.

Falzifikace

Podle Karla Poppera vycházejí vědy vždy z problémů. K řešení těchto problémů užívají vědy zásadně tutéž metodu, jakou používá zdravý lidský rozum: metodu pokusu a omylu, která probíhá v trojstupňovém schématu:

- 1) problém (vznikne, nastane-li nějaká porucha v porušení očekávání),
- 2) pokus o řešení (pokusy vyřešit problém),
- 3) eliminace (vyučování neúspěšných řešitelských pokusů).

Ačkoli problém může být pouze jeden, pokusů o řešení je zpravidla několik. Z možných řešení pak vybíráme to nejvhodnější, které náš problém dokáže vyřešit. Neznamena to ovšem, že by řešení, na které přijdeme, bylo nejvhodnější absolutně. Vybíráme totiž pouze z řešení, která nás v průběhu pokusů o řešení napadla. Řešení vybíráme metodou eliminace nevhodných pokusů – tedy špatných řešení.

- To, co odlišuje vědecký přístup a vědeckou metodu od postoje nevědeckého, je metoda falzifikačních pokusů. Jde o to, pokusit se vyvrátit platnost dané teorie, odhalit její slabiny. K tomu účelu používáme racionální vědeckou diskusi. Cílem není dozvědět se pouze to, že je daná teorie nesprávná, ale také to, proč je nesprávná. Pokusy o falzifikaci stávajících teorií směřují k vytvoření teorie nové. Nová teorie však přináší nové otázky, tedy nové problémy.
- Skrze nalezení nového problému dospějeme ke čtyřstupňovému schématu, který je pro vědu charakteristický:

starší problém → pokusné tvoření teorií → eliminační pokusy → nové problémy, které vyplývají z kritické diskuse o našich teoriích.

- Většina nových problémů tedy vzniká z kritiky teorií. Schéma je cyklus: můžeme tedy začít na kterémkoliv stupni. Každý ze stupňů má vnitřní logickou motivaci přecházet na následující stupeň. Věda je tedy jevem, který neustále roste. Je dynamická, není nikdy ničím hotová.
- Důležité je zapamatovat si, že teorie patří k empirické vědě tehdy a jen tehdy, je-li v rozporu s možnými zkušenostmi, je-li tedy principiálně zkušenostně falzifikovatelná.

Verifikace

Opačnou metodou falzifikace je verifikace. V nejobecnějším pojetí se jedná o potvrzení správnosti teorie. Abychom mohli rozhodnout o pravdivosti výroku, musí být výrok verifikovatelný, tedy musí mít empirický obsah. Neverifikovatelné výroky jsou takové, které nelze prověřit. Mohou to být normativní tvrzení nebo zjevné nesmysly (např. Tento čtverec je kulatý).

Problém verifikace spočívá v tom, že výpovědi o jevech jsou založeny na neúplné indukci, mají proto pouze pravděpodobnostní charakter. V tom případě ovšem verifikace není prakticky možná.

Metodologie pedagogického výzkumu

Metody vědecké práce (obecně) jsou:

- ❖ Teoreticko - historické – studium pramenů a literatury, analýza a třídění, zobecňování, vyvozování, odhalování zákonitostí a možností přetváření existující skutečnosti,
- ❖ logické analýzy – sledují daný stav, strukturu, hlavní a podstatné prvky v abstrahované podobě,
- ❖ deduktivně logické – centrální postavení v matematice a logice, používá se důkazů, nikoliv pozorování.
- ❖ experimentální – studium, organizování a zasahování do průběhu sledovaných jevů, umělé vytváření podmínek jejich průběhu,
- ❖ deskriptivní - popisné, popisuje se skutečnost tak jak je, bez ovlivňování, zasahování nebo vztahování k něčemu.

Výzkum (poznávání) podle způsobu získávání poznatků:

- empirický výzkum (poznávání) – vychází ze zkušenosti (pozorování, experiment, modelová situace), je založen na smyslovém poznání,
- teoretický výzkum (poznávání) – nedrží se jen toho, co bylo získáno zkušeností, ale ubírá se i cestou abstraktního myšlení.

Proces vědeckého poznání v pedagogice.

Při jakémkoliv zkoumání a poznávání je třeba odlišovat jev (bezprostřední výsledek smyslového vnímání, zachycení vnější stránky vnímané skutečnosti) a fakt (zobecněný jev, obecný poznatek). Izolovaná fakta spojuje v celek určitá hypotéza, která se v průběhu výzkumu ověřuje, potvrzuje nebo vyvrací.

Etapy pedagogického výzkumu

1. Volba výzkumného úkolu, určení cíle výzkumu a příprava metodiky výzkumu:

- formulace problému, vymezení jeho šíře. Formulovat jednoznačně, konkrétně, pokud možno tázací větou. Možnost empirického ověření, jinak není co zkoumat. Problém má vyjadřovat vztah mezi nezávisle (příčiny) a závisle proměnnými (jsou následkem nezávisle proměnných).

Příklad problému: Na čem jsou především závislé výsledky učebních činností žáka?

- příprava výzkumu, analýza problému, studium pramenů a literatury (co nejvíce informací, co kdy kdo napsal, záznamy, rešerše)

-

- **PRAVIDLA HYPOTÉZ:**

Vztah alespoň dvou proměnných

Rozdíly (více, častěji, silněji, výš, odlišné)

Vztahy (pozitivní, negativní souvislost, korelace)

Následky (čím – tím, jestliže –pak, jak – tak, když – pak,..)

- Formulace hypotéz

Příklad hypotézy: U učitele zš, který má nedirektivní styl vyučování, mají žáci pozitivnější postoj k jeho vyučovacím předmětům než u učitele, který má direktivní styl vyučování.

(řada vědeckých prací neobsahuje hypotézu – jestliže cílem není zjišťování vztahů a zákonitostí, ale jen shromáždění, přesný popis a utřídění faktů).

- Vypracování projektu, metodiky a provedení předvýzkumu

2. Získávání faktů o zkoumaných jevech

- organizační příprava (kde, kdy, kdo zaplatí, kdo bude spolupracovat),
- vlastní výzkum za použití výzkumných metod (systematický propracovaný postup) a technik (které jsou součástí metody, opírají se o materiální prostředky – testy, protokoly, stupnice, škály, záznamové archy). O metodách viz později.

3. Zpracování výsledků, vyslovení závěrů

- studium a hodnocení získaných materiálů,
- třídění materiálů, kvantitativní zpracování získaných údajů (měřitelné jevy, počítatelné, například počet vyřešených úloh, chyb, čas) za použití statistických metod a technik (modus, medián, variační rozpětí, směrodatná odchylka), které určí signifikantnost výsledků.
- kvalitativní analýza získaných údajů, odhalení příčin, vztahů, co s čím souvisí.
- vyslovení závěrů výzkumu ve formě poznatků, pravidel pouček, zásad, principů.

4. Praktické ověření závěrů pedagogického výzkumu – dlouhodobé, aplikace, použití, nejen výzkumník, ale i školy, školská správa, učitelé.

Požadavky na metody pedagogického výzkumu (aby bylo možno důvěřovat získaným výsledkům):

- ❖ validita (platnost) - metoda je validní, jestliže zkoumá skutečně to, co zkoumat má, postihne zkoumaný jev a jeho podstatné znaky,
- ❖ reliabilita (spolehlivost) – při opakování za stejných podmínek stejné výsledky ,
- ❖ praktičnost – adekvátnost vynaloženému úsilí a použitým prostředkům.

Klasifikace výzkumných metod

Nejčastěji se třídí podle etap výzkumu (s určitou volností)

1. metody získávání faktů

- přímé: pozorování a experiment
- nepřímé: vyšetřování, rozhovor, dotazník, sociometrie,
- dokumentové:
  - rozbor žákovských prací (písemných, grafických, manuálních),
  - rozbor školských dokumentů,
  - rozbor literárních dokumentů.

2. metody zpracování faktů

- kvantitativní: srovnávací, statistické, typologické
- kvalitativní: analýza, syntéza

3. metody a způsoby interpretace získaných výsledků

vysvětlení, širší zdůvodnění, návrhy na změny, projekty opatření, sepsání výzkumné zprávy.

Pozorování

Nejstarší a nejužívanější (často doprovází jiné metody). Je to: cílevědomé, záměrné, plánovité, soustavné a organizované vnímání pedagogických jevů a procesů.

Podmínkou: respektování spontánního průběhu, nevtíravost pozorovatele, nenápadnost.

Druhy POZOROVÁNÍ:

- prvotní – za účelem seznámení s novým jevem nebo procesem
- druhotné – za účelem ověření hypotéz vzniklých z prvotního pozorování
- přímé – bezprostřední (i skryté – kamerou, jednostranným zrcadlem)
- nepřímé – studium záběrů natočených dříve, dokumentů, záznamů přímého pozorování, prostřednictvím jiných osob
- náhodné a záměrné,
- příležitostné a systematické,
- krátkodobé a dlouhodobé,
- vnější a účastnické

Předpoklady:

- připravenost a soustředěnost pozorovatele,
- předem stanovená hlediska,
- objektivita,
- okamžitý záznam (protokol, fotoaparát, video,)

Možné chyby pozorovatele:

Haló efekt – tendence vnímat vlastnosti pozorovaných pod vlivem celkového příznivého nebo nepříznivého dojmu, který vzniká při prvním setkání na základě často nápadných, ale nepodstatných vlastností.

Předsudky – zaměření pozorování od počátku nesprávným směrem přebíráním názoru od jiných osob (žák ze špatné rodiny)

Stereotypizace a analogizace – vytváření si schémat, která pak mechanicky uplatňujeme (žák se chová stejně jako jiný, má však i jiné projevy a vlastnosti)

Tradice – „*kdo nosí brýle je studijní typ*“, „*obézní je pohodlný*“

Figura a pozadí – připisování stejných znaků podle prostředí, rodičů, původu, rasy

Aktuální psychický stav pozorovatele – potlačit nenáladu, vztek, ale i kladné emoce, soustředění.

Protokoly pozorování:

- provádět hned na místě nebo bezprostředně po pozorování,
- musí být zachycena obsahová stránka a časový průběh,
- nezapisovat více prvků, než může pozorovatel zachytit,
- promyslet způsob kódování.

Posuzovací škály (přiřazování posuzovaného jevu k škále, žebříčku) Jsou:

- Kategoriální
- Numerické
- Grafické

Metoda experimentu

Ve společenských vědách je její uplatnění náročné.

Princip: na základě hypotézy se záměrně mění nebo ovlivňuje situace, zařazují se jevy, o kterých se předpokládá, že budou měnit průběh procesu. Výzkumník nezkoumá jev v jeho normálním průběhu, ale jev, který záměrně změnil, snaží se zjistit, jak probíhá jev v případě, že se změní některá jeho významná podmínka.

Experimentální techniky a projekty:

- Technika jedné skupiny – nejjednodušší, ale nejméně přesná, výsledek je srovnán s výchozím stavem stejné skupiny, tím není respektován faktor času a vývoje.
- Technika paralelních skupin – nejčastější, srovnání experimentální skupiny a se skupinou kontrolní.
- Technika rotace faktorů – předpokládá práci s více skupinami, realizuje se křížová výměna experimentálního činitele, který postupně působí ve všech skupinách, srovnáváním výsledků se eliminují nekontrolovatelné vlivy, protože se vzájemně ruší.

Ve studentských pracích se jedná často spíše o školní experiment – zaměřený na hledání nového přístupu k obsahu, metodám, formám výuky, na zkoumání podmínek pro vytváření příznivé atmosféry pro pedagogickou tvořivost, někdy je to kvaziexperiment nebo ex-post –facto experiment („experiment přírody“), který spočívá v analýze pozorovaných výsledků, které nastaly přirozeným způsobem

Co může ovlivňovat a zkreslovat:

- Efekt novosti – výkony pokusných osob se zvýší vlivem nových podnětů.
- Hawthornův efekt – zlepšení výsledků výchovně vzdělávací činnosti u učitelů i žáků působením aktivity vyvolané experimentální atmosférou,
- Placebo efekt – psychologický jev, (farmaceutický průmysl a léčitelství)

Ne každá pedagogická skutečnost je přístupna experimentálnímu zkoumání. Proto nepřeceňovat a vždy spoléhat především na kvalitativní rozbor.

Metoda rozhovoru (interview, dotazování), je explorační metoda, která je založena na přímém kontaktu, důležitá schopnost navázat kontakt, komunikovat. Liší se od běžného rozhovoru svou cílovou orientací a pečlivou přípravou.

V pedagogických výzkumech používán jako doplňková metoda k při pozorování a experimentu.

Druhy:

- Individuální (osobní) umožňuje navodit atmosféru, důvěru a přizpůsobování otázek situaci a vývoji rozhovoru.
- Hromadný (skupinový, beseda) zjišťuje postoje, názory, mínění ve skupině. Používá se také jako východisko pro zjištění informací o zkoumané problematice a ke zpřesňování hypotéz.
- Standardizovaný rozhovor probíhá podle podrobného dotazovacího schématu, cílem je získat taková data, která umožní kvantifikaci. Otázky uzavřené. Nevýhodou šablonovitost a menší hloubka poznatků.

- Nestandardizovaný rozhovor (hloubkový, otevřený interview) – větší prostor k odpovědím, pružnost reagování, obtížná zpracovatelnost odpovědí. Proto se často používá při prvotním seznamování s problémem.
- Polostandardizovaný – spojuje výhody obou, eliminuje jejich nedostatky

U všech rozhovorů nutno předem zpracovat formulář rozhovoru = podrobný plán struktury a vedení rozhovoru ve fázích:

Pilotáž = příprava na průběh rozhovoru, je to nestandardizovaný hloubkový rozhovor, hledání vhodných formulací, kategorizace otázek.

- Pretest = zkušební dotazování podle návrhu vzniklého v pilotáži, další úprava otázek,
- Vytvoření systému otázek = dotazovací arch, který vytvoří dramaturgii rozhovoru, začíná vstupními otázkami (kontaktoвыми), pokračuje hlavními, které se týkají merita věci.
- Uspořádání od jednodušších ke složitějším technikou trychtýře (tj. od obecných ke specifickým) nebo technikou obráceného trychtýře (naopak).
- Střídat otázky zajímavé a nezajímavé, zařazovat otázky oddechové, kontrolní, „psychologická lest“ (aby nebyl zřejmý cíl výzkumu, zamezilo se haló efektu). Vystríhat se otázek typu proč – respondent často neví (nemůže vědět)

Způsob vedení rozhovoru:

- Model měkkého dotazování (kooperativní interview) – výzkumník se snaží neochotného respondenta získat,
- Model tvrdého dotazování (antagonistický interview) s autoritativním přístupem, až agresivní, vychází z nedůvěry v respondenta, provokování k otevřeným odpovědím,
- Model neutrálního dotazování vychází z důvěry ve schopnost a ochotu respondenta odpovídat.

Záznam rozhovoru:

- písemně - s využitím zkratk, v průběhu, po ukončení rozhovoru, kombinovaně,
- technicky – magnetofon, diktafon, video

Metoda dotazníková

je v pedagogice je jednou z hlavních metod, rozhodně nejužívanější, ne vždy nejvhodnější, je to snadná metoda jenom zdánlivě. Vhodná jako doplňující nebo sama má být doplňována (jištěna) jinou metodou, je charakteristická tím, že:

- není přímý kontakt s dotazovaným,
- zjišťuje názory, postoje a mínění (proto hodně v sociologii, ale i psychologii a pedagogice),

Druhy **DOTAZNÍKU**:

– strukturovaný, nestrukturovaný, standardizovaný,

Požadavky:

- je ještě náročnější na přípravu než rozhovor,
- otázky musí být pregnantně formulovány, nesmí být sugestivní a nesmí se dotýkat intimní sféry,
- je nutno v úvodu vysvětlit význam dotazníku,
- má obsahovat co nejméně otázek,
- je nutno dotazník v předvýzkumu vyzkoušet alespoň na 30 lidech a nedostatky odstranit,
- nutno počítat s návratností 50-60%, podle toho upravit počet rozesílaných dotazníkových archů,
- získaná data musí být zpracována odpovídajícími statistickými metodami,
- počet respondentů musí být dostatečný.

Realizace:

Výběr vzorku respondentů – řídí se cílem, musí být reprezentativní (odrážet vzorek populace)

Sestavování dotazníku – musí být jasně definováno, co se zkoumá, jednotlivé komponenty je nutno transformovat do samostatných otázek.

- Vyzkoušení dotazníku – na menším počtu, sleduje se i čas nutný pro vyplnění dotazníku, ověří se zpracovatelnost.
- Realizace dotazníku ve výzkumu – poštou, nebo ve skupině, ve třídě. Nižší návratnost než 50% znamená – dělalo se to zbytečně.

Zpracování získaných údajů:

- vyhodnocuje odborník nebo skupina odborníků
- vyřadit všechny neúplné, nesprávně vyplněné a pomatené, pak kvantitativní a kvalitativní zpracování
- výsledky se kódují a uspořádávají do tabulek, tím se stávají východiskem pro statistické zpracování
- dosažené závěry se konfrontují s cíli a hypotézami výzkumu, s výsledky jiných výzkumů (komentovaný výzkum)
- uvádí se do souladu s teoretickými východisky.

Výhody dotazníku:

- obsáhne velký počet respondentů (získá se velký počet odpovědí, rychle)
- vyžaduje méně času, spolupracovníků, peněz
- umožňuje promyšlené a přesné odpovědi, zpracování poměrně snadné a rychlé

Nevýhody:

- nepružnost k nově vzniklým situacím,
- nemožnost jít do hloubky zkoumané problematiky,
- potíže při ověřování platnosti údajů,
- někdy nízká návratnost dotazníků,
- nebezpečí nesprávného pochopení otázek a jejich interpretace.

IV. VYBRANÉ OSOBNOSTI

Bláha Inocenc Arnošt (28. července 1879 Krasoňov – 25. dubna 1960 Brno) byl český sociolog, filosof, pedagog, psycholog, politolog a kulturolog, byl žákem Émila Durkheima, největší vědecké autority v sociologii 20. století, který byl průkopníkem sociologického pozitivismu. Doktorát z této vědecké disciplíny obhájil v Praze a vědeckou habilitaci pak získal v Brně, kde byl od roku 1924 řádným profesorem sociologie. V letech 1931–1932 byl děkanem Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Byl iniciátorem vzniku Vysoké školy sociální, která v Brně fungovala v letech 1947–1948. V letech 1947–1948 byl také jejím prvním rektorem. Autor řady sociologických publikací: Město: Sociologická studie, Mravní výchova se stanoviska sociologického, Filosofie mravnosti, Sociologie sedláka a dělníka, Sociologie dětství, Dnešní krise rodinného života, Sociologie inteligence, Jak se dívat sociologicky na život, Sociologie.

Comt Auguste e (17. ledna 1798, Montpellier, Francie - 5. září 1857, Paříž, Francie) byl francouzský matematik a myslitel, společenský reformátor a originální myslitel, zakladatel pozitivismu a jeden ze zakladatelů sociologie. V květnu 1822 publikuje Comte v rámci Saint-Simonovy práce "Katechismus průmyslníků" (Catéchisme des Industriels v nákladu pouhých 100 výtisků) svůj programový text o plánu na reorganizaci společnosti pomocí vědy Plan des travaux scientifiques nécessaires pour réorganiser la société. O dva roky později vychází tento text samostatně v nákladu tisíc výtisků a s plným Comtovým autorstvím. V předmluvě k poslednímu dílu "Kursu pozitivní filosofie" vyčítá akademické obci její formalismus a neschopnost specialistů vidět za zkoumanými jevy **souvislosti**.

Durkheim David Émile (15. dubna 1858 Épinal – 15. listopadu 1917 Paříž) byl francouzský sociolog. Je řazen mezi tzv. otce zakladatele moderní sociologie. Durkheim založil v roce 1895 první katedru sociologie v Evropě a v roce 1898 také jeden z prvních odborných sociologických časopisů L'Année Sociologique. Émile Durkheim svými myšlenkami rozvíjí osvícenskou i konzervativní tradici. Navazuje například na Rousseaua (inspiruje se především v jeho koncepci obecné vůle) a na de Montesquieuho. Výrazněji je však v Durkheimově díle znát odkaz na pozitivistický přístup Augusta Comta i na jeho patrona Saint-Simona. Sám se sice za pozitivistu nepovažuje, ale po Comtově vzoru se snaží budovat sociologii jako exaktní vědu popisující objektivní sociální skutečnost. Část Comtových myšlenek ovšem Durkheim kritizuje jako příliš vágní a spekulativní. Durkheim staví svou sociologii v důrazné polemice s biologizujícími směry a koncept rasy se snaží nahradit pojmem společnosti jako hlavního vysvětlujícího faktoru lidského jednání a lidské povahy.

Fischer Josef Ludvík (6. listopadu 1894, Praha – 17. února 1973, Olomouc) byl český filosof a sociolog, představitel filosofického strukturalismu. Na přelomu 20 a 30.let spolu s Bedřichem Václavkem a Jiřím Mahenem redigoval Index (1929–1939), s Inocencem Arnoštem Bláhou a Emanuelem Chalupným založil a vedl Sociologickou

revui (1930–40, 1945–48). V letech 1933–35 byl zaměstnancem univerzitní knihovny v Brně, mimořádným profesorem Masarykovy univerzity pro obory sociologie a dějiny filosofie se stal v roce 1935. V říjnu 1945 jmenován řádným profesorem Filosofické fakulty Masarykovy univerzity, ve školním roce 1945–46 jejím děkanem. Podílel se na obnovení olomoucké Univerzity Palackého, v letech 1946–49 vykonával funkci rektora. Od května 1956 převeden na Vysokou školu pedagogickou v Olomouci. V roce 1957 přechází na brněnskou univerzitu, kde se stává profesorem na katedře dějin filozofie. Roku 1967 se stal vědeckým pracovníkem Fakulty osvěty a novinářství Univerzity Karlovy a v následujícím roce byl znovu povolán na Univerzitu Palackého v Olomouci jako profesor filozofie a sociologie. V roce 1992 byl J. L. Fischerovi udělen Řád Tomáše Garrigua Masaryka IV. třídy in memoriam.

Fromm Erich Pinchas (23. března 1900 Frankfurt nad Mohanem, Německo – 18. března 1980 Locarno, Švýcarsko) byl německý a americký psycholog, humanistický filosof a sociolog. Představitel neofreudismu a západního marxismu. Pokoušel se spojit myšlenky těchto dvou směrů do jednoho systému, takže se jeho teorie soustředí především na sociokulturní vlivy působící na člověka. Fromm je také jedním ze zakladatelů neopsychoanalýzy, konkrétně kulturní psychoanalýzy, která psychoanalýzu interpretovala spíše sociálně a kulturně než biologicky.

Chalupný Emanuel (14. prosince 1879 Tábor^[1] – 27. května 1958 Tábor) byl český pedagog, advokát, sociolog, spisovatel, jazykovědec. Zabýval se vztahem sociologie, filosofie a práva a usiloval o vytvoření přesného sociologického pojmosloví a sociologické metodologie. Byl spoluzakladatelem (1942) Sociologického ústavu, spoluzakladatelem (1925) a později předsedou Masarykovy sociologické společnosti, členem a viceprezidentem (1934–1935) Mezinárodního sociologického ústavu v Paříži. Byl také významným veřejným činitelem ve svém rodném městě. Emanuel Chalupný byl vynikající osobností českého vědeckého života a české kultury první poloviny 20. století. Jako žák T. G. Masaryka pokračoval v rozvíjení sociologie – vědy, jejíž základy Masaryk v českých zemích spoluvytvářel. Výsledkem jeho celoživotního úsilí bylo devět svazků systematické *Sociologie*, věnovaných jednotlivým aspektům této vědy. Je to dosud nejrozsáhlejší dílo z tohoto oboru v Česku. Dostalo se mu uznání i v zahraničí překladem některých jeho částí. Významná je jeho činnost jak vědecká, tak organizační. Byl jedním ze zakladatelů Sociologického ústavu, posledním předsedou Masarykovy sociologické společnosti až do jejího zrušení v roce 1939 a hlavním vydavatelem (spolu s I. A. Bláhou a J. L. Fischerem) *Sociologické revue*. Vědce a spisovatele Chalupného v mnohém poznamenal totalitní režimy – po skončení nacistické cenzury ještě v letech 1945 až 1948 vydal několik nových knih, ale po politické změně v Československu v únoru 1948 byl zbaven možnosti publikovat.

Keller Jan 23. ledna 1955 ve Frýdku-Místku. Vystudoval historii a sociologii na filosofické fakultě Univerzity J. E. Purkyně (dnešní Masarykova univerzita v Brně). Roku 1999 byl jmenován profesorem na fakultě sociálních studií MU. Od roku 2000 působí na Ostravské univerzitě v Ostravě. Odmítá neoliberalní trendy aplikované do současných politik a naopak podporuje silný sociální stát. Zapojoval se do environmentálně i sociálně

motivované kritiky ekonomické globalizace. Kellerova sociologie je tematicky velmi pestrá. Kellerova tvorba je v posledním období silně homogenní a vnitřně provázaná. Dokázal nabídnout celistvou a poměrně komplexní diagnózu stavu moderní společnosti i sociologické výpovědi o ní. Jeho sociologie je českou variantu kritické sociologie. Kritika je přitom vedena dvojím směrem. Jednak dovnitř k samotné sociologické teorii a jednak ven směrem k sociálním procesům a silám, které vedou k formám panství, jež jsou nelegitimní z pohledu ideálů otevřené demokratické společnosti a jejích institucí, jež modernita vydobyla ve jménu těch nejvíce znevýhodněných (sociální stát, politická, ekonomická a sociální práva). Keller kultivuje především teoretickou analýzu (nikoli empirii) a navazuje na vybrané prvky (neo)marxistické sociální kritiky (zejm. kritika panství a forem dominance, neopomíjení sféry materiální reprodukce, senzitivita k protikladu kapitálu a práce, kritika neoliberalismu, kritické analýzy ekonomického rozumu), které originálním způsobem rozvíjí (např. v koncepci nezamýšlených důsledků jednání). Kellerova sociologie je založena na neobyčejně širokém a pestrém teoretickém základu klasických i soudobých koncepcí.

Marx Karl Heinrich, dříve uváděn také jako **Karel Marx** (5. května 1818 Trevír – 14. března 1883 Londýn) byl německý filosof, politický publicista, kritik klasické ekonomie, teoretik dělnického hnutí, socialismu a komunismu. Mezi jeho nejznámější díla patří *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, *Komunistický manifest* a nedokončený *Kapitál*.

Společně s Friedrichem Engelsem rozpracoval vlastní materialistické pojetí dějin, založené na ekonomických zákonitostech. Ve společnosti je podle nich přítomen konflikt mezi ovládanými a vládoucími, který bude odstraněn zrušením soukromého vlastnictví výrobních prostředků a nastolením beztřídní, komunistické společnosti.

Jeho filosofický i politický vliv byl obrovský a z jeho myšlenek vyšla celá řada směrů v levé části politického spektra, a to jak oficiální ideologie socialistických států (marxismus-leninismus), tak nejrůznější variace neortodoxního marxismu, například frankfurtská škola.

Mills Charles Wright (* 28. srpna 1916, Waco, Texas – 20. března 1962, Nyack, New York) byl americký sociolog. Mills byl radikál, a měl velmi kritické názory vůči sociologické komunitě. Byl propagátorem liberalismu a levicového myšlení. Přinesl do americké sociologie myšlení Maxe Webera a na konci 40. let vydal výbor z Weberových esejů *Eseje pro sociologii*. Pochopit biografii a historii současně umožňuje právě sociologie, která nám dodává potřebné informace a znalosti, které nám umožňují podívat se na život kompletně a z nadhledu. Tyto schopnosti nazývá *sociologickou imaginací*.

Ačkoliv jsou jeho myšlenky kontroverzní, jeho přínos je značný, hlavně díky konceptu sociologické imaginace, ale jeho dílo zatím nebylo systematicky rozvíjeno.

Masaryk Tomáš Garrigue, označovaný **T. G. M.**, **TGM** nebo **prezident Osvoboditel** (7. března 1850 Hodonín – 14. září 1937 Lány), byl československý státník filozof, sociolog a pedagog, první prezident Československé republiky. Zakladatel československé sociologie. Zakladatelem tradice české sociologie je T.G.Masaryk (1850-1937). Byl autorem několika pozoruhodných sociologických prací, jejichž témata představovala

závažné otázky doby. Ať už to byla problematika sebevraždy nebo analýza sociální otázky, která byla chápána jako filozofická kritika teokracie a re-volucionismu, anebo studie o náboženství v moderní době či studie o ruském sociálním a filosofickém myšlení. Vždy se jednalo o témata, kde se propojovaly aspekty sociologické a dějinně filozofické. Ve všech svých vědeckých studiích reagoval T.G. Masaryk velmi pružně a exaktně na základní ideové problémy své doby.

Obrdlík Antonín 25. dubna 1905 ve Veselí nad Moravou (okr. Hodonín) - 15. srpna 1997 pravděpodobně v Lexingtonu (USA). Z Obrdlíkovy biografie je patrné, že sociologii se měl možnost intenzivně věnovat pouze v období první republiky. Vedle samotné výzkumné činnosti nelze přehlédnout jeho podíl na organizaci a realizaci výzkumů sociologického semináře Masarykovy univerzity V rámci habilitačního spisu jako první uvedl do české sociologie problematiku měření postojů. Obecně metodologická a metodická část spisu je pravděpodobně nejcennější částí práce. Obrdlík využil své znalosti americké sociologie, resp. té části, která se zabývala měřením postojů („sociálních attitud“) a dotazníkové metody. Analyzoval přes 900 dotazníků rozeslaných poštou, ve kterých se měli respondenti formou uzavřených i otevřených odpovědí vyjádřit k pojmu veřejného blaha a seřadit povolání (profese) podle míry jejich sociální prospěšnosti a toto seřazení slovně zdůvodnit. Kvantifikací této (ordinální) hierarchie (přičemž počítal četnosti na prvních a posledních třech místech respondentovi stupnice) Obrdlík vytvořil koeficient „utilitní prestiže“ jednotlivých povolání, se kterým mohl následně pracovat jako s kardinální proměnnou a vytvořit detailnější hierarchii povolání. Pomocí svého postupu zjistil také určitou profesní afinitu (tendence favorizovat v určité profesní skupině nejen sebe, ale i příbuzné profese) a profesní antagonismus mezi některými skupinami povolání. Vzhledem ke stavu dobové metodologie nesestavoval svůj relativně objemný vzorek náhodným výběrem, ale spíše intuitivní kombinací záměrného a kvótního výběru.

Pareto Vilfredo Federico Damaso (15. července 1848 Paříž – 19. srpna 1923 Céligny) byl italský ekonom, matematik, statistik, sociolog a politolog, profesor na univerzitě v Lausanne. Kromě toho byl i průkopníkem ekonometrie (vědecká disciplína nacházející se na pomezí matematiky, statistiky a ekonomie).

Veškeré lidské jednání rozděluje do dvou kategorií, na *logické* a *mimologické*. Existují čtyři typy mimologického jednání podle vztahu mezi prostředkem a účelem. U *prvního typu* se jedná o chování, jež je bezmyšlenkovitě provozováno v rámci běžné konvence. *Druhý typ* představují náboženské rituály. *Třetí typ* je chování zcela absurdní, reflexivní akty. Patří sem i vznik jazyka a jiných institucí, které jsou vysoce funkční, aniž by měly svého vědomého zakladatele. Ve *čtvrtém typu* mimologického jednání vztah mezi prostředkem a účelem sice existuje, ale subjektivně je viděn jinak, než jak ve skutečnosti funguje¹.

Všechny ideologie (vědu, umění, filosofii) považoval za bezvýznamné odvozeniny stálých vnitřních sil člověka (citů, pověr, vášní, nevědomých sklonů), tedy jakýchsi komplexů, kterým říkal „rezidua“. **Rezidua** – jsou to, co v našem myšlení zůstává, odečteme-li jeho logickou složku, jsou to věci ukryté hluboko v lidské povaze a vědě nepřístupné. Rezidua

lze chápat jako predispozice k určitým druhům chování. Pareto rezidua shrnul do šesti hlavních typů. *Kombinační instinkt*, *Trvalost agregátů*, *Potřeba manifestovat sedimenty jednání*, *Rozum a sociabilita*, *Integrita individua*, *Sexuální reziduum*.

Derivace – většina lidského jednání je mimologická, řídí se predispozicemi, člověk má však potřebu prezentovat své jednání jako dokonale rozumné. Za tímto účelem se používají pseudologická vysvětlení, tedy derivace.

Teorie elit – Nutnost rozdělení na elitu a zbytek společnosti vyvozuje Pareto z toho, že mezi členy společnosti není rovnoměrně rozložena inteligence a schopnosti a také některé typy reziduí.

Popper Karl Raimund (28. července 1902 Vídeň – 17. září 1994 Londýn) byl rakousko-britský filozof. Byl významným představitelem moderního liberalismu, teorie vědy a filosofie. Svůj filozofický systém sám označuje jako kritický racionalismus. Své filozofické, sociologické a politologické názory pojmenoval jako kritický racionalismus. V sociologii vystupuje Popper jako odpůrce totalitních ideologií, včetně marxismu, kde odmítá jeho předpoklad objektivní historické nutnosti a možnosti vědeckého společenského předvídání, které je na ní založeno. Základem vědeckého poznání není verifikace (potvrzení), ale falsifikace. Pouze ta teorie, kterou je možné podrobit falsifikaci, tedy vystavit ji možnosti vyvrácení, je vědecká, tím větší hodnotu má pro vědu. Netřeba hromadit důkazy, které teorii potvrzují; spíše hlídat to, co by ji mohlo vyvrátit. Konečnou, definitivní jistotu naší přesné znalosti pravdy nemůžeme mít nikdy, k pravdě se můžeme pouze přibližovat neustálým vylučováním falsifikovaných teorií, hovoříme o evoluci vědy. K evoluci, vývoji vědy dochází právě díky falsifikaci: tím, že něco popřeme, získáváme nový prostor pro otevření dalších, nových otázek. Důsledkem jeho pojetí vědeckého poznání je obrana otevřeného myšlení a otevřené společnosti. Síla vědy netkví tolik v tom, že se její tvrzení dají dokázat, nýbrž v tom, že musí být formulována tak, aby se dala vyvrátit. Právě tak síla demokracie nespočívá v tom, že by vybírala ty nejlepší k vládě, nýbrž že každou vládu lze běžnými prostředky (volbami) odvolat.

Simmel Georg (1. března 1858 Berlín – 28. září 1918 Štrasburk) byl německý filozof, kritik a sociolog, představitel formální sociologie a filosofie života. Bývá řazen mezi "otce zakladatele" moderní sociologie. Simmel byl jedním z první generace německých sociologů. Jeho novokantovský přístup položil základy pro sociologický antipozitivismus, který se ptá "Co je společnost?" Simmel je pokládán za zakladatele a významného představitele tzv. formální sociologie. Sociologii původně vymezil jako vědu zkoumající formy zespolečenštění. Simmel se tedy nezabýval zkoumáním společnosti jako celku, předmětem jeho zájmu byla analýza současného života společnosti, dokázal výborně zachytit prosperující, předválečnou atmosféru Berlína. Simmel rozlišoval formu a obsah sociálních jevů. Zajímaly ho jen obecné formy vztahů, které nejsou vázány časově ani prostorově. Jsou to např. vztahy nadřízenosti a podřízenosti, nápodoby, dělby práce, konkurence, vytváření stran, reprezentace, vnitřní konsolidace ad. Tyto formy lze nalézt v rozmanitých sociálních skupinách lišících se cíli i významem (stát, hospodářské společenství, rodina, církev, gang atd.) Toto Simmelovo pojetí sociologie bylo v Evropě spíše odmítáno, kriticky na ně reagoval i Masaryk. Ovlivnilo však významně americkou sociologii, zejména takzvanou Chicagskou školu. Z jeho prací vychází např. teorie konfliktu

nebo sociologie každodennosti. Aby byl Simmelův inventář sociálních forem kompletní doplnil jej o přehledku několika sociálních typů. Ve svém díle popisuje takové typy jako „dobrodruh“, „muž uprostřed“, „zprostředkovatel“. Každý typ je dle Simmela spojen s určitým očekáváním druhých. Vztahy s ostatními mu skrze tato očekávání a reakce udělují postavení.

Spencer Herbert (27. dubna 1820 – 8. prosince 1903) byl klasický britský sociolog a filozof. Patří mezi zastánce tzv. „organicistického proudu“ v sociologii, jenž se vyznačuje důrazem na podobnost rysů lidské společnosti a biologického organismu. Spencer byl zastáncem nehodnotící sociologie. Zcela odmítal odsuzování určitých zvyklostí praktikovaných v archaických společnostech z pozice naší současné evropské morálky a zdůrazňoval, že klíčová je funkčnost jednotlivých společenských jevů v rámci celku. Spencer se (na rozdíl od např. Comta) také zabýval důsledky plynoucími z faktu, že badatel je sám součástí objektu svého zájmu, a velká část jeho sociologického díla je věnována podobným metodologickým otázkám. Spencer usiloval také o to, aby se sociologie stala empirickou vědou, a již od roku 1873 začal shromažďovat a pod názvem *Descriptive Sociology* publikovat rozsáhlý empirický materiál, dokumentující historický vývoj mnoha světových populací.

Štefánek Anton 5. dubna 1877 ve Velkých Levároch (Slovensko) - 29. dubna 1964 v Žiaru nad Hronom (Slovensko) Zakladatel slovenské sociologie. Po vzniku Československa vstoupil aktivně do politiky, nejprve jako člen tzv. prozatímní slovenské vlády transformované na ministerstvo s plnou mocí pro správu Slovenska, kde měl na starosti resort školství, později s obdobnými pravomocemi na ministerstvu školství a národní osvěty. Od roku 1931 byl členem redakčního kruhu Sociologické revue, v roce 1937 se stal neplaceným profesorem aplikované sociologie na Komenského univerzitě v Bratislavě. V roce 1944 se aktivně zapojil do slovenského národního povstání. Po válce se stal rektorem bratislavské univerzity, v roce 1948 byl penzionován. Štefánkovo sociologické dílo je charakteristické nezájmem o obecnou sociologickou teorii. Z tohoto rázu vybočuje rozsáhlejší studie *Synegeze a sociální já* (1939). Centrálními tématy jeho sociologického (jakož i politického) zájmu byly národ a venkov, přičemž Štefánek považoval venkovský lid za sociální platformu slovenského národa a venkova (resp. „vonkovu“, což byl Štefánkův pojmový novotvar pro specifickou lidovou kulturu venkova v protikladu k „vidieku“ coby venkova v čistě geografickém smyslu; „vonkovskou“ kulturu bylo lze podle něj nalézt i v městských společnostech) přisoudil v rámci slovenského národa integrativní, stabilizující funkce tönniesovské pospolitosti (*Gemeinschaft*), městu naopak charakteristiky společnosti (*Gesellschaft*). Nejvýznamnějším Štefánkovicím sociologickým dílem jsou jeho *Základy sociografie Slovenska* (1944/45), které představují komplexní sociologické pojednání o slovenské společnosti. Kromě úvodní metodologické kapitoly, ve které představuje sociografický přístup jako nehodnotící empiricky popisnou disciplínu založenou především na statistice a monografických výzkumech, se Štefánek věnuje obecnějším tématům sociologie venkova, inteligence, byrokracie a „národovectví“. Štefánek sdílel pozitivistickou představu o roli rozumu (ztělesněnému mj. v empiricky založené sociologii) pro společenský pokrok. Od většiny ostatních sociologů své generace se odlišoval zejména tím, že vykročil směrem, kterým řada ostatních pouze

ukazovala. Jeho sociografie, inspirovaná zejména projektem rumunské sociologické školy Dimitrie Gustiho, je projektem neteoretické sociologie, jejíž praktický potenciál leží právě v rovině technicko-empirického nehodnotícího nástroje. Štefánkovo místo v dějinách česko-slovenské sociologie je nepochybně zakladatelské pro její slovenskou část po stránce institucionální a zejména diskurzivní svým impulzem směrem k sociografickému (tj. silně empirickému) směru bádání. V letech 1939–48 vychoval generaci žáků a žaček, ačkoli jen část z nich se mohla později ve změněných politických poměrech věnovat sociologickému výzkumu.

Weber Max (21. dubna 1864 – 14. června 1920) byl německý sociolog a ekonom. Bývá řazen mezi tzv. otce zakladatele sociologie. Dle Webera je cílem sociologie porozumět významu jednání na základě budování formálních modelů (ideálních typů) jednání a jejich srovnávání. V centru Weberova pojetí stojí požadavek sociologie jako nehodnotící vědy. Sociologie se nemá podílet na formulaci společenských cílů. Vědecké poznání se musí bránit deformaci iracionálními prvky, které do vědy zanášejí subjektivní přání a hodnoty badatelů, ovlivněné náboženskými, politickými či etickými hodnotovými soustavami. Weber si však uvědomuje, že absolutně nehodnotící sociologie není možná, neboť už výběr tématu a definice výzkumného problému jsou ovlivněny hodnotami, které sociolog vyznává. Je zakladatelem významného sociologického směru – tzv. chápací sociologie. Ta usiluje o poznání subjektivního smyslu sociálního jednání, které je posuzováno v konkrétních významových souvislostech, jež aktéry vedly k danému jednání, nebo jež byly tímto jednáním, třeba i neuvědoměle, vytvořeny. Weberova chápací sociologie dala vzniknout celému interpretativnímu paradigmatu. Dle Webera je úkolem sociologie popis a výklad sociálních jevů. Výkladem myslí porozumění motivům jednání, ne kauzální vysvětlení jako u přírodních jevů.

V. Stručný sociologický slovník

A

Adaptace – přizpůsobení se změněným podmínkám; adaptace pracovní – aktivní vyrovnání se s nároky pracovní činnosti; adaptace sociální – aktivní přizpůsobení novým sociálním podmínkám a vztahům; adaptace na organizační kulturu (podnikovou kulturu) – přijetí systému norem a hodnot organizace.

Afiliace

Ve skupinové sociální práci příslušnost ke skupině nebo členství v ní. Hloubka afiliace nebo identifikace se skupinou předurčuje povahu nutné práce se skupinou.

Agrese – forma nepřátelského, útočného chování s výrazným úmyslem ublížit, způsobit bezpráví.

Alkoholismus – sociálně patologický jev s negativními celospolečenskými i individuálními následky.

Ambivalentní

Významově nebo pocitově nejednoznačný, vyvolávající kladnou i zápornou reakci zároveň, znamenající možný současný zisk i ztrátu, představující dilema, znemožňující jasnou volbu.

Analogie

Shoda nebo podobnost různých systémů či objektů ve vztahu k určitým vlastnostem, struktuře nebo funkci.

Analýza

Základní metoda poznávání procesů, jevů aj. Zjišťují se vzájemné vztahy mezi jednotlivými částmi, mezi částmi a celkem a jejich vztah k okolí.

Podstatou analýzy je rozklad na jednotlivé části, uspořádání, zjištění vztahů a interpretace. Analýza může být např. faktorová, interakční, textová, obsahová, strukturální, vztahová aj.

Anketa – technika sociologického výzkumu založená na dotazníku; slouží k získávání kvantitativních dat od většího počtu osob; podle způsobu distribuce anketních otázek může být: anketa novinová, anketa rozhlasová, televizní, internetová, rozdávaná.

Anomie

Rozklad nebo zhroucení společenských hodnot, vazeb nebo struktur a z nich vyplývající nárůst sociálně patologických jevů, obvykle tehdy, kdy tradiční nebo navyklé způsoby sociálního chování přestanou být funkční nebo všeobecně sdílené.

Antagonismus – soubor negativních a nepřátelských postojů, pocitů a hodnocení, vznikajících na základě objektivních rozporů zájmů jednotlivců či skupin nebo na základě minulých rozporů, nebo konfliktů, nebo na základě ideologie. Psychologickým předpokladem vzniku antagonismů jsou frustrace s nábojem agrese.

Antropologie

Vědní disciplína, kterou lze chápat v několika významech:

- učení o člověku, o jeho existenci, postavení ve světě, o perspektivách. Stojí na filozofických pozicích.
- zabývající se vznikem, vývojem a funkcemi lidského organismu v různých sociálních

- skupinách v čase a prostoru. Vychází z přírodovědných pozic.
- obecná věda o člověku, společnosti a kultuře. Toto spojení je nejvíce rozšířeno ve Velké Británii a USA.

Aplikovaný výzkum

Zkoumání jevů zaměřené na praktický život. Jedná se o aplikaci poznatků, závěrů základního výzkumu. Vzniká z potřeby zkoumat nebo řešit praktický problém, event. získat informace o určitém jevu.

Asertivita

Chování nebo přístup zaměřený na cílevědomé prosazování vlastní vůle navzdory předpokládanému nebo skutečnému odporu okolí.

Asociální chování

Negativní chování jedince nebo skupiny, které je společnosti škodlivé nebo nepřátelské. Jedná se o velké množství projevů chování od odmítání společnosti až po páchaní trestných činů. Někdy se užívá též pojem antisociální.

Aspirace – snahy jednotlivců nebo skupin o společenský vzestup. Jsou důležitou součástí vertikální mobility ve společnosti jako celku i v sociálním systému organizace.

Autorita - společenský vztah mezi osobami, z nichž jedny mají převažující reálný vliv na činnost druhých. Autorita formální – delegovaná současně s ustavením do určité funkce; autorita neformální – získaná na základě chování, jednání a uznávaná členy skupiny..

B

Behaviorismus

V sociologii se objevuje pod vlivem zejména americké psychologie. Dle něj lze velmi zjednodušeně podobně chápat lidské chování jako ustálené reakce na vnější podněty. Projevuje se v pojetí sociologie jako vědy o chování, kde základním metodickým nástrojem je pozorování a experiment. Přispěl k rozvoji moderní vědy především sledováním korelací mezi určitými rysy chování a sociologickými daty, zkoumáním vlivu různých forem zkušeností v psychickém vývoji individua, soustředěním poznatků o učení a motivaci aj.

Beneficient

Příjemce sociální dávky.

Byrokracie – mnohoznačný termín pro určité uspořádání a fungování organizace. Byrokracie = 1. organizace veřejné správy; 2. státní zásahy do sociálního systému; 3. mechanismus ohrožující a potlačující svobodu; 4. jde o vedlejší produkt snahy racionalizovat chod velkých komplexních organizací; 5. úřednický aparát, soubor úředníků z povolání všech stupňů.

Č

Četnost

Počet (podíl) výskytů nějakého jevu. Četnost se vyjadřuje číslem absolutním i relativním. Rozložení četností je souhrn absolutních nebo relativních četností variant jednoho či kombinací více znaků. Může se znázorňovat tabulkou rozdělení četností.

D

Diferenciace a integrace – procesy dynamiky sociální struktury. Diferenciace – proces utváření a odlišování nových společenských vztahů. Integrace – proces spojování rozličných, původně na sobě nezávislých skupin a institucí při zachování heterogenity vnitřních vztahů a relativní homogenity vnějších projevů a společných zájmů.

Distance sociální– „vzdálenost“ ve vztazích, rozdíl v sociálních pozicích, má stránku objektivní a subjektivní.

Dotazníkové šetření – technika terénního sběru informací při které jsou potřebné informace od zkoumaných osob získávány prostřednictvím otázek obsažených v dotazníku.

Dav

Dočasné seskupení většího počtu lidí, kteří jsou si prostorově blízcí a jsou společně zaměřeni na určitý podnět, kterým může být skupina, osoba, věc, problém aj. Vzniká spontánně pod vlivem psychické nákazy. V davu intelektuální úroveň jednotlivých osob klesá, ale naproti tomu, intenzita emocí (afektů) stoupá. Po odeznění podnětu se dav rozpadá.

Dávka sociální

Poskytování sociální pomoci formou peněžních dávek.

Dávka sociální jednotná

Dávka vyplacená v jednotné výši.

Dávka sociální jednotná

Dávka vyplacená selektivně na základě zkoumání potřebnosti.

Dávka sociální univerzální

Dávka poskytovaná všem občanům, kteří se nacházejí ve specifikovaných životních situacích .

Dedukce

Odvozování (vyvozování) jednotlivých případů ze všeobecných poznatků.

Dekomodifikace

Omezení působení volného trhu a jeho mechanismů při pohybu určeného zboží (např. pracovní síly na trhu práce).

Delikvence

Činnost nebo jednání jedince nebo skupiny, porušující zákony či jiné normy chování, čímž se způsobuje společnosti, skupinám nebo jednotlivci újma.

Často se pojmu delikvence užívá pro označení trestné činnosti mládeže. Delikvenci mládeže ovlivňují různá sociální prostředí (rodina, škola, pracoviště, parta apod.) a využívání volného času.

Demografie - věda o zkoumání lidské populace z hlediska kvantitativního i kvalitativního (početnost, struktura, vývoj).

Demografická analýza

Rozbor jednotlivých součástí demografické reprodukce (porodnost, úmrtnost, sňatečnost, rozvodovost, potratovost).

Řeší je z pohledu hromadných jevů, vymezuje jejich základní charakteristické znaky při zkoumání jejich proměnlivosti v průběhu času nebo v určitém prostoru.

Demografická reprodukce

Přirozená obnova uzavřené populace, bez vlivu migrace. Jedná se pouze o vztah mezi porodností a úmrtností.

Bereme-li v úvahu počty přistěhovalých a vystěhovalých na určitém území, hovoříme o otevřené populaci.

Demografický výzkum

V obecném smyslu se jedná o každý teoretický i empirický výzkum zaměřený na velikost, složení a rozmístění populace, na demografickou reprodukci a problémy s nimi spojenými.

Demokracie – politická forma státního systému založená na delegování moci rozhodnutím většiny občanů.

Dělba práce – způsob rozdělení společenských činností i organizace činností; hlavními aspekty dělby práce jsou specializace a kooperace.

Deprivace

Stav nedostatečného uspokojování potřeb, a to buď v podobě absolutní deprivace, kdy nejsou uspokojovány základní existenční potřeby pro přežití, nebo v podobě relativní deprivace, kdy člověk hodnotí svoji životní situaci ve srovnání s jinými lidmi nebo skupinami jako nepříznivou.

Detoxifikace

První stadium v léčbě závislosti na alkoholu nebo drogách, zabránění v jejich konzumaci v rámci systematického terapeutického přístupu, nejlépe pod lékařským dohledem. Další stadia zahrnují změnu životní orientace, životosprávy, vytvoření podpůrného prostředí, nalezení náhradního uspokojení, a konečně vědomou, trvalou a pozitivní abstinenci.

Deviace

Porucha nebo odchylka (úchylna) od některé normy nebo skupiny norem. Je nutno rozlišovat pojetí deviace z pohledu sociologického, právního, etického, medicínského aj. Deviace může nabývat podoby nejenom negativní, ale i pozitivní. V případě pozitivní deviace se jedná o přehnané, krajní dodržování pravidel či norem.

Diskrepance

Rozdíl v sociální práci, obvykle mezi vnímáním a chápáním situace klientem na jedné straně a její zřejmou povahou na druhé straně. Tento rozdíl je třeba překonat, aby daná osoba dosáhla vědomého náhledu na vlastní situaci.

Diferenciace a integrace – procesy dynamiky sociální struktury. Diferenciace – proces utváření a odlišování nových společenských vztahů. Integrace – proces spojování rozličných, původně na sobě nezávislých skupin a institucí při zachování heterogenity vnitřních vztahů a relativní homogenity vnějších projevů a společných zájmů.

Distance sociální – „vzdálenost“ ve vztazích, rozdíl v sociálních pozicích, má stránku objektivní a subjektivní.

Domácnost

Z hlediska sociální politiky základní rezidenční a ekonomická jednotka, obvykle tvořená nukleární

nebo rozšířenou rodinou, která poskytuje sociální zázemí nesoběstačným nebo v nepříznivé sociální situaci se ocitnuvším jedincům a k jejich sociální situaci jsou vztahovány některé sociální dávky.

Dotazníkové šetření – technika terénního sběru informací při které jsou potřebné informace od zkoumaných osob získávány prostřednictvím otázek obsažených v dotazníku.

E

Egalitářský

Rovnostářský.

Ekologie – věda o vztazích mezi živými organismy a prostředím; ekologie člověka – zkoumání vztahu mezi lidmi a sociálními institucemi v rámci určitého prostoru.

Empatie

Vcítění se do situace druhé osoby, emocionální ztotožnění se s jejím viděním, cítěním, chápáním. V terapii jedna z nejdůležitějších podmínek úspěšné práce s klientem, vedle opravdovosti a „vřelosti“.

Empirismus

Souhrnné označení pro ty koncepce a teorie, které jednostranně zdůrazňují a přeceňují význam zkušeností a přímého poznání společenské reality.

Etnická skupina – reálně existující a historicky vzniklá skupina společného původu, jazyka a společné kultury, vzniklá nebo dlouhodobě se vyvíjející na určitém území, které nemusí být totožné s územím státu.

Etnocentrismus

Postoj, případně náhled na odlišné nebo cizí kulturní hodnoty, vzory, jevy, který je založen na přesvědčení o nadřazenosti vlastního kulturního prostředí a nedostatečné znalosti odlišného prostředí nebo na odporu vůči němu či neochotě se s ním seznámit.

Experiment – výzkumný postup, při kterém jsou zjišťovány změny zkoumaného jevu v závislosti na změně některých faktorů.

Experimentální metoda – záměrně a kontrolovaně ovlivňujeme zkoumaný jev (na rozdíl od metody deskriptivní, při níž se snažíme do sledovaného jevu nezasahovat).

F

Fakt

Fakt je v běžném užívání synonymem pojmů skutečnost, realita, dannost, existence něčeho apod. Každá věda fakta zjišťuje, sbírá, popisuje a třídí. V empirických vědách se často ztotožňuje pojem fakt a empirický údaj.

Sociální fakt je údaj, který je důkazným vyjádřením, postižením nebo charakteristikou určitých stránek, vlastností či rysů sociálního jevu nebo vztahů mezi jevy.

Faktorová analýza – matematicko-statistická metoda umožňující empiricky stanovit vhodné popisné kategorie (vlastnosti).

Formální a neformální vztahy – formální vztahy jsou oficiálně institucionálně ustavené a

zpravidla i právně podepřené vztahy mezi lidmi a skupinami. Neformální vztahy (pozitivní) vznikají spontánně a dobrovolně na základě společných kulturních a jiných zájmů, zálib, aspirací a osobních sympatií nebo naopak (negativní) v důsledku rozporů a osobních antipatií.

Fiskální

Vztahující se ke státním příjmům a výdajům, ke státnímu rozpočtu.

Frustrace – stav prožívání silných a záporných emocí stimulovaných překážkami, které znesnadňují nebo znemožňují realizaci cílů spjatých se systémem potřeb, hodnot a životních perspektiv.

G

Geriatric

Nauka o problematice stárnutí a stáří:

Gerontologie

Věda o procesech a jevech spojených se stářím a stárnutím člověka. Zabývá se aspekty stárnutí jak somatickými (tělesnými), tak i psychickými.

H

Harmonie/smír/soudržnost/sociální koheze

Situace, v níž je daná společnost schopna předcházet vzniku nesmiřitelných zájmových konfliktů různých sociálních skupin nebo je, vzniknou-li, efektivně řešit demokratickou cestou, vyjednáváním a kompromisem.

Historická metoda – základní metoda všech společenských věd zabývající se makrostrukturálními jevy a procesy.

HNP (hrubý národní produkt, angl. zkratka GNP)

Výsledek hospodářské činnosti za celé národní hospodářství včetně služeb, vytvořený příslušníky určitého státu (na rozdíl od domácího produktu, vztaženého pouze k organizacím a institucím sídlícím na území příslušného státu, tedy pak HDP) se započítáním kapitálové spotřeby (odpisů), po odečtení kapitálové spotřeby by šlo o čistý národní produkt.

Hodnoty – jsou základem kultury dané společnosti, ovlivňují její politiku ekonomiku a morálku. Soustava hodnot je časově trojrozměrná, obsahuje hodnoty již vytvořené, hodnoty současně tvořené a ideály směřující do budoucnosti. Hodnoty životní – zdraví, blahobyt, uznání, rodinné štěstí, zajímavá práce. Hodnoty kulturní – materiální (ekonomické, estetické, historické), sociálně politické a duchovní.

I

Ideologie – myšlenkové vyjádření podmínek existence, zájmů a cílů určité společenské skupiny.

Implementace politik

Realizace politik .

Indukce

Myšlenkový postup, kdy se na základě jednotlivých případů zobecňuje.

Inflace

Projev ekonomické nerovnováhy, projevující se navenek zejména vzestupem cen.

Ingerence

Zásah, vměšování, obvykle spojovaná s intervencí státu do hospodářské oblasti (státní intervencionismus).

Inherentní

Základní, podstatný, vyplývající z podstaty určitého jevu.

Inkongruentní

Nesourodý, obsahující logicky spolu nesusouvisící nebo i protichůdné prvky, v sociální práci obvykle nelogický postoj nebo chování dané osoby, jež ovšem mohou mít skrytou individuální logiku, kterou je třeba odhalit a pochopit.

Instinkt – zděděné, účelné jednání, kterému není třeba se učit.

Instituce – označuje ustavené, stereotypizované, rutinní způsoby jednání, běžné v určité skupině či kultuře. Jde o jednání, které je očekáváno od všech, kteří chtějí být uznáváni za členy skupiny nebo společenství. Termín je používán i pro označení organizační a řídicí složky.

Intelligence – a) rozumová, duševní schopnost a vyspělost b) označení skupiny lidí, kteří vykonávají v rámci společenské dělby práce převážně duševní činnosti.

Interakce – vzájemné ovlivňování lidí a jejich chování; vztahuje se k aktuálním procesům. Podstatné a rozhodující aspekty interakčního procesu jsou určeny sociokulturními podmínkami a sociokulturními regulativy..

Intervence

V širším slova smyslu zákrok, v užším smyslu cílený, předem promyšlený zásah, v sociální práci zpravidla zaměřený na zmírnění tíživé sociální situace dané osoby.

Interview – (rozhovor) jedna ze základních výzkumných technik, při níž jsou informace získávány od respondentů jako odpovědi na otázky kladené během bezprostředního rozhovoru

Iritabilita

Nedůtklivost, nadměrně zvýšená citlivost, typická pro klientelu sociálních pracovníků.

J

Jurisprudence

Právní věda.

K

Kasta – uzavřená skupina obyvatelstva (původně hinduistického). Kastovní příslušnost je dědičná, nezměnitelná a nezískatelná. Je vázána množstvím předpisů a zákazů.

Kazuistika

Případová analýza.

Kódování

Termín se v sociologii nejčastěji používá pro postup, kdy se jednotlivým kvalitativním údajům

získaným při sběru informací, v rámci výzkumu, přiřazují kódy (čísla, písmena, značky), aby informace mohly být zpracovány a vyhodnoceny.

Komodifikace

Stav, kdy z věci, činnosti, schopnosti apod. je učiněn obchodovatelný předmět jako hromadné zboží (komodita), které podléhá mechanismům trhu.

Komparace

Českým ekvivalentem je srovnání. Jedná se o nejjobecnější způsob myšlení, který spočívá ve zvažování o podobnostech či rozdílech jevů.

Ve vědě je vázána určitými pravidly. Musí být přesně vymezeny objekty porovnání, vlastností a procesy. Srovnávat lze pouze jevy stejného řádu a také se musí brát v úvahu vzájemné vazby a faktory, které vytvářejí nebo nevytvářejí komparační situaci.

Komunikační dovednost – jasné a srozumitelné sdělování informací, záměrů, přání a nezraňujícím způsobem i kritiky, dovednost vyjadřovat neverbálně své pocity a přání, dovednost naslouchat a zabývat se konstruktivně názory druhých.

Komunita

V širším slova smyslu přirozené společenství v určité lokalitě nebo skupina lidí sdílející určité definované zájmy. V profesi sociální práce pak terapeutická nebo zájmová skupina vytvořená za účelem dosahování terapeutických cílů nebo hájení a prosazování sociálněpolitických a jiných zájmů. Komunitní práce je jednou z forem sociální práce, přičemž zbývající dvě jsou individuální a skupinová sociální práce. Jejich vzájemné hranice jsou někdy nejasné.

Konflikt – je sociálním procesem, chápaným obvykle jako střet, boj, zápas o hodnoty, vyšší status, moc a zdroje, v němž je cílem oponentů neutralizovat, postihnout nebo likvidovat soupeře.

Kontrola sociální – souhrnný termín označující všechny mechanismy, jež mají zajišťovat řád a stabilitu společnosti. Je souhrnem prostředků, které mají regulovat stav společnosti v její stabilitě i v proměnách.

Konvence společenská – sociální regulativ, jehož normy jsou zaměřeny na chování a jednání na veřejnosti při zvláštních příležitostech nebo při společenském styku.

Konzistentní

Shodný, jsoucí v souladu nebo ve shodě s něčím.

Korektivní přístup

V sociální práci záměrné a cílené úsilí o dosažení pozitivní změny v jednání daných osob.

Korelace

Obecný pojem ve statistické analýze dat vyjadřující tendenci k souběžnosti empirických výskytů alespoň dvou určitých hodnot (jevů) dvou proměnných.

Termín je používán jako empirický projev statistické závislosti.

Korporativizmus

Charakteristika sociálně politických soustav, v nichž dochází k vyjednávání a společnému rozhodování dotčených sociálních partnerů o sociálněpolitických opatřeních v nejrůznějších oblastech.

Kultura – v nejširším pojetí všechno, čím se člověk odlišuje od zvířete. Jde o soubor činností a výtvorů této činnosti, které lidem umožňují přežít v přírodním prostředí. Masová kultura - fenomén

20. století spojovaný s rozšířením sféry volného času, novými technologiemi, vzestupem vzdělanosti a požadavky na rozšíření služeb. Masová kultura je projevem kultury symbolické a realizační. Kromě již tradičních médií (tisk, rozhlas) se rozšířila další média (televize, video, internet) schopná rychle šířit informace a tím zvýšit dostupnost kultury. Její masovost vyplývá jak z množství produktů, které zahlcují trh, tak i v množství konzumentů. Nabídka vychází z určité šablony a je určena pro „průměrného konzumenta“.

Kulturní antropologie

Společenská věda, která zkoumá vznik a vývoj, strukturu a fungování rozličných kultur v čase a prostoru.

Kvantifikace – využívání kvantitativní metody, techniky nebo znaku nebo přechod k jejich užívání.

L

Legitimace

Vnitřní ospravedlnění zejména politické moci a společenského uspořádání, přesvědčení, že tato politická moc je právoplatná a spravedlivá.

Lokální skupiny – lidé nebo domácnosti žijící na určitém území, mezi kterými, kromě fyzické blízkosti, existují sociální vztahy nebo společné zájmy. Koresponduje s pojmem sousedství

M

Malá sociální skupina určitý počet lidí, mezi nimiž probíhají přímé interakce, mají společný zájem nebo cíl, její členové se znají, komunikují „z očí do očí“.

Manželství – relativně trvalé emocionální, intelektuální a sexuální soužití a společné hospodaření muže a ženy, stvrzované dosud určitou institucí. Společenským účelem manželství je založení rodiny.

Meritokratický

Zasloužený, odpovídající principu zásluhovosti.

Metody, procedury, techniky. Metoda vyjadřuje způsob vědecké práce teoretické či empirické. Obecné vědní metody (historická, logická, srovnávací, genetická). Procedura obsahuje určitý způsob organizace poznávacího procesu. Sociologie využívá pět základních procedur: statistická, monografická, experimentální, typologická, historická. Technika je speciální operace zjišťování faktů nebo manipulace s nimi a vychází ze základní procedury. Techniky využívané v sociologickém výzkumu: pilotáž (v předvýzkumu), pozorování, dotazník, rozhovor, anketa, studium dokumentů..

Město – složitý sociální systém, vyznačující se rozvinutou dělbu práce a velkou hustotou sociálně různorodého obyvatelstva. Systém interakcí je charakterizován anonymitou v meziosobních vztazích, partikulárností (dělením) sociálních rolí a nepřímými způsoby kontroly. Město je zároveň tvořeno i systémem geografickým, právním urbanistickým, hospodářským, demografickým.

Mikrosociologie

Obecné označení pro vnitřně diferencované sociologie malých skupin. Je pro ni typické opomíjení širších sociálních souvislostí, zejména podmíněnosti chování lidí v malých sociálních skupinách.

Mládež – je společenská skupina (nebo vrstva), charakterizovaná určitými společnými znaky – biologickými, psychologickými, sociálně ekonomickými. Ve struktuře společnosti zaujímá specifické postavení, je jí připsán určitý sociální status a zastává zvláštní sociální roli. Charakteristickým rysem této velké sociální skupiny je fyziologická, mentální a psychická nedospělost a sociální nezkušenost. Neexistuje přesná věková hranice pro její vymezení. Obvykle je spodní hranice spojována s ukončením povinné školní docházky. Horní hranice se vstupem do zaměstnání po ukončení studia

Mobilita v nejobecnějším smyslu pohyb nebo schopnost pohybu. Sociální mobilita je pohyb lidí jako jednotlivců a skupin v rámci sociální struktury. Horizontální mobilita – pohyb ve struktuře beze změny úrovně statusu. Vertikální mobilita – pohyb se změnou sociálního statusu. Vzestupná – z nižší hladiny k vyšší; sestupná – z vyšší na nižší. Mobilita intragenerační – sociální pohyb v rámci téže generace; mobilita intergenerační – rozdíly v úrovni statusu téže sociální skupiny (např. rodiny) mezi generacemi (status generace otců a generace synů).

Moc – schopnost daného subjektu dosahovat zamýšlených účinků i bez souhlasu nebo i přes odpor jiného subjektu, na nějž působí. Schopnost určitého subjektu přinutit jiný subjekt k žádoucímu postoji nebo jednání prostřednictvím síly. Subjektem může být jedinec, skupina, instituce.

Morálka – souhrn morálních principů, norem, mravních hodnot, cílů, idejí, mravního chování a jednání jednotlivců nebo skupin. Objektivní projevy mravních vztahů – mravní jednání, chování, zvyky jednotlivců a skupin, společenská zřízení, instituce a opatření, v nichž se mravní vztahy realizují. Subjektivní stránka mravních vztahů – mravní vědomí, citění, přesvědčení, mravní snahy, povahové kvality. Nositelem morálky může být jen člověk. Subjektem v morálce může být jedinec i skupina, objektem může být jednotlivý člověk, skupina, instituce, organizace, ale i společenské a přírodní výtvoř.

Motivace – psychický proces usměrňování, udržování a energetizace chování člověka. Je to proces mobilizace vnitřní energie a zaměření chování určitým směrem, na určitý cíl. Základní vlastnosti motivace: směr, intenzita a trvání. Motiv – podnět vyvolávající činnost zaměřenou na uspokojení nějaké potřeby.

N

Národnostní otázka – zahrnuje problematiku vývoje novodobých národů a vztahy mezi nimi. Patří mezi nejsložitější a politicky nejcitlivější procesy společenského vývoje.

Nepotismus

Prosazování příslušníků vlastní rodiny na významná pracovní místa a politické funkce bez ohledu na jejich kompetenci ve srovnání se schopnostmi a zkušenostmi jiných osob.

Nonverbální

Mimoslovní, tj. zprostředkující významy gestem, tělesným postojem, vzezřením, tónem hlasu, pohledem, apod.

O

Obsahová analýza – výzkumná technika, jejímž cílem je objektivní, systematický a kvalitativní popis obsahu informačního sdělení. Předmětem obsahové analýzy je obsah a forma komunikačních aktů (písemných, ústních i sdělovaných prostřednictvím médií).

OECD

Mezinárodní organizace vyspělých zemí pro hospodářskou spolupráci a rozvoj, jejímž posláním je napomáhat hospodářské spolupráci a mezinárodnímu obchodu.

Organizace – konkrétní, strukturovaný a ohraničený útvar, vymezený a naplněný společenskými vztahy. Charakteristiky organizace: orientace na realizaci cíle; diferenciaci pozic a přítomnost vztahů řízení; budování vlastní identity a specifické organizační kultury.

Organizace neziskové

Instituce, u nichž je uspokojování veřejného zájmu hlavním kritériem jejich činnosti, dělí se na svépomocná a veřejně prospěšná sdružení.

Osobnost – je individuální jednota člověka; je to jednota jeho duševních vlastností a dějů, založená na jednotě těla a utvářená a projevující se v jeho společenských vztazích. Osobnost je člověk jako psychologický celek (Tardy, 1964). Struktura osobnosti – uspořádaný celek dispozic, které podmiňují způsoby psychického reagování. Dynamika osobnosti – syntetické pojetí pohybu osobnosti v poli sociální interakce (zvláště v situacích konfliktu, a frustrace) a mechanismech adaptace a readaptace.

P

Panel – skupina jedinců vybraných tak, aby reprezentovali určitou populaci. Tito jedinci jsou opětovně podrobováni šetření ke stejné tématice. Využití: zkoumání změn postojů, trendové studie,

Paradigma

Vzor, typ.

Péče sociální

Poskytování sociální pomoci formou sociálních služeb.

Penologie

Nauka o prevenci nezákonnosti a zločinnosti, jejich trestání, případně rehabilitaci odsouzených osob.

Percepce

Definičně smyslové vnímání, zejména očima, v širším významu též od něj odvozené chápání situace.

Pilotáž

Ověřování a hledání vhodných variant pro terénní šetření. Pilotáží se nejčastěji zjišťují reakce respondentů na uvažované otázky. Je součástí přípravné výzkumné fáze (předvýzkumu). Provádí se na malém, málokdy reprezentativním vzorku respondentů.

Podpora sociální

Poskytování finančních dávek ve specifikovaných životních situacích, dávky jsou hrazeny z prostředků státního rozpočtu.

Pojištění sociální

Zabezpečuje jedince nebo jeho rodinné příslušníky finančně při výskytu životních událostí, které lze předvídat a proti kterým je pojištěn. Je založeno na principu rovnoměrného sdílení možného rizika vzniku takových událostí mnoha pojištěnci.

Politická strana – organizovaná sociální skupina, jejímž hlavním cílem je získání nebo udržení moci.

Politika

Proces záměrného ovlivňování jednání jednotlivců i institucí.

Politika populační

Snaží se ovlivnit reprodukční chování obyvatelstva. Jejím cílem může být buď zvýšení porodnosti, nebo její snížení.

Politika rodinná

Spoluovlivňuje vnitřní i vnější podmínky vzniku, existence a zániku rodin a postavení jejich jednotlivých členů v širším právním, ekonomickém, sociálním a kulturním rámci.

Politika sociální (jako praktická aktivita)

Formuje vztah jedinců a sociálních podmínek jejich života.

Politika sociální v širším slova smyslu

Zabývá se obecnými formami politického, hospodářského a sociálního života.

Politika sociální v užším slova smyslu

Věnuje se přípravě a aplikaci různých technik sociální intervence, respektujíc přitom dané politické a ekonomické poměry.

Politika sociálního zabezpečení

Ovlivňuje jednání jednotlivců i institucí s cílem kompenzovat nepříznivé finanční a sociální následky různých životních okolností a událostí, ohrožujících uznaná sociální práva, nebo jim předcházet.

Politika ve sféře bydlení

Ovlivňuje jednání jednotlivců i institucí s cílem zlepšovat kvalitativní i kvantitativní parametry a dostupnost bydlení .

Politika vzdělávací

Ovlivňuje jednání jednotlivců i institucí s cílem podporovat výchovu a vzdělávání populace podle přijatých kritérií.

Politika zaměstnanecká

Ovlivňuje jednání jednotlivců i institucí na trhu práce s cílem optimalizovat zaměstnanost podle přijatých kritérií.

Politika zdravotní

Ovlivňuje jednání jednotlivců i institucí s cílem chránit a podporovat zdraví populace a léčit již vzniklá onemocnění.

Politologie

Věda, která zkoumá především procesy získávání a uplatňování moci ve společnosti, problematiku politického systému a mechaniku jeho fungování.

Pomoc sociální

Uplatňuje se v situacích, kdy ostatní zdroje, které by mohli jedinci (rodině) pomoci překonat ohrožující životní situaci, nejsou k dispozici a jedinec (rodina) není schopen (schopna) ji vlastními

silami překonat. Sociální pomoc je poskytována ve formě peněžních dávek nebo služeb.

Poor relief

Peněžní podpora lidem bez prostředků, zásadně je výrazně nižší než minimální mzda, předpokládá se, že tím nebude oslabena jejich motivace k práci.

Popis a interpretace – popis – soubor podstatných informací a údajů o určitém faktu (jevu, procesu, situaci). Interpretace vychází z popisu a analýzy získaných dat a jejím cílem je vysvětlování stavu a odpovědi na otázky „proč a v jakých souvislostech“. Pokud to dovoluje množství a přesnost získaných informací, směřuje interpretace ke kauzální analýze. Část sociologických výzkumů končí ve fázi popisu.

Populace – (obyvatelstvo) je soubor obyvatel určitého území. Studium populace se zabývá demografií. Statistika sleduje populaci jednak jako konkrétní jednotky (soubor osob), jako reálné skupiny (rodina, domácnost, bytová jednotka, sídlo, obec, region) nebo národ, stát, národnost... . Velikost nebo početnost populace se vyjadřuje v absolutních číslech. Relativní velikost určité populace se vyjadřuje buď ve vztahu k jiné populaci nebo k populaci celkově. Souborný obraz o populaci poskytuje sčítání lidu.

Populační cenzus

Jedná se o synonymum pro sčítání lidu nebo soupis obyvatelstva. Ve své podstatě jde o statistickou záležitost, sběru, uspořádání, vyhodnocení a analýzy vybraných demografických, ekonomických a sociálních údajů, zjišťovaných k určitému časovému údobí a zahrnující všechny obyvatele státu nebo jeho přesně vymezené části.

Populační klima

Společenská a psychologická názorová hladina (atmosféra), která se vytváří při plánování početí, rození dětí a někdy v širším smyslu kolem postavení a hodnoty dítěte v rodině a společnosti. Lze ho chápat jako obecný postoj k reprodukci populace, včetně i postojů státních institucí.

Postoje – pohotovost jedince zaujmout za určitých podmínek určitý vztah ke skutečnosti. Postoj má určitý směr, určitou intenzitu a určitou trvalost. Postoj lze chápat jako dispozici ke způsobu jednání. Postoje jsou utvářeny životní zkušeností a formují se v souvislosti s potřebami. Rozhodujícím faktorem jsou především mezilidské interakce (zejména mezi vrstevníky), ale na utváření, trvalost a změnu postojů mají vliv také hromadné sdělovací prostředky.

Potenciál lidský

Soustava dispozic a sklonů člověka k činnostem a k existenci ve vztazích, které rozvíjejí jak lidské bytostné síly, tak zároveň společnost. Skládá se z potenciálu zdraví, poznatkového a dovednostního potenciálu, hodnotově orientačního potenciálu, sociálně participačního potenciálu, individuálně integrativního a regulačního potenciálu a tvořivého potenciálu.

Potřeby – potřeby představují v lidském životě základní motivační síly. Vyjadřují stav nedostatku nebo přesytení, který vede člověka k aktivitě směřující k uspokojení potřeby. Potřeby člověka jsou hierarchicky uspořádány. Nejpoužívanější teorie potřeb A. Maslowa: 1. elementární životní potřeby, 2. potřeby jistoty a bezpečí, 3. potřeby lásky a sounáležitosti, 4. potřeby uznání a úspěchu, 5. potřeba seberealizace.

Povolání – soubor znalostí a dovedností i praktických zkušeností v určitém oboru činnosti, získaných zpravidla formalizovanou a institucemi garantovanou přípravou. Povolání je významným faktorem určujícím sociální status. Na vykonávaném povolání závisí do značné míry

příjem, moc a prestiž osoby.

Pozitivismus

Jedna z vlivných filozofických koncepcí, která mj. vyjadřuje význam vědy v moderní společnosti a reaguje na její problémy. Věda je prohlášena za jediný prostředek poznání, specificky filozofické poznání je odmítáno. Věda, včetně sociologie, se má omezit na popis přímo pozorovatelných faktů a zřít se zkoumání jejich podstaty, souvislostí a příčin.

Pozorování – je důležitou technikou sociologického výzkumu, patří do skupiny technik pro sběr informací v terénu. Spočívá v záměrném, plánovitém a cílevědomém zkoumání a sledování jevů u jedince, malé či větší skupiny, kolektivu, společnosti. Pozorováním ověřujeme reakce lidí na přirozené či navozené situace s cílem získat materiál k ověření hypotéz nebo, doplnění získaných poznatků.

Práce – záměrná lidská činnost směřující k utváření hmotných a duchovních hodnot. Člověk prací vytváří svět kultury a přetváří přírodu.

Právo – je nejvýznamnější normativní systém, souhrn pravidel chování a jednání, jejichž dodržování je garantováno státní mocí. Má podobu zákonů a dalších právních norem, které určují i sankce za jejich nedodržování.

Preafiliční

Ve skupinové sociální práci první stadium utváření skupiny, ve které se ještě nevytvořily identifikační a loajální vazby členů ke skupině a k sobě navzájem.

Prestiž – je relativní hodnotnost, která je přisuzována různým sociálním vrstvám, skupinám i jednotlivcům. Měřítkem hodnocení je sociálně uznávaná hodnota nebo jejich stupnice. Rozlišujeme prestiž sociální a individuální.

Pretest

Předběžné stadium výzkumu, při němž se ověřuje funkčnost a spolehlivost dané výzkumné metodiky, zpravidla testu.

Princip subsidiarity

Zásada poskytnout sociální pomoc potřebným na nejnižší možné úrovni. (Nemůže-li si jedinec pomoci sám, předpokládá se, že mu pomohou jeho rodinní příslušníci. Nezvádne-li situaci rodina, mohou pomoci sousedé, obec nebo nevládní organizace. Teprve selžou-li tyto formy pomoci, je řada na státu a jeho institucích.).

Problém sociální

Nepoměr mezi žádoucím (potřebným) a skutečně jsoucím, vyvolaný setrvačností ve fungování existujících sociálních institucí při změně sociálních podmínek.

Program sociální

Stanovení cílů a cest k jejich dosažení, formulovaných sociální skupinou, hnutím, politickou stranou, podnikem, státním orgánem či jinou institucí. (Pojmu se užívá i pro označení procesu realizace takového programu.).

Prostituce – sexuální styk za peněžitou nebo naturální úplatu, charakterizovaný častým střídáním partnerů

R

Rasa – rasa je pojem antropologický, a jde v něm o soubor dědičně předávaných znaků morfologických a pigmentace (utváření lebky, obličeje, částečně i ostatních částí těla, rozdíly velikosti, barva pleti, tvar a barva očí, barva a kvalita vlasů). Rasová diskriminace – znevýhodnění určitých jedinců nebo skupin z důvodu jejich příslušnosti k určité rase nebo etniku.

Reakční formace

V psychoterapii a v sociální práci přístup pracovníka, který směřuje proti jeho vlastnímu nevědomému úmyslu.

Recese hospodářská

Mírnější a kratší poklesy úrovně hospodářské činnosti, které ještě nelze považovat za hlubší hospodářskou depresi.

Redistribuce

Přerozdělování společenských zdrojů podle určitých stanovených kritérií, např. podle sociální potřeby.

Referenční skupina – skupina se kterou se jedinec cítí identifikován a k jejímž hodnotám se vztahuje jako k normám a vzorům svého chování.

Reforma sociální

Významná změna způsobu řízení, organizování či financování institucí sociální politiky. Může být spojena se změnou sociálně politických cílů nebo s úsilím o jejich efektivnější dosahování.

Regrese

Jednání dané osoby na nižší nebo mladší vývojové úrovni, tj. dětské, přehnané podbízivé nebo vzdorovité chování.

Respondent

Osoba, která odpovídá na otázky kladené v rámci výzkumných technik postavených na dotazování.

Českým ekvivalentem je pojem "dotazovaný".

Reziduální, česky též cílený

V sociální politice přístup zaručující základní prostředky k přežití nejchudším nebo nejvíce postiženým osobám, případně jiným osobám, které jsou definovány jako potřebné. V protikladu k univerzálnímu tzv. celoplošnému přístupu usilujícímu o relativní nivelizaci nebo poskytování požitků a služeb většině společnosti.

Rezistentní

V sociální práci chování daných osob namířené proti úsilí sociálního pracovníka o změnu jejich chování.

Rodina – specifická biosociální skupina spojená příbuzenskými (pokrevními, manželskými, adoptivními) pouty. Plní funkci reprodukční, ochrannou, ekonomickou, socializační, sexuální a tvorby statusu. Nukleární rodina = rodiče + děti. Rozšířená rodina = rodina vícegenerační. Monogamie. Bigamie. Polygamie.

S**Samospráva**

Spravování věcí veřejných ve vymezených okruzích působnosti volenými orgány, kterým občané delegují rozhodovací pravomoci.

Samovýběr

Zařazení sebe sama do sociologického šetření. Účast je jen na základě vlastního rozhodnutí. Nejčastěji je samovýběr u ankety.

Výběrový postup má být dán tak, aby se tendence k samovýběru minimalizovaly. Z věcného hlediska není reprezentativní.

Sdružení svépomocná

Sdružují občany s podobnými problémy, kteří si navzájem pomáhají a upozorňují na svoje problémy.

Sdružení veřejně prospěšná

Sdružují občany ochotné pomáhat jiným občanům poskytováním služeb.

Sebevražda – agrese vůči vlastní osobě s cílem přivodit si smrt. Pokus o sebevraždu může někdy znamenat předstírání úmyslu sebevraždy (demonstrativní pokus), kterým chce aktér získat výhodu nebo upoutat pozornost.

Segmentace trhu

Rozčlenění trhu (např. trhu práce, trhu s byty) do dílčích částí (segmentů).

Sekulární

Světský, v sociální práci v kontrastu k církevnímu, založenému na náboženské víře, a organizačně od něj oddělenému.

Schéma sociálněpolitické

Soubor právně zakotvených pravidel stanovujících podmínky poskytování sociálních dávek a služeb.

Skupiny – jsou celky různého typu, které se liší zejména charakterem vazeb, stupněm závislosti svých členů a velikostí.

Slyšení veřejné

veřejné projednávání záměrů nebo výsledků činnosti úřadů, užívajících prostředků z veřejných rozpočtů. Přítomní občané mají právo klást dotazy a navrhopvat změny.

Socializace – proces vývoje individua ve složitou sociální bytost. Je to proces postupného včleňování člověka do společnosti. Jde o proces celoživotní, protože každá sociální změna startuje socializační procesy. K základním socializačním činitelům patří rodina, škola, skupiny vrstevníků a prostředky masové komunikace.

Sociální diagnostika

Obecně se jedná o kvalifikování (vymezení) sociálních problémů, stanovování metod jejich zkoumání, určování koncepcí a teorií souvisejících s touto činností.

Výstupem sociální diagnostiky je sociální diagnóza, většinou obsahuje charakteristiku a stanovení příčin.

Sociální dynamika

Klasické označení té části sociologie, která se zabývá společenským vývojem a změnou.

Základní pravidla formuloval A. Comte.

Sociální jev

Označení běžně používaného pojmenování čehokoli, co má společenskou (sociální) povahu a čímž se liší od fyzického, biologického, psychologického, individuálního aj.

Sociálními jevy se zabývají i jiné společenské vědy.

Sociální kategorie

Množina jedinců, kteří vykazují jeden, nebo i více shodných znaků, přičemž mezi nimi neexistuje a většinou ani není možná komunikace nebo interakce.

Sociální klima

Pojem vyjadřující kvalitu mezilidských (interpersonálních) vztahů, součinnosti a spolupráce lidí v konkrétních sociálních skupinách. Největší pozornosti je mu věnováno v sociologii průmyslu a podniku, hlavně tam kde se zkoumají pracovní podmínky.

Sociální mobilita

Jedná se o vyjádření možností měnit svůj sociální status, ať již jednotlivců nebo celých sociálních skupin, uvnitř sociálního systému. Zpravidla rozlišujeme mobilitu vertikální (vzestup nebo sestup) a mobilitu horizontální.

Sociální parazitizmus

Situace nebo stav, kdy osoba nebo sociální skupina, event. vrstva žijí na úkor jiných osob, sociálních skupin nebo státu. Formou sociálního parazitismu je poměrně hodně. Např. korupce, protekce, rozkrádání státního i soukromého majetku, fingování různých situací nebo stavů pro získání sociálních či jiných výhod. Některé formy jsou klasifikovány jako jevy sociálně patologické.

Sociální patologie – se zabývá zkoumáním abnormálních a „nezdravých“ podmínek pro průběh sociálních procesů, případně těmito procesy. Kterýkoliv sociální jev může být zkoumán z hlediska patologického. Zpravidla bývá pod sociální patologii zahrnováno: kriminalita, násilná trestná činnost, morální a sexuální delikty, šíření drog (formy a tresty definuje zákon); sociálně patologické jevy na hranici zákona – prostituce, alkoholismus, patologické hráčství,

Sociální stratifikace

Rozdělení společnosti do několika relativně homogenních vrstev, které se navzájem liší především statusem a prestiží. Je upřednostňována vertikální osa takového členění, s přihlédnutím k charakteristikám ekonomickým, stavovským, kulturním, politickým aj.

Sociální vědy

Souhrnná označení pro vědy o člověku a společnosti. Je rozšířeno především v anglosaských zemích. Anglosaská tradice rozlišuje 3 základní skupiny:

vědy humanitní (filozofie, historie, filologie, literatura)

vědy sociální (sociologie, demografie, politická věda, ekonomické disciplíny)

vědy přírodní

Rozdíl mezi vědami humanitními a vědami sociálními je dán m.j. mírou kvantifikace, která je v humanitních vědách nižší a stupněm využívání výzkumných metod.

Societární

Vyjadřující společenské poslání, zdůrazňující vztah k lidskému společenství, významově se blíží přívlastku společenský.

Sociologický výzkum – systematické šetření, popis, analýza a výklad společenských jevů, založené na sběru informací o existující společnosti

Sociometrie

Metodika určená k identifikaci a měření sociálních vztahů, jejich struktury, intenzity a pozitivnosti (negativnosti).

Sondáž – forma výzkumu, která používá statistického výběru různého typu a pružné organizace pozorování k rychlému zjištění určitých faktů, motivací, postojů.

Soustava sociálního zabezpečení

soubor právních, finančních a organizačních nástrojů a opatření, jejichž cílem je kompenzovat nepříznivé finanční a sociální následky různých životních okolností a událostí, ohrožujících uznaná sociální práva, nebo jim předcházet. Skládá se ze sociálního pojištění, sociální podpory a sociální pomoci.

Společenská funkční sféra

Množina společenských institucí, která se podílí na realizaci určitých funkčních nároků (cílů politik) a uspokojují tím definovaný segment individuálních a sociálních potřeb.

Správa státní

Hierarchicky uspořádaná výkonná složka státní moci, realizující politiku státu. Jejími institucionálními nositeli jsou vláda, resortní ministerstva, úřady státní správy v regionech a obcích a další pověřené instituce.

Správa veřejná

Správa věcí dotýkajících se veřejného zájmu, na které se podílí státní správa, samospráva a neziskové organizace.

Stagnace

Ekonomická situace charakterizovaná vzrůstající nezaměstnaností a inflací

Stát

Profesionální politický aparát ovládající určité teritorium, jehož autoritu zajišťuje právo a možnosti užít přinucení.

Stát veřejných sociálních služeb (welfare state)

Stát, v němž se v zákonech, ve vědomí a postojích lidí, v aktivitách institucí a v praktické politice prosazuje myšlenka, že sociální podmínky, v nichž lidé žijí, nejsou jen věcí jedinců či rodin, nýbrž i věcí veřejnou. Každému z jeho občanů se dostává alespoň určitého uznaného minima podpory a pomoci v různých životních situacích, které jej či jeho rodinu (potenciálně či aktuálně) ohrožují.

Statistika

Matematická disciplína, která se zabývá soubory uspořádaných údajů (dat), které charakterizují určitý jev, proces, odvětví, sféru, aj.

Status sociální

Postavení jedince (sociální skupiny, profese) ve společnosti.

Stigmatizace

Apriorní negativní hodnocení, které je jedinci jeho sociálním okolím přiřčeno (též označovaná jako etiketizace či labelling). Situace, v níž se jedinec pobírající selektivní sociální dávku musí vyrovnat se skutečností, že jej jeho sociální okolí zařazuje do kategorie těch, kteří si nejsou schopni pomoci vlastním úsilím a jsou tedy závislí na pomoci druhých.

Stratifikace sociální – představuje hierarchickou diferenciaci společnosti do vrstev, odlišujících se od sebe navzájem podle celé soustavy kritérií, zčásti materiální povahy (vlastnictví, výše příjmu, životní standard, obydlí, povolání), zčásti kulturně ideové (vzdělání, životní styl, sociální chování, prestiž povolání), politické a obecně sociologické (společenská pozice, status v hierarchii řízení).

Struktura sociální - složení, vnitřní uspořádání složitého celku určité společnosti, složitý, relativně stabilní systém vztahů sociálních seskupení, jedinců, jejich sociálních pozic a rolí.

Subkultura

Souhrn norem, hodnot, vzorů chování a životní styl, který charakterizuje určitou sociální skupinu nebo vrstvu v rámci většího společenství. Viditelně se odlišuje od dominantní, příp. oficiální kultury. Vznik různých substruktur je podmíněn diferencovaností populace.

Supervize

V sociální práci metoda jejího řízení, kdy nadřízená nebo zkušenější osoba vede podřízenou nebo méně zkušenou osobu metodou podobnou vztahu mistra k tovaryši, předáváním zkušeností a znalostí během výkonu práce.

Svoboda negativní

Nepřítomnost překážek omezujících danou osobu.

Svoboda pozitivní

Situace širokého spektra možných voleb dané osoby, stimulovaná sociálním prostředím příznivým pro realizaci těchto voleb.

T

Tazatelská síť

Je tvořena souhrnem všech tazatelů, kteří jsou systematicky vybíráni a využíváni pro sběr informací. Podle délky fungování je dělíme na dočasné a trvalé. Agentury a ústavy pro výzkum veřejného mínění a trhu mají zpravidla stálé a početně velké tazatelské sítě.

Tripartita

Hospodářské a sociální partnerství mezi třemi stranami: státem, zaměstnavateli a zaměstnanci. V širším smyslu se jedná o každou metodu používanou ve vědecko-výzkumné činnosti. V užším slova smyslu jde o takový postup, který splňuje určité požadavky spojené s vědeckou prací, především přesnost (exaktnost) a systematickosti. Vědeckými metodami se zabývá metodologie vědy, ve srovnání s metodologií, která je obecnou naukou o metodách.

U

Urbanizace – 1. zvětšování relativního počtu obyvatelstva, které bydlí ve městech; 2. růst počtu lidí, kteří žijí městským způsobem života, bez ohledu na to, zda bydlí či nebydlí ve městě.

V

Válka – organizovaný ozbrojený konflikt mezi státy, národy nebo uvnitř státu. Charakteristické znaky války: je to organizované střetnutí připravované po všech stránkách (vojensky,

ekonomicky, politicky, ideologicky, morálně) již v době míru; válka je pokračováním politiky; je vedena zvláštními útvary, speciálně k tomu vycvičenými (armáda) a vybavenými (zbraně).

Verifikace

Jedná se o postup (ověřování pravdivosti) pomocí kterého zjišťujeme, zda nějaké tvrzení je pravdivé, event. za jakých podmínek pravdivé být může.

Veřejnost a veřejné mínění – veřejnost – spíše volný souhrn jednotlivců spojených elementárním zájmem o určitou věc. Nemá organizaci, ale musí mít možnost komunikovat, vyjadřovat souhlas či nesouhlas. Veřejné mínění – verbalizovaný postoj veřejnosti k určitým stránkám společenských vztahů a procesů; k otázkám ekonomickým, politickým i kulturním.

Viktimologie

Jedná se o kriminologickou disciplínu, která se zabývá tím, jak oběť trestného činu přispívá svým neopatrným jednáním nebo provokací k jeho spáchání. Praktický význam má především v prevenci.

Volný čas

V obecném pojetí doba (čas) kdy člověk nevykonává žádnou pracovní činnost vyplývající z dělby práce, nebo činnost nutnou pro svoji biofyziologickou nebo rodinnou existenci. Je to čas, který zbývá po splnění pracovních a nepracovních povinností.

Hlavní funkce volného času - odpočinek, zábava, rozvoj vlastní osobnosti aj.

Výchova – záměrné i spontánní formativní působení společnosti na jedince nebo skupiny, které je oboustranné.

W

Welfare mix

Organizování, financování a poskytování sociálních služeb nejrůznějšími institucemi (státem, svépomocnými a dobrovolnými sdruženími, samosprávou, rodinami, na zisk orientovanými firmami) i jednotlivci.

Welfare pluralism

Pluralismus ve správě, financování a poskytování sociálních služeb.

Welfare state

Viz. stát veřejných sociálních služeb.

Z

Znak

Symbolické vyjádření vlastností. Hodnoty znaku vyjadřující podoby vlastnosti. Vztahy mezi podobami vlastnosti se promítají do relací mezi hodnotami znaku. Znak je synonymem pro pojem proměnná. Znak musí splňovat některé základní podmínky. rozlišitelnost znaku (mít alespoň 2 hodnoty) úplnost znaku (ke každé podobě vlastnosti musí existovat hodnota) jednoznačnost znaku

Hodnoty znaku se vyjadřují čísly, číslicemi, popř. písmeny nebo dalšími symboly.

Ž

Životní styl – komplex činností integrovaných určitou hodnotovou orientací. Souhrn životních forem, které dospěly k jednotnému výrazu a vyjadřují tak cítění skupiny lidí, národa či celé společnosti v určitém historickém okamžiku. Životní styl se dotýká jak prostředí věcného (oblékání, bydlení, zařízení bytu,...), tak i kulturního (v širokém smyslu slova).

Životní úroveň – ekonomická kategorie; kvantitativní aspekt způsobu života. Měří se na jednotkách, kterými jsou jednotlivci nebo domácnosti. Složkami životní úrovně jsou různé druhy příjmů, podíly na společenské spotřebě, výdaje podle druhů nebo kategorií. Životní úroveň charakterizuje dále celá řada ukazatelů vybavenosti domácností a struktura výdajů.

Další použitá a doporučená literatura

- BAJGER, O. Chorobné hráčství - první zkušenosti z ambulantní psychoterapie. Praha: Předneseno na vědecké schůzi J.E.Purkyně, 1994.
- BARNUM, H. Analýza ekonomických důsledků kouření a užívání tabáku. Paříž: Příspěvek na Světové konferenci o tabáku a zdraví, říjen 1994.
- BARTLOVÁ, S. Sociální patologie. Brno: Institut pro další vzdělávání pracovníků ve zdravotnictví, 1998.
- BERGER, P. L. Pozvání do sociologie. Praha: FMO, 1991. ISBN 80-85469-08-01
- BLÁHA, I. A. Československá sociologie. Brno: DOPLNĚK, 1997. ISBN 80-85765-86-1
- GIDDENS, A. Sociologie. Praha: Argo, 1999. ISBN 80-7203-124-4
- MARTUCCELLI, D. Sociologie modernity. Praha: CDK, 2008. ISBN 978-80-7325- 145-1
- MERTON, R. K. Studie ze sociologické teorie. Praha: SLON, 2000. ISBN 80-85850- 92-3
- MONTOUSSÉ, M. Přehled sociologie. Praha: Portál, 2005. ISBN 80-7178-976-3
- SIMMEL, G. Peníze v moderní kultuře a jiné eseje. Praha: SLON, 1997. ISBN 80- 85850-50-8
- BOWLBY, J. Developmental psychology comes of age. Am. J. Psychiatry, 145, 1988, s. 1-10.
- BÚTORA, M. Mne se to nemože stať. Sociologické kapitoly z alkoholismu. Martin: Osveta, 1989.
- ČERNÍKOVÁ, V., ŠTABLOVÁ, R. Mládež a drogy. In. Mládež a sociálně negativní jevy. Sborník referátů ze semináře. Praha: PA ČR, 1996.
- DAWKINS, R. The selfish gene. Oxford University Press, 1989, s. 19.
- DURKHEIM, E. De la division du travail social. Paris: 1893.
- HARRINGTON, A. Moderní sociální teorie. Praha: Portál, 2006. ISBN 80-7367-093-3
- JANDOUREK, J. Úvod do sociologie. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-749-3
- HASSAN, S. Jak čelit psychické manipulaci zhoubných kultů. Brno: Nakladatelství Tomáše Janečka, 1994.
- HELLER, J., PECINOVSKÁ, O. Závislost známá neznámá. Praha: Grada Publishing, 1996.
- JUNG, C.G. Duše moderního člověka. Brno: Atlantis, 1994.
- KASÍKOVÁ, H. VALIŠOVÁ, A. Pedagogické otázky současnosti. Praha: ISV, 1994.
- KELLER, J. Dějiny klasické sociologie (Sociologické nakladatelství, Praha 2004; 2. vyd. 2005);
- KELLER, J. Tři sociální světy: Sociální struktura postindustriální společnosti (Sociologické nakladatelství, Praha 2010; 2. vyd. 2011); Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme (Sociologické nakladatelství, Praha 2011).
- KELLER, J. Dějiny klasické sociologie. Praha: SLON, 2007. ISBN 978-80-86429-52-6
- KELLER, J. Úvod do filozofie, sociologie a psychologie. Liberec: Dialog, 2008. ISBN 978-80-86761-81-7
- KELLER, J. Nedomyšlená společnost (Doplňek, Brno 1992; 2. vyd. 1995, 3. vyd. 1998, 4. vyd. 2003);
- KELLER, J. Soumrak sociálního státu (Sociologické nakladatelství, Praha 2005; 2. vyd. 2009);

- KELLER, J. Úvod do sociologie (Sociologické nakladatelství, Praha 1992; 2. vyd. 1992, 3. vyd. 1995, 4. vyd. 1997, 5. vyd. 2004);
- KELLER, J. Úvod do sociologie. Praha SLON, 2009. ISBN 978-80-86429-39-7
- KELLER, J. Vzdělanostní společnost? Chrám, výtah a pojišťovna (Sociologické nakladatelství, Praha 2008; spoluautor L. Tvrdý);
- KELLER, J. Dvanáct omylů sociologie (Sociologické nakladatelství, Praha 1995);
- Kolektiv. Vývoj kriminality v České republice se zvláštním zřetelem na kriminalitu dětí a mládeže. Materiály z konference s mezinárodní účastí "Kriminalita dětí a mládeže" konané na Policejní akademii v Praze v listopadu 1998. Praha: 1998.
- KUNDA, S. Klinika alkoholismu. Martin: Osveta, 1988.
- LAŠEK, J. Prvé zkušenosti s meraním klímy v škole a v učiteľskom sbore. In. Pedagogická revue. 1995. 1-2. s.43.
- LETTIERI, D.J., WELTZ, R. (eds). Drogenabhängigkeit. Ursachen und Verlaufsformen. Basel.
- MATĚJČEK, Z., DYTRYCH, Z. Děti, rodina, stres. Praha: Galén, 1994.
- MEČÍŘ, J. Zneužívání alkoholu a nealkoholových drog u mládeže. Praha: Avicenum, 1989.
- MERTON, R.K. Animi and Social Struktura. American Sociological Review, 3, 1938.
- MUCHA, I. Sociologie základní texty. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk, 2009. ISBN 978-80-7380-227-1
- NEŠPOR, K. Jak překonat problémy s alkoholem. Praha, Sportpropag, 1995.
- NEŠPOR, K., CSÉMY, L. Alkohol, drogy a vaše dítě. Praha: Sportpropag, 1995.
- PETRUSEK, M. Základy sociologie. Praha: AVS, 2009. ISBN 978-80-87207-02-4
- REICHEL, J. Kapitoly systematické sociologie. Praha: EurolexBohemia, 2004. ISBN 80-86432-80-7
- PLOCEK, K. Disharmonické vývoje osobnosti v dětství a v dospívání. In. Kolektiv. Prevence sociálně patologických jevů ve škole. Brno: MU, 1997.
- RIESMAN, D. Osamělý dav. Praha: Mladá fronta, 1968.
- ŘEHAN, V. Závislost na alkoholu a jiných drogách - psychologický přístup. Olomouc: UP, 1994.
- ŠTABLOVÁ, R. a kol. Drogy, kriminalita a prevence. Praha: 1997.
- ŠTAMPACH, O. Sekty a nová náboženská hnutí. Praha: Nakladatelství Oliva, 1995.
- ŠUBRT, J. a kol. Soudobá sociologie I. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1275-1
- ŠUBRT, J. Postavy a problémy soudobé teoretické sociologie. Praha: ISV, 2001. ISBN 80-85866-77-3
- THOMPSON, K. Klíčové citace v sociologii. Brno: Barrister&Principal, 2001. ISBN 80-85947-68-4
- MAŘÍKOVÁ, H., PETRUSEK, M., VODÁKOVÁ, A. Sociologické školy, směry, paradigmata. Praha: SLON, 2000. ISBN 80-85850-81-8
- URBAN, E. Toxikomanie. Praha: Avicenum, 1973.
- VÁGNEROVÁ, M. a kol. Psychologie handicapu. Praha: Karolinum, 1993.
- VANIČKOVÁ, E. a kol. Násilí v rodině - Syndrom zneužívaného a týraného dítěte. Praha: Karolinum, 1993.
- VOJTÍK, V., BŘICHÁČEK, V. K problematice zneužívání návykových látek adolescenty. In. SKÁLA, J. a kol. Sborník studií o alkoholismu a jiných návykových látek. Praha: VÚPs, 1982, 150-184, Zpráva č. 42.
- VOJTÍK, V., BŘICHÁČEK, V. Mládež ohrožená toxikomanií. Praha: VÚPs, 1987, Zpráva č. 80.

VOJTÍK, V., TŮMOVÁ, S., BŘICHÁČEK, V. Osobnost adolescentů zneužívajících návykové látky. Čs. pediatrie, 37, 1982, č.5, 279-281.
VOJTÍŠEK, Z. Netradiční náboženství u nás. Praha: Dingir, 1998.
ZVOLSKÝ, P. Speciální psychiatrie. Praha: Karolinum, 1997.

NÁZEV: SOCIOLOGIE PRO PAEDAGOGY

AUTOR: LADISLAV ZAPLETAL

Rok: 2020

Počet stran: 209

AA: 15, 3

Vydalo nakladatelství Nová Forma, s.r.o.

Písecká 413, 375 01 Týn nad Vltavou – Malá Strana

V roce 2020 jako svou ..... publikaci

www.novaforma.cz

Tisk: Nová Forma, s.r.o., Týn nad Vltavou, 2020

Vydání první

Text neprošel jazykovou úpravou

ISBN: